

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

МЕДВІДЬ ЛЮДМИЛА ПЕТРІВНА

УДК 342.742 (477)

**ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник

Пашинський Володимир Йосипович,

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	13
1.1 Теоретико-правова сутність прав, свобод та обов'язків військовослужбовців: історіографія досліджень.....	13
1.2 Конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.....	32
Висновки до розділу 1.....	58
РОЗДІЛ 2 ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ.....	62
2.1 Методологія наукового дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.....	62
2.2 Поняття конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.....	74
2.3 Класифікація конституційних та військово-службових прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.....	95
2.4 Особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.....	117
Висновки до розділу 2.....	160
РОЗДІЛ 3 ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	168
3.1 Правові гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців.....	168
3.2 Інституційні гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців...	182
Висновки до розділу 3.....	202
ВИСНОВКИ.....	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ.....	242

ВСТУП

Актуальність теми. За сучасних умов існування та розвитку України, коли точиться збройна боротьба за суверенітет, територіальну цілісність, незалежність нашої держави, украї важливого значення набуває створення сучасних і боєздатних Збройних Сил України, яке неможливе без ефективного забезпечення прав та свобод військовослужбовців і створення належних умов для виконання ними своїх обов'язків.

Військовослужбовці як громадяни України, реалізуючи конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, виконують покладені на них завдання за будь-яких умов, часто ризикуючи власним здоров'ям та життям. Тому одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері національної безпеки та оборони України є забезпечення їх конституційних прав та свобод, надання додаткових прав, пільг, гарантій та компенсацій, які частково мають відшкодовувати навантаження, пов'язані з особливостями військової служби, та створення належних умов для виконання покладених на них обов'язків.

Особливої гостроти питання забезпечення конституційних прав та свобод військовослужбовців набуло у зв'язку з подіями на Сході нашої держави. Ефективність реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, у першу чергу, залежить від досконалості законодавства, що регулює права, свободи та обов'язки військовослужбовців та встановлює їх гарантії. Втім, слід визнати, що практика із застосуванням чинного законодавства у сфері прав, свобод та обов'язків військовослужбовців потребує глибшого аналізу, узагальнення та вдосконалення. Відсутність комплексного наукового аналізу конституційних аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців негативно позначається на процесі їх реалізації, формування та розвитку законодавства в цій сфері. А тому дослідження конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні, у тому числі з урахуванням досвіду участі Збройних Сил України та інших військових формувань в антитерористичній операції, на сьогодні є необхідним.

Науково-теоретичну основу дисертаційного дослідження склали праці таких вчених: М. В. Артамонова, А. О. Буличева, М. В. Войналовича, О. М. Гончаренко, О. Б. Горової, Є. І. Григоренка, М. М. Гуренко, І. П. Дацюка, В. В. Забарського, Т. М. Заворотченко, Г. В. Задорожньої, А. М. Колодія, І. Ф. Коржа, Л. І. Летнянчина, О. А. Лукашової, М. М. Мацькевича, Ю. І. Мігачова, А. Ю. Олійника, В. О. Паламарчука, В. Й. Пашинського, В. Ф. Погорілка, Ж. М. Пустовіт, О. В. Пушкіної, П. М. Рабіновича, А. М. Синиці, О. Ф. Скакун, О. В. Совгирі, Н. Ю. Сороки, Ю. М. Тодики, В. Л. Федоренка, А. Є Шевченка, Н.Г. Шукліної та інших.

Проте ці дослідження не присвячувалися комплексному осмисленню проблем конституційних аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні і лише частково розглядалися науковцями. Недостатній ступінь розробленості зазначеної проблематики свідчить про об'єктивну необхідність подальшого її дослідження. Саме цим зумовлено вибір теми наукового пошуку та її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 року, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 942, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 роки (постанова загальних зборів Національної академії правових наук від 24 вересня 2010 року №14/10 зі змінами, Плану наукової і науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, у рамках науково-дослідної роботи “Теоретико-методологічні засади правового забезпечення підготовки та застосування військ (сил)” (шифр “Право”, номер державної реєстрації 0101U001791), а також Плану науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт НАВС. Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Національного університету оборони України імені Івана Черняховського 31 травня 2010 року, протокол № 5, та уточнена вченою радою Національної академії внутрішніх справ 26 травня 2015 року, протокол № 11.

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексний розгляд конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в умовах реформування сектору безпеки і оборони, аналіз чинного законодавства України і формулювання на цій основі науково обґрунтованих теоретичних висновків та пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства, яке регулює права, свободи та обов'язки військовослужбовців в Україні.

Для досягнення зазначеної мети у дисертаційному дослідженні сформульовано такі основні *задачі*:

- розкрити становлення й розвиток теоретико-правових досліджень сутності прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;
- розглянути генезу конституційно-правового регулювання і здійснити аналіз нормативних актів, що регулюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців;
- обґрунтувати методологію дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;
- з'ясувати поняття конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;
- провести класифікацію конституційних та військово-службових прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;
- розкрити особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, з огляду на їх правовий статус;
- розглянути систему гарантій конституційних прав та свобод військовослужбовців;
- обґрунтувати теоретичні висновки та пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке регулює права, свободи та обов'язки військовослужбовців на основі аналізу чинного законодавства та зарубіжного досвіду.

Об'єктом дослідження є конституційно-правовий статус людини і громадянина.

Предметом дослідження є права, свободи та обов'язки військовослужбовців в Україні, що аналізуються через різноманітні конституційно-правові аспекти.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять філософсько-методологічні підходи, принципи та загальнонаукові і спеціально-наукові методи. Діалектичний метод дозволив розглянути права, свободи та обов'язки військовослужбовців у взаємозв'язку і взаємообумовленості з правами людини загалом та впливу соціальних процесів і суспільних явищ на процес реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців (підрозділ 1.1, 1.2). Застосування методу аналізу дало змогу з'ясувати сутність конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, гарантій, провести їх класифікацію як складових елементів цілого (підрозділ 2.2, 2.3, 3.1). За допомогою синтезу ми спромоглися встановити взаємодію між виділеними частинами та пізнати об'єкт дослідження в цілому (2.2, 2.3). Історичний метод дозволив вивчити передумови становлення та розвитку наукових поглядів на права, свободи та обов'язки військовослужбовців, суспільних процесів розвитку держави на різних історичних етапах (підрозділ 1.1). Формально-юридичний метод був спрямований на відпрацювання понять “військовослужбовець”, “конституційні права та свободи військовослужбовців”, “конституційні обов'язки військовослужбовців” за допомогою юридичних конструкцій, формалізованого тексту, що дозволило з'ясувати особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні та ряді інших держав шляхом аналізу чинного законодавства та запропонувати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цій сфері (розділ 2). Порівняльно-правовий метод дозволив провести аналіз правових актів на міжнародному та національному рівнях, а також в контексті зарубіжних держав (підрозділ 2.4). Історико-правовий метод дав змогу проаналізувати законодавство, що закріплювало права, свободи та обов'язки військовослужбовців на різних етапах розвитку України, з'ясувати позитивні та негативні сторони, виявити його вплив на процес реалізації прав, свобод та обов'язків на сучасному етапі (підрозділ 1.2). За допомогою

статистичного методу опрацьовані кількісні показники, що об'єктивно відображають стан забезпечення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців (підрозділ 2.4, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є першим комплексним дослідженням конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, на основі якого сформульовані теоретичні висновки та пропозиції щодо вдосконалення окремих положень законодавства України.

Науковими результатами, що є новими, або характеризуються певною долею новизни і виносяться на захист, є такі:

у перше:

- обґрунтовано необхідність доповнення Конституції України розділом “Оборона і безпека” або “Збройні Сили України”, з викладенням у ньому норм права, що регулюють та охороняють суспільні відносини у сфері статусу та діяльності Збройних Сил України, у тому числі і найбільш важливих, фундаментальних та відправних положень, що стосуються прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;

- сформульовано висновок про необхідність узгодження із ч. 2 ст. 65 Конституції України положень про проходження військової служби в Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства;

- аргументовано необхідність закріплення в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року права військовослужбовців займатися іншою оплачуваною діяльністю шляхом визначення умов такої діяльності для забезпечення реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність;

- обґрунтовано пропозицію про необхідність законодавчого закріплення відповідного рівня грошового забезпечення шляхом встановлення мінімальних розмірів посадових окладів військовослужбовців для повноцінної реалізації конституційного права на заробітну плату, що передбачене ст. 43 Конституції

України, та права на достатній життєвий рівень, що регламентується ст. 48 Конституції України

– визначено сутність категорій: “військово-службові права” – це можливості осіб, які проходять військову службу, пов’язані безпосередньо з їх професійною діяльністю з виконання військового обов’язку та спрямовані на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони; “військово-службові обов’язки” – це міра необхідної поведінки осіб, які проходять військову службу, у процесі військово-службової діяльності, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки та оборони;

удосконалено:

– положення про закріплення в новітніх конституціях зарубіжних держав ідеї єдності конституційних прав та обов’язків, тобто при формулюванні конкретного права одразу визначається обов’язок, що йому відповідає. Саме у зв’язку з виконанням конституційного обов’язку щодо захисту Вітчизни, передбаченого ч. 2 ст. 65 Конституції України, військовослужбовці володіють конституційними правами, свободами та обов’язками з особливостями та наділяються додатковими військово-службовими правами та обов’язками. Військово-службовим правам та обов’язкам властиві єдність, обумовленість та взаємозв’язок, вони водночас можуть виступати і правом, і обов’язком;

– поняття “військовослужбовець” – це громадянин України, у випадках, визначених законодавством, іноземець чи особа без громадянства, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, має військове звання, військову форму, знаки розрізнення, наділений правами, свободами та обов’язками, які визначені Конституцією України, законами України, у тому числі військовим законодавством, з метою забезпечення безпеки та оборони держави;

– методологію дослідження прав, свобод та обов’язків військовослужбовців, в основу якої покладені філософсько-методологічні підходи, принципи та методи пізнання: загальнонаукові та спеціально-наукові;

– положення, що з метою повноцінної реалізації конституційного права військовослужбовців на соціальний захист, передбаченого ст. 46 та ч. 5 ст. 17 Конституції України необхідно доповнити ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року нормою щодо виплати одноразової грошової допомоги військовослужбовцям – учасникам антитерористичної операції;

– поняття “конституційні права та свободи військовослужбовців” – це можливості осіб, які проходять військову службу, спрямовані на задоволення особистих та публічних інтересів під час проходження військової служби, що закріплені нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством; “конституційні обов’язки військовослужбовців” – це міра необхідної поведінки під час проходження військової служби, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки й оборони та закріплена нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством;

– положення про те, що для належної реалізації військовослужбовцями права на вільне пересування, передбачене ст. 33 Конституції України, необхідно доповнити п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України;

– міркування про те, що з метою відновлення конституційних гарантій прав та свобод військовослужбовців необхідно поновити чинність ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року;

– думку про те, що з огляду на класифікацію конституційних прав, свобод та обов’язків необхідно викласти в такій редакції назви ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року “Обмеження прав і свобод військовослужбовців у Збройних Силах України” та ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року “Особливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців”;

дістали подальший розвиток:

– положення про те, що в різні історичні періоди на теренах сучасної України права, свободи та обов'язки військовослужбовців регулювалися спочатку нормами звичаєвого права, пізніше писаними нормами права. На національному рівні права, свободи та обов'язки військовослужбовців регламентовані нормами Конституції України, які є конституційно-правовою основою прав, свобод та обов'язків військовослужбовців та нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Міжнародно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців здійснюється на основі правових норм, що містяться у міжнародних договорах, які визначають міжнародні стандарти прав людини;

– твердження про необхідність закріплення на законодавчому рівні інституту військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України для забезпечення конституційного права військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, що передбачене ст. 35 Конституції України;

– пропозиції щодо законодавчого регулювання права військовослужбовців на участь у професійних спілках, а також порядку організації і проведення мирних заходів в Україні та участь в них військовослужбовців;

– положення щодо системи правових гарантій прав свобод та обов'язків військовослужбовців, які поділяються на нормативно-правові та інституційні (організаційно-правові);

– пропозиції щодо запровадження представництва Уповноваженого Верховної Ради з прав людини в Оперативних командуваннях та надання права громадянам України (військовослужбовцям) оскарження в Конституційному Суді України нормативно-правових актів, що обмежують їх права та свободи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в результаті проведеного дослідження теоретичні висновки та пропозиції використовуються та можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій роботі – як підґрунтя для подальших наукових досліджень у сфері прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;

– у правотворчій роботі – використання наданих пропозицій сприятиме вдосконаленню чинного законодавства, що регламентує права, свободи та обов’язки військовослужбовців та порядок їх реалізації, зокрема, при внесенні змін та доповнень до Законів України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року, “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, підготовці проектів законодавчих актів;

– у практичній діяльності Юридичного департаменту Міністерства оборони України (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 17 червня 2015 року №298/5/381) (Додаток А), юридичного відділу Генерального штабу Збройних Сил України (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 11 червня 2015 року №316/1/498) (Додаток Б) у сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців, інших органів військового управління;

– у навчальному процесі – при підготовці навчально-методичних матеріалів для викладання навчальних дисциплін “Забезпечення прав і свобод людини в умовах проходження військової служби”, “Правове забезпечення діяльності Збройних Сил України”, “Актуальні проблеми конституційної реформи в Україні” (Акт про реалізацію результатів дисертаційного дослідження у навчально-виховний процес Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського від 10 червня 2015 року) (Додаток В).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднені у доповідях на дванадцяти міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах, зокрема: “Актуальні проблеми психологічної забезпечення життєдіяльності військ (сил) в сучасних умовах” (м. Київ, 29 жовтня 2009 р.), “Особливості розвитку правової держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів: проблеми теорії і практики” (м. Київ, 18 лютого 2010 р.), “Актуальні проблеми філософії освіти” (м. Київ, 15 грудня 2011 р.), “Психолого-педагогічна підготовка офіцера-лідера в контексті національної безпеки країни” (м. Київ, 24 квітня 2012 р.), “Військова наука та майбутнє” (м. Київ, 23 листопада 2012 р.), “Військова наука та майбутнє”

(м. Київ, 22 листопада 2013 р.), “Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування і розвитку Збройних Сил України” (м. Київ, 28 листопада 2013 р.), “Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності Збройних Сил України” (м. Київ, 24 квітня 2014 р.), “Правове регулювання проведення антитерористичних операцій” (м. Київ, 9 грудня 2014 р.), “Правове регулювання боротьби з тероризмом” (м. Київ, 19 березня 2015 р.), “Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції” (м. Київ, 3 червня 2015 р.), “Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України” (м. Старобільськ, 29 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображені у вісімнадцяти наукових публікаціях, з яких п’ять статей – у наукових виданнях України, визначених як фахові з юридичних наук, одна стаття – у іноземному виданні, дванадцять тез доповідей – у збірниках наукових праць міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ, СВОБОД ТА ОBOB'ЯЗКІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

1.1 Теоретико-правова сутність прав, свобод та обов'язків військовослужбовців: історіографія досліджень

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1]. Призначення цього положення – визначити основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Це положення є гуманістичною засадою діяльності держави, з нього випливає, що держава не всевладна щодо людини; у своїй діяльності вона має бути обмежена правами та свободами людини [2, с. 14]. Права та свободи людини, їх соціальне призначення в суспільстві – одна з найбільших важливих проблем історичного, соціального та культурного розвитку людства. Вони незмінно перебували і сьогодні знаходяться в центрі уваги філософської, політичної, правової, етичної, релігійної та інших форм суспільної думки [3, с. 3]. Права людини є невід'ємним атрибутом історичного процесу формування й удосконалювання суспільних відносин, зміни суспільно-економічних формацій. Проблема особистості, її прав і обов'язків, їх сутність та призначення – одна з одвічних проблем політичної та правової думки, що збереглася упродовж тисячоліть [4, с. 63].

Тематика прав особистості багатоаспектна, її вивчають спеціалісти різних галузей права. Останнім часом розширюються дослідження тематики, присвяченої правам, свободам, обов'язкам людини, механізму і гарантіям їх реалізації. Це є обґрунтованим, оскільки Конституцією проголошено, що Україна є правовою державою, а такою може бути тільки держава, у якій забезпечуються права людини і громадянина.

Щоб зрозуміти проблемні питання забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, на сучасному етапі більш глибоко, необхідно проаналізувати розвиток теоретико-правової думки з цього питання від первісного суспільства до новітнього часу.

Формування уявлень і понять про права, свободи та обов'язки людини розпочалося з найдавніших часів. А формування сутності прав, свобод та обов'язків військовослужбовців як особливої категорії громадян нерозривно пов'язане з розвитком теоретичних поглядів на права, свободи та обов'язки людини взагалі та є невід'ємною складовою цього процесу.

У первісному суспільстві стародавня міфологічна і релігійна ідеологія ставить людину та її свободу в залежність від богів чи духів пращурів. Початком історії стали міфологічні уявлення про людину, її місце та роль у стародавньому світі. Це насамперед стосується підходу до проблеми особи давніх єгиптян, індусів, вавілонян, греків, римлян. Згідно з міфологічними уявленнями, земні порядки – це невід'ємна частина загальносвітових, космічних порядків, що мають теологічне походження. Життя людей висвітлюється у взаємовідносинах з Богом. Саме Богом з його Божої волі вирішується, що дозволено і що заборонено людині, які саме людина має права, свободи та обов'язки. Отже, у стародавньому світі тільки починають складатися уявлення про людину та її права, свободи та обов'язки. Вони містяться в міфах, у яких відображені погляди на земне життя, стосунки між людьми та з Богом, їх права і обов'язки та інше. На той період людина повністю залежала від природних і соціальних умов життя. Але вже за таких умов прослідковується пошук справедливого ставлення до людини, пропонуються вирішення конкретних спірних проблем, про що свідчать історичні літературні пам'ятки [5, с. 27–28]. Слід зауважити, що навіть в релігійних джерелах, а саме в Біблії, Корані, інших книгах, містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівності людей.

Упродовж античного періоду права громадян вперше були проголошені в Стародавній Греції. Велике значення мали погляди мудреців Стародавньої Греції про права людини, закон, державу, особистість: Солон, Піфагор, Геракліт,

Демокріта, Протагора, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура. Ідеї про права людини отримали розвиток і в Стародавньому Римі. Їх розвивав Марк Туллій Цицерон. Він сформулював принцип, що під дію закону повинні підпадати всі. Цицерон вважав, що закони видаються не лише для римського народу, а й для всіх народів, чесних і стійких духом [6, с. 26]. Ідеї про права розвивали також Луцій Анней Сенека, Епиктет, Марк Аврелій та інші.

Одним із перших, хто сформулював у 486 році до н.е. право людини на висловлення своєї думки та бути вислуханою, був афінський полководець Фемістокл. Саме він наважився сказати Еврібіаду, командувачеві об'єднаних сил Греції: “Бий, але вислухай” [7, с. 226].

Уявлення про людину, її місце в суспільстві простежуються в державно-правовій ідеології Стародавньої Індії та Китаю, представниками яких були Сиддхартха Гаутама (Будда), Кунцзі або Кун Фуцзі. Їх вчення формувалися на нормах моралі, гуманізму, доброму ставленні до людей. Уявлення про права людини Стародавньої Індії були викладені у збірниках релігійних і ритуальних текстів “Ведах”. У Стародавньому Китаї ці ж проблеми були висвітлені і вивчалися у школах даосизму, конфуціанства та ін. Згадку про право на життя, інші людські цінності знаходимо і у літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту (Повчання Птахотепа). На наш погляд, дуже важливим є те, що в цих стародавніх пам'ятках є місце деякій регламентації права озброєної людини.

Отже, в стародавні часи та античний період в міфах, працях філософів закладалися підвалини сучасного розуміння сутності прав та свобод людини, що в подальшому мало надзвичайно важливе значення для їх розуміння та закріплення. Водночас в цей історичний період права, свободи та обов'язки розглядалися залежно від поділу суспільства на різні соціальні групи (класи).

Своє розуміння прав, свобод та обов'язків людини мало також місце в середні віки, коли отримують нову інтерпретацію ідеї природно-правової рівності і свободи. Основна особливість розвитку правової думки в середні віки полягає у визначальному впливі на неї християнства і римо-католицької церкви. Ідеї про права та свободи отримали розробку і розвиток в політико-правових вченнях

християнських мислителів, і особливий внесок у розвиток правової теорії зробили Августин Аврелій, Марселій Падуанський, Фома Аквінський та інші мислителі.

Так, Фома Аквінський вважав, що мета держави і права полягають у загальному добробуті, під яким розумів привілеї для багатих і осіб, що мали владу. Землероби, дрібні ремісники, на його думку, повинні були підкорятися вищому станові, правителям [3, с. 35]. Марселій Падуанський у своєму доробку обстоював тезу про те, що джерелом влади є народ. Під народом він розумів не все населення, а лише його кращу частину (військових, священиків, банкірів) та інших багатих людей. Це означало, що основна маса народу була пригноблена, і ні про яку свободу та рівність у правах не могло бути й мови. Представники іншої течії (плебейсько-селянської) вимагали урівняння дворян і селян, патрициїв і плебеїв, вищих і нижчих [3, с. 35].

Таким чином, в середні віки різні верстви населення по-різному порушували питання прав і свобод людини, їх рівності. У кожної групи населення були власні інтереси, які не збігалися з інтересами інших прошарків.

Характеристика уявлень про права та свободи людини в умовах Нового часу представлена різними течіями та школами, але головне, що їх об'єднує – початок буржуазних революцій. У період ранніх буржуазних революцій починає формуватися концепція природних прав людини. Поширювалася думка, що природа наділяє людину певними невід'ємними фундаментальними можливостями, що можуть бути протиставлені урядові, однак мають ним охоронятися. Відтоді права людини стали розглядатися як елементарні передумови гідного людського існування [3, с. 38–39]. Важливе значення для розвитку прав, свобод та обов'язків людини мали вчення Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона та інших. В їх працях знайшли відображення фундаментальні права людини: на життя, свободу, власність, безпеку.

Велике значення для розвитку прав людини і громадянина мала також Англійська буржуазна революція XVII століття, яка була знаковою для всього світу. Найбільш важливим завоюванням революції було скасування лицарського

панування у суспільстві, ліквідація необмеженості прав феодалів, яка дала початок формуванню суспільної свідомості, визначила деякі права і свободи для трудових верств населення [8, с. 506]. Світове значення для розвитку прав людини і громадянина мала Велика Французька революція 1789 року, результатом якої стало прийняття “Декларації прав людини і громадянина” 26 серпня 1789 року, котра поставила людину в центр усього суспільного розвитку та під впливом якої в подальшому розвивалися події боротьби за права людини в усьому світі [8, с. 380]. У Декларації 1789 року було проголошено наявність “природних, невідчужуваних і священних прав людини”. У ній вказувалося, що “мета кожного державного союзу – забезпечення природних і невідчужуваних прав людини”. Права і свободи людини та громадянина, проголошені в Декларації 1789 року, набули загальносвітового звучання і стали імперативами оновлення та гуманізації громадських і державних порядків [9, с. 25]. Відтак, цей історичний документ відчутно вплинув на подальший розвиток ідей про права та обов’язки людини і громадянина, у тому числі поглядів мислителів України та інших європейських країн.

Отже, ми бачимо, що права, свободи та обов’язки людини й громадянина перебувають у центрі уваги суспільства протягом всього історичного розвитку людства. Розглянуті ідеї та погляди не вичерпують всієї багатоманітності ідей, що склалися в різні періоди історії. Втім, вони мали вплив на формування ідей про права, свободи та обов’язки такої категорії громадян як військовослужбовці.

Свою багату історію виникнення й розвитку прав, свобод та обов’язків людини, а в тому числі і військовослужбовців, має Україна. Формування філософсько-правової думки про права людини в Україні належить до епохи Київської Русі і ґрунтується на таких факторах як: виникнення та поширення писемності, хрещення Київської Русі, формування державності. Філософсько-правові погляди, що спочатку мали релігійно-міфологічний характер, а пізніше – теологічний, відображені в писемних першоджерелах, до яких належать: “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Повість минулих літ” Нестора, “Руська правда” Ярослава Мудрого, “Повчання” Володимира Мономаха. Слід зазначити, що в той

період тогочасні мислителі, поряд з роздумами про державу, суспільний устрій, приділяють увагу проблемі прав і обов'язків правителів і простих людей. В цих історичних пам'ятках знаходять відображення проблема прав, свобод, обов'язків воїнів. Як приклад, “воїн, що вступав примусово до княжого війська, отримував там посаду відповідно до реманенту, з яким він йшов з дому” [10, с. 72].

Ідею закріплення прав, свобод, обов'язків людини, а також тогочасних воїнів обстоювали, поглиблювали, збагачували, боролися за її реальне втілення в життя видатні мислителі України: Іван Вишенський, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та інші.

Виразником інтересів кріпаків і міської бідноти, їх прав і свобод був І. Вишенський. Він обґрунтовував демократичні ідеї рівності і однакової відповідальності за свої прорахунки як підвладних, так і владноможних осіб, що мають переваги перед іншими лише завдяки наявності повноважень. І. Вишенський розрізняє моральну, юридичну і майнову рівність [3, с. 67].

Значний внесок у розвиток ідей про людину, її права, державу і право зробив П. Орлик, який був прибічником ідей незалежної Української держави. Його ідеї про права людини зводилися до таких положень: верховенство правового закону в державі, забезпечення гетьманом майнових, особистих та соціальних прав народу, що знайшли своє відображення в Конституції 1710 року. Так, у ній зазначалися положення щодо надання прав, пільг козакам, а також встановлювався обов'язок Гетьмана щодо їх дотримання: “Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства... Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих....” [11].

Погляди на права, свободи та обов'язки простого народу обстоював Г. Сковорода. У своєму доробку він розглядав не тільки питання прав людини, але

й систему певних обов'язків, які люди повинні виконувати [12, с. 433]. Він засуджував кріпосне право, найбільшим здобутком людини визнавав волю, у поглядах на форму правління виступав за республіку, у якій забезпечуються рівні права всім громадянам [6, с. 200–204].

У подальшому розвитку проблема прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, їх гарантій була присвячена діяльність видатного українського діяча Т. Шевченка, який серед природних прав людини особливо виділяв право на життя, право на свободу, щастя, на рівність, на свободу думки, слова, переконань. Ці ідеї він висловлював у багатьох своїх творах [13].

Проблема прав та свобод людини і громадянина порушується видатним українським мислителем та громадським діячем М. Драгомановим, який підкреслював, що без здобуття свободи, а під цим терміном він розуміє права людини, самоврядування та наявність представницької влади, неможливо вести мову про якийсь реальний політичний рух та боротьбу за свої права [14, с. 162]. М. Драгоманов, розробляючи модель кращого майбутнього, пропонував наділення всіх громадян демократичними правами (свободою слова, друку, думки та іншими); закон і право, які б відображали волю трударів [6, с. 332–337].

Отже, українські мислителі зробили надзвичайний внесок у розвиток ідей про права, свободи та обов'язки людини, розвинули чимало ідей, залежно від історичних обставин свого буття, які, у свою чергу, вплинули на формування та розвиток прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Проблеми прав, свобод, обов'язків людини і громадянина й надалі розглядалися у працях радянських, російських та вітчизняних науковців. Дослідженням прав, свобод та обов'язків людини у новітній час в галузі теорії держави і права, конституційного права займалися радянські та російські вчені, зокрема, такі як: М. В. Вітрук, Л. Д. Воєводін, О. А. Лукашова, М. І. Матузов та інші. Так, Л. Д. Воєводін у своїй праці “Юридический статус личности в России” досліджував питання сутності, правового закріплення і реалізації основних прав і свобод людини і громадянина. Велику увагу приділяв визначенню основних понять і категорій, науковій класифікації прав та свобод людини і громадянина.

Конституційні права та свободи він розглядав як закріплені в Конституції і гарантовані державою можливості, що дозволяють кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах [15, с. 134]. У свою чергу, конституційний (основний) обов'язок – це встановлена на користь всіх членів суспільства і закріплена в його Конституції необхідність, що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки і відповідальність за неналежне її виконання [15, с. 140]. Автор зробив висновок, що основні права, свободи і обов'язки утворюють єдиний конституційно-правовий інститут, що має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки він дозволяє розглядати права, свободи і обов'язки як щось цілісне, що володіє специфічними ознаками і властивостями [15].

М. І. Матузов також доходить висновку, що єдність прав, свобод та обов'язків виражається: у їх однаковій соціально-політичній однорідності, однаковій значущості і цінності; у їх юридичній узгодженості; у діалектичній взаємодії як парних категорій; у однозначності ролі як визначників виду і міри поведінки суб'єктів (відповідно, можливого і необхідного); неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; у спільності цілей, шляхів, завдань розвитку; у гарантованості з боку держави і однакової зацікавленості у здійсненні і тих, і інших [16]. Значну увагу автор приділяє дослідженню юридичних обов'язків, під якими розуміє вид і міру державно доцільної, розумної, корисної, об'єктивно обумовленої поведінки, покликаної вносити порядок і “умиротворення” в життя [17, с. 306].

О. Е. Лукашова в працях “Общая теория прав человека” [18] і “Права человека” [19] розглядає актуальні питання виникнення та розвитку прав людини. Автор зазначає, що права та обов'язки – основний вихідний елемент права. Під правами та свободами індивіда автор розуміє умови нормальної життєдіяльності, визначений каталог благ і можливостей, якими він може вільно користуватися. У них виражена та міра свободи, яка дозволяє поєднувати її зі свободою інших людей [19, с. 91–94].

У працях М. В. Вітрука “Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе” [20], “Общая теория правового положения личности” [21] розглядаються питання прав, свобод та обов’язків особистості, як елемент правового статусу. Автор розглядає поняття об’єктивних і суб’єктивних прав. Під об’єктивним правом розумів систему правових норм чи зовнішніх форм їх вираження (конституція, закони та ін.). Суб’єктивне право реалізується особою з метою задоволення її власних інтересів або з метою (які теж стає особистою) захисту інтересів інших осіб, а також корпоративних суспільних інтересів [21].

Таким чином, у своїх працях науковці досліджували проблематику прав, свобод, обов’язків людини, правове становище особистості в державі. Результати цих праць мали важливе значення для подальшого розвитку теоретико-правової думки про права, свободи та обов’язки людини і громадянина, у тому числі й військовослужбовців. Вчені однак не вважали, що головний елемент прав і свобод – можливість вільно обирати варіант поведінки, її вид і міру. Ця властивість можливості і покладена в основу змісту прав і свобод людини. Крім того, висловлюючи погляди про єдність прав, свобод та обов’язків, вчені зазначають, що основні права, свободи та обов’язки утворюють єдиний суспільно-правовий інститут.

До перших вітчизняних досліджень періоду УРСР, які присвячені правам та свободам людини, їх гарантіям, слід віднести праці С. Л. Лисенкова “Развитие прав и свобод граждан в советском обществе” [22], “Гарантии прав и свобод личности в советском обществе” [23], В. В. Копейчикова “Права человека: мифы и реальность” [24], “Реальный социализм: демократия, личность, права человека” [25], В. Ф. Сіренка “Реальность прав советских граждан” [26], які склали підґрунтя для подальших наукових досліджень у сфері прав, свобод та обов’язків людини.

З моменту створення української незалежної держави значна увага приділялася дослідженню прав, свобод та обов’язків, механізму і гарантій їх реалізації сучасними провідними вченими. І це цілком обґрунтовано, оскільки

Україна проголосила себе правовою державою, тобто такою, в якій забезпечуються права та свободи людини і громадянина.

Серед українських вчених слід назвати таких як: М. М. Гуренко, А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, Ю. М. Тодика, Н. Г. Шукліна, В. Л. Федоренко та інші, які досліджували та продовжують досліджувати проблематику прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Вагомий внесок у науку щодо дослідження прав, свобод та обов'язків людини й громадянина належить Ю. М. Тодиці. У наукових працях “Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине” [9], “Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика” [27] аналізуються юридична природа, ознаки основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, їх специфіка, покоління прав людини, становлення і розвиток політико-правової думки про права особи, розглянуті права людини в аспекті її соціальної свободи й відповідальності, тенденції конституційного закріплення прав людини і громадянина, класифікація прав. При цьому автор зауважує, що всі права іменуються суб'єктивними, під якими він розуміє забезпечену законом міру можливої поведінки, спрямовану на досягнення мети, пов'язаної з інтересами особи, а під юридичним обов'язком – необхідність визначеної поведінки, закріпленої правовою нормою [9, с. 92].

Питання щодо поняття, змісту, класифікації, прав і свобод, їх гарантій містяться в працях В. Ф. Погорілка “Права та свободи людини і громадянина в Україні” (у співавторстві) [29], Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні: (проблеми теорії і практики) [30]. Заслуговує уваги праця В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка “Конституційне право України” [28], в якій розглянуті актуальні питання конституційного права, в тому числі права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Велика кількість праць належить П. М. Рабіновичу, і переважна більшість з них стосується прав людини та громадянина. Варто назвати такі роботи як: “Права людини й оновлення Конституції України” [31], “Права людини і

громадянина” [32], “Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні” [33], “Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій” [34], “Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції” [35]. Автор у своїх наукових працях розглядає основні положення сучасної української доктрини прав та свобод, загальнотеоретичні питання прав людини і громадянина, проблеми правового закріплення та реалізації конституційних прав і свобод, питання класифікації конституційних прав і свобод, їх окремі групи та гарантії їх реалізації. П. М. Рабінович зазначає: “Основні права і свободи – це певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об’єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей” [35, с. 16].

Дослідженням проблем в галузі конституційного права займається А. М. Колодій. Багато праць вчений присвятив дослідженню прав, свобод та обов’язків людини і громадянина. Серед них варто назвати роботи “Права людини та інформація” [36], “Розуміння “демократії” та забезпечення прав людини на шляху до європейської інтеграції України” [37], “Дотримання прав та свобод людини і громадянина в Україні” [38], “Демократія, верховенство права та права людини у контексті європейської інтеграції України” [39]. У цих працях розглядається проблематика конституційних прав, свобод та обов’язків людини і громадянина, механізми їх реалізації, аналізуються недоліки та надаються реальні пропозиції щодо їх вирішення.

Привертає увагу також робота А. М. Колодія та А. Ю. Олійника “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні” [3], де розглянутий розвиток філософської та правової думки щодо ідеї прав, свобод та обов’язків людини в різні історичні епохи, охарактеризовані нормативно-правові акти, що закріплювали права людини в різні історичні епохи, на основі Конституції і законодавства України розглянуто конституційні права, свободи та обов’язки, механізм забезпечення прав і свобод людини й громадянина, роль судових і правоохоронних органів у механізмі їх забезпечення. На думку авторів,

специфічна природа прав людини, що є суттєвою передумовою розвитку людства, впливає як на відносини між людиною та державою, так і на відносини між самими людьми. В цілому, науковці визначають право людини і громадянина як можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, котрі встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах [3, с. 172], обов'язки як вимоги, що пред'являються до людини і громадянина, діяти певним, чітко визначеним правовою нормою, чином (або утриматися від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян [3, с. 202].

Значний внесок у дослідження прав, свобод та обов'язків людини і громадянина зробив А. Ю. Олійник. У своїх працях “Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина” [5], “Механізм, форми, методи та особливості забезпечення органами внутрішніх справ реалізації прав людини і громадянина” [40], “Критерії класифікації конституційних свобод людини і громадянина в Україні” [41], “Виникнення та розвиток теорій свободи людини в Україні” [42] автор розглядає соціально-культурні та світоглядні передумови формування ідеї прав людини, конституційні права, свободи і обов'язки, реалізацію прав та свобод людини і громадянина, діяльність державних органів із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. При цьому автор визначає, що суб'єктивна свобода – це закріплені об'єктивним правом певні юридичні можливості особи [5, с. 71]

Дослідженням теоретичних аспектів прав, свобод та обов'язків людини і громадянина займається О. Ф. Скакун. У своїй праці з теорії права і держави вона розглядає питання теорії поколінь прав людини, співвідношення прав людини і громадянина, поняття та види основоположних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також національні та міжнародні гарантії прав і свобод людини і громадянина. При цьому автор основоположні права і свободи людини розглядає як правові можливості (міру свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, що закріплені як міжнародні стандарти, загальні і рівні для всіх людей, і гарантовані законами держави як невідчужувані, а

юридичні обов'язки – як вид і міру належної поведінки особи, що забезпечується державою [43, с. 68–69].

Питання, прав та свобод особи як елементу конституційно-правового статусу людини і громадянина, гарантій їх реалізації розглядає Н. Г. Шукліна у роботі “Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики)” [44]. Заслуговує уваги наукова праця Н. Г. Шукліної та О. В. Совгирі “Конституційне право України” [45], в якій з-поміж багатьох проблем конституційного права значна увага приділена правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина.

Питанням гарантій прав і свобод присвячені праці М. М. Гуренко. Серед основних: “Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина” [46] та “Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина” [47], у яких досліджені виникнення та розвиток гарантій прав і свобод особи, розкриті проблемні питання гарантування прав і свобод.

Зрештою, необхідно зазначити, що з моменту набуття Україною незалежності та в подальшому з прийняттям Конституції збільшилася кількість дисертаційних досліджень, що стосується прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та гарантій їх реалізації. Проблематика прав, свобод та обов'язків не вичерпана і на сучасному етапі розвитку України, її продовжують досліджувати науковці і сьогодні. Вказані питання розглянуті в роботах: М. М. Войналовича, О. М. Гончаренко, Т. М. Заворотченко, Л. І. Летнянчина, М. М. Мацькевича, Ж. М. Пустовіт, О. В. Пушкіної та багато інших.

У роботі О. М. Гончаренко “Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні” дається характеристика конституційних економічних прав та особливостей їх конституційно-правового регулювання на різних етапах становлення державності [48].

Ж. М. Пустовіт в дослідженні “Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні” визначає поняття, ознаки, співвідношення з іншими видами прав, класифікацію соціальних прав та свобод [49].

Л. І. Летнянчин у своїй праці "Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики" розглядає становлення та розвиток основних обов'язків людини і громадянина в Україні, їх роль в розбудові в Україні правової держави, вимоги щодо конституційного закріплення оптимального обсягу основних обов'язків особи на сучасному етапі державотворення в Україні, наукову класифікацію основних обов'язків, гарантії здійснення конституційних обов'язків людини і громадянина [50].

У дисертації М. М. Мацькевича "Конституційні культурні права та свободи людини і громадянина в Україні: праворозуміння та практика реалізації" досліджено конституційно-правове закріплення та практику реалізації конституційних культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні, визначено напрями подальшого законодавчого вдосконалення правової регламентації культурних прав і свобод, ґрунтуючись на національному, міжнародному та зарубіжному досвіді [51].

Дисертація М. В. Войналовича "Конституційно-правові аспекти реалізації права на об'єднання у громадські організації" присвячена комплексному дослідженню конституційно-правових аспектів реалізації права людини на об'єднання в громадські організації, визначено його місце в системі конституційних прав. Автор доходить висновку, що право на об'єднання належить одночасно до категорії політичних і соціальних прав [52].

Заслуговує на увагу наукова праця Т. М. Заворотченко "Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні", в якій проведено дослідження теоретичних та практичних проблем конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина в Україні. Визначені і проаналізовані основні критерії класифікації гарантій прав та свобод людини і громадянина, а також надана обґрунтована характеристика системи гарантій [53].

Дослідженням прав, свобод та обов'язків займається О. В. Пушкіна. В науковій праці "Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики" [54] проводиться аналіз конституційного механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Автор робить наголос на дослідженні конституційних гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні та доводить необхідність застосування системного підходу в процесі законотворчої діяльності, що має на меті гарантування належного рівня забезпечення та захисту всіх визначених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина [54].

Отже, аналіз наукових досліджень свідчить, що в Україні проводяться дослідження прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що вказує на актуальність зазначеної тематики. Проблематика розглянута в цих роботах стосується і військовослужбовців, у частині загальногромадянської складової їх правового статусу, як громадян України. Втім, специфіка військової служби передбачає особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Тому звернемося до наукових праць радянських, російських та українських вчених, у яких досліджені окремі аспекти прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, виходячи з їх правового статусу.

Права, свободи та обов'язки військовослужбовців досліджували такі радянські та російські військові вчені: М. В. Артамонов, Ю. І. Мігачов, Н. Ю. Сорока та інші.

У дисертації М. В. Артамонова “Правовой статус советских военнослужащих” та багатьох інших наукових працях акцент зроблений на правах та свободах військовослужбовців. М. В. Артамонов вперше поставив питання про те, що особливості військової служби призводять до обмеження деяких прав військовослужбовців. Також він дійшов висновку, що військовослужбовці мають спеціальний правовий статус, основою якого виступають загальногромадянські та військово-службові права [55].

Досить плідно над цими питаннями працював російський військовий вчений Ю. І. Мігачов. У дисертації “Конституционные права военнослужащих (сравнительное исследование законодательства РФ, США, Франции и ФРГ)” [56] він проводить аналіз поняття, видів та змісту конституційних прав військовослужбовців РФ, США, ФРГ, Франції та їх обмеження. У дослідженні “Правовые гарантии реализации статуса военнослужащих” [57] аналізує й

розкриває поняття, види, систему правових гарантій статусу військовослужбовців та механізм їх реалізації у Російській Федерації і зарубіжних країнах.

Н. Ю. Сорока у дисертації “Конституционные права, свободы и законные интересы военнослужащих, лиц, уволенных с военной службы, и членов их семей: вопросы теории и практики реализации” [58] розглядає поняття конституційних прав, свобод та обов’язків військовослужбовців, їх класифікацію, обмеження та особливості реалізації.

Таким чином, радянські та російські науковці, розглядають права, свободи та обов’язки військовослужбовців як елемент їх правового статусу та відзначають, що військовослужбовці реалізують їх з певними особливостями, що обумовлені специфікою військової служби.

З набуттям Україною незалежності та початком формування власних збройних сил питання прав, свобод та обов’язків військовослужбовців висвітлювалися в науковій літературі. Але комплексні дослідження прав, свобод та обов’язків військовослужбовців окремо не проводилися. При цьому треба визнати, що проблема прав, свобод та обов’язків військовослужбовців дуже багатоаспектна, а тому є предметом розгляду різних юридичних наук. За цим напрямом працювали і продовжують працювати українські військові вчені-юристи, а саме: А. О. Буличев, І. П. Дацюк, В. В. Забарський, В. О. Паламарчук, В. Й. Пашинський, А. М. Синиця та інші.

Питання прав, свобод та обов’язків військовослужбовців розглядаються В. Й. Пашинським у дисертації “Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні” та ряді наукових статей. Зокрема, досліджені теоретичні і практичні проблеми реалізації конституційно-правового статусу військовослужбовців в умовах проведення військової реформи, поняття та класифікація конституційних прав і свобод військовослужбовців та гарантії їх реалізації. Автор зауважує: “Особливістю конституційно-правового статусу військовослужбовців є те, що в силу специфіки виконання ними особливого виду державної служби – військової служби – вони користуються конституційними правами і свободами з певними обмеженнями, які передбачені законодавством і

визначаються особливостями проходження військової служби. Разом з тим, для військовослужбовців встановлені конституційні гарантії соціального захисту” [59, с. 14].

Дисертація В. В. Забарського “Адміністративно-правове регулювання політичних прав військовослужбовців Збройних Сил України” [60] присвячена питанням адміністративно-правового регулювання політичних прав в структурі спеціального правового статусу громадянина України – військовослужбовця Збройних Сил України. Автор обґрунтовує, що перелік політичних прав військовослужбовців за кількістю політичних прав не відрізняється від закріплених за будь-яким громадянином України. Водночас специфіку правового регулювання політичних прав військовослужбовців становить існування особливостей реалізації окремих з таких прав цією категорією громадян України через специфіку здійснюваної ними службової діяльності [60, с. 6].

А. М. Синиця в дисертаційній роботі “Адміністративно-правове регулювання у сфері забезпечення прав і свобод військовослужбовців” [61] аналізує теоретичні і практичні проблеми адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення прав і свобод військовослужбовців, категорії прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців, їх обов’язків, обмеження і межі їх застосування. При цьому автор відзначає: “Формування системи прав і свобод військовослужбовців відбувається під впливом особливостей, притаманних правовому статусу військовослужбовців в цілому. Військовослужбовці виступають суб’єктами військово-службових відносин, в які вони вступають, реалізуюючи свої службові обов’язки. Також такого роду правові можливості ґрунтуються на нормах Конституції України та інших законодавчих актів як загального характеру, так і тих, які регулюють відносини у сфері військового управління” [61, с. 39].

Праця А. О. Буличева “Адміністративно-правовий статус військовослужбовця Національної гвардії України” [62] присвячена дослідженню проблеми формування, реалізації і захисту правового статусу військовослужбовця Національної гвардії України, в ній розглянуті суб’єктивні права й юридичні

обов'язки військовослужбовця як елементи адміністративно-правового статусу військовослужбовця Національної гвардії України. Автор дослідження визначає особливості прав військовослужбовців. Він відзначає: “По-перше, права військовослужбовця набуває з метою виконання ним відповідних обов'язків, що обумовлені його службово-посадовим положенням, тобто права цього спеціального суб'єкту обумовлені місцем військовослужбовця у службовій ієрархії та посадовим положенням у певному військовому формуванні. По-друге, якщо виходити з принципу, який застосовується до усіх громадян “дозволено те, що не заборонено законом”, то відносно цієї категорії осіб, їх права, крім того, що вони обумовлені відповідними обов'язками, визначаються інтересами військової служби, або, інакше кажучи, відповідають інтересам держави та суспільства у сфері забезпечення оборони та захисту країни. Третя особливість впливає із специфіки правового статусу військовослужбовця. Через те, що громадянин набуває статусу військовослужбовця з моменту вступу на військову службу, тобто за умови настання певних юридичних фактів, він стає учасником адміністративно-правових відносин, пов'язаних з проходженням військової служби, та, відповідно, лише тоді набуває та реалізує права військовослужбовця” [62, с. 104].

Окремі питання щодо забезпечення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх соціального захисту під час проходження військової служби розглядаються у дисертаційних роботах Є. І. Григоренко, І. П. Дацюка, І. Ф. Коржа, В. О. Паламарчука та інших.

Дисертація Є. І. Григоренко “Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики” [63] присвячена дослідженню конституційних засад проходження військової служби громадянами України, її особливостей, реалізації конституційного права громадян України на рівний доступ до військової служби, визначенні ролі та значення проходження військової служби для забезпечення національної безпеки України та забезпечення прав і свобод військовослужбовців.

І. П. Дацюк в роботі “Механізми соціального захисту військовослужбовців у трансформаційному суспільстві” [64] розглядає проблеми соціального

забезпечення військовослужбовців в період соціально-економічної трансформації суспільства в Україні, аналізуються сучасний стан організаційно-правового забезпечення соціального захисту військовослужбовців в Україні та проблеми соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

І. Ф. Корж у дисертації “Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення” [65], яка присвячена дослідженню проблемних теоретичних та прикладних аспектів вступу громадян на військову службу, їх просуванню по службі та припиненню військово-службових відносин, розглядає істотні елементи правового статусу військовослужбовця як суб’єкта військово-службових відносин: права; обов’язки; правові обмеження; гарантії і пільги та проблеми їх реалізації.

В. О. Паламарчук в дисертаційній роботі “Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України” [66] з-поміж ряду досліджуваних проблем розглядає питання дотримання прав та свобод військовослужбовців під час проходження військової служби, у тому числі дотримання процедури звільнення з військової служби, що має важливе значення для забезпечення прав військовослужбовців. На його думку, гарантією дотримання прав військовослужбовців є можливість оскарження до суду наказу командира військової частини про звільнення з військової служби.

Отже, проведений аналіз філософських та теоретико-правових поглядів вчених на права, свободи та обов’язки людини вказує на те, що формування і розвиток теоретико-правової думки щодо прав, свобод та обов’язків військовослужбовців нерозривно пов’язаний з розвитком теоретичних поглядів на права, свободи та обов’язки людини і громадянина, суспільних відносин та держави. Міфологічні уявлення, ідеї філософів античності, середньовіччя, Нового часу про права, свободи та обов’язки людини знайшли своє відображення в сучасній концепції прав людини та нормативно-правових актах.

Зміст проаналізованих наукових джерел свідчить, що науковці, в переважній більшості, обстоюють розуміння прав та свобод людини як вид та міру можливої поведінки для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і

духовних потреб, а під обов'язками розуміють вид і міру необхідної поведінки. Права, свободи та обов'язки взаємопов'язані, що обумовлено, перш за все, поєднанням особистих (приватних) і суспільних інтересів, і утворюють цілісний інститут.

Однак слід визнати, що на сучасному етапі відсутні дисертаційні роботи, присвячені комплексному дослідженню конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Права, свободи та обов'язки військовослужбовців визначаються їх спеціальним правовим статусом, що обумовлює ряд особливостей, які пов'язані із проходженням військової служби. Військовослужбовці, крім загальногромадянських прав, свобод та обов'язків, як фізичні особи наділені додатковими (військово-службовими) правами та обов'язками, що визначаються їх службовим становищем та військовим законодавством.

1.2 Конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців

Ефективність реалізації прав та свобод військовослужбовців, виконання обов'язків, насамперед, залежить від досконалості нормативно-правової бази, що регулює права, свободи та обов'язки військовослужбовців та правових механізмів їх реалізації. Регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців виникло та розвивалось разом із виникненням і розвитком держави та появою такого державного інституту як армія.

Історія виникнення (створення) і розвитку армії як елементу публічного правопорядку розпочинається від часів Стародавнього Риму. Підвалини військового ладу було закладено ще реформами Сервія Тулія [67, с. 208]. На той час армія стала постійним інститутом. Значення римського війська не лише зумовило появу мілітарного права як сукупності норм, що регулюють різні аспекти відносин всередині армії, а й потребувало чіткого визначення правового

статусу вояків: надання їм, з одного боку, привілеїв та гарантій, а з іншого, закріплення вимог до них з боку громади [67, с. 211].

Легіонери наділялися низкою привілеїв. Так, наприклад, вважалося ганебним застосовуватися такий спосіб страти як повішення. Ветеранам, що йшли у відставку, виплачувалися пенсії зі спеціальної військової каси. Також легіонери мали пільги в сфері спадкування, податків. Після вислуги необхідної кількості років ветерани отримували право на земельні ділянки від імені імператора тощо.

Крім того, на офіцерів покладалася низка обов'язків. Зокрема, книга 49 Дигестів Юстиніана містить згадку про те, що “обов'язком трибуна чи того, хто командує військовим загоном, є: розміщення легіонерів у таборі, проведення з ними навчання, збереження ключів від воріт (табору), нічні обходи. Наявність при роздачі легіонерам продовольства, перевірка їжі (легіонерів), попередження зловживань при зважуванні (продовольства), покарання в межах наданої їм компетенції злочинних діянь, присутність на зборах табору, прийняття скарг легіонерів, догляд за хворими” [68, с. 596].

Отже, ми бачимо, що зародження і подальша регламентація прав, свобод та обов'язків для осіб, які проходили службу у війську, знаходить своє закріплення і відображення вже в стародавніх джерелах права.

Говорячи про історичний розвиток конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні, їх обсяг, рівень забезпеченості і захищеності з боку держави, слід звернутись до минулого, з глибин якого постає наша держава, армія, народ.

Виникнення військової організації на території сучасної України пов'язано з формуванням державності східних слов'ян (VI–VII ст.). Племена об'єднувалися у союзи племен. Військовою силою союзу племен були всі боєздатні чоловіки. До цього періоду належить і виникнення громадського інституту – дружини. Остання була постійною організацією професійних воїнів, які стояли поза спільнотою і над нею, організацією, згуртованою не родовими зв'язками, а спільністю військових і майнових інтересів та вірністю своєму ватажку [69, с. 42]. На той час відбувалося перетворення органів суспільного самоврядування на державні органи. Військова

демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління – князівство [70, с. 27].

У цей період для регулювання поведінки людей існували звичаї. Згадку про такі звичаї можна знайти у літописах. Окремі звичаї поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Розвиток звичаєвого права був пов'язаний із державою, що формувалася. Право було системою правових норм, що складалися із санкціонованих, тобто визнаних державою, звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання і захищала від порушень. У IX – X ст. на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Частина цих норм, на жаль, не зафіксована у збірниках права і літописах і тому не дійшла до нас [69, с. 72].

Пізніше, зі становленням і розвитком Давньоруської держави, виникла армія. Дружина була ядром війська. Князі постачали дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю [69, с. 67]. Дружина була найціннішим військом, і князі вважали за свій обов'язок дбати про її добробут і утримання. Деколи на утримання війська призначали податок грішми, а також виділялася частина доходів із суду, так звані вири. Володимир Великий не карав розбійників на смерть, а присуджував їм грошові покарання: “війни багато, вира хай буде на зброю й на коні”. Княжа дружина діставала на утримання й цілі городи та землі. Так було від найдавніших часів [71, с. 16–17]. Ці норми відображалися у давньому звичаєвому праві – “Законі руському”. Вже на цьому етапі розвитку України здійснювалося регулювання прав, свобод, обов'язків як народу, так і дружинників, створювалися певні правові гарантії, встановлювалися обмеження сваволі. Пізніше з'явився перший писаний кодифікаційний акт – “Руська Правда”, яким регулювався широкий спектр суспільних відносин, у тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосувалися особи (воїна), його прав і свобод, механізми захисту життя, честі і гідності особи. Поряд із “Руською Правдою” правовими джерелами того часу були грамоти й договори князів. Велике значення мали також князівські статuti. Право Київської Русі було правом привілеїв. У його нормах передбачалося привілейоване становище представників панівного класу феодалів та їхнього оточення, посилено захищалося життя й майно панівного класу. Підтвердженням цього є

відповідальність про вбивство, право на спадщину та ін. Так, наприклад, майно смерда, померлого без синів, стало переходити до князя (ст. 90 Поширеної Правди). Стосовно бояр і дружинників передбачався виняток: їхня спадщина, за відсутності синів, могла переходити і до дочок (ст. 91 Поширеної Правди). За вбивство княжих мужів стягувався штраф у розмірі 80 гривень, що вдвічі перевищувало штраф за вбивство простої вільної людини [72, с. 114–115]. Розвиток феодалізму призвів до того, що тільки феодали – князі, бояри, володіли правом власності на землю. Феодали не платили данини. У цьому, зокрема, виявився принцип феодального права як права-привілею. Вони, очевидно, мали й інші привілеї, які не були зафіксовані у правових пам'ятках, але існували в реальному житті [69, с. 53].

Таким чином, важливою законодавчою пам'яткою Київської Русі є Руська Правда, якою були охоплені майже всі галузі тодішнього права. Поряд з Руською правдою необхідно назвати і княжі статuti, грамоти, договори, що регламентували окремі питання життя суспільства, а в тому числі і права та обов'язки дружинників князя, які складали основу тогочасного війська.

Норми “Руської Правди” зберігали своє значення й у часи феодальної роздробленості, у тому числі на землях могутньої Галицько-Волинської держави.

У період перебування України під владою Польщі та Литви права, свободи та обов'язки осіб, що перебували на службі у війську, регулювалися Литовськими Статутами (1529, 1566, 1588 рр.). Ці нормативні акти закріпили ряд принципово нових підходів до статусу особи. Тоді була введена військова повинність, яка, з одного боку, була обов'язком, а з іншого, – привілеєм, почесним правом. У Литовському статуті 1588 року зазначалося: “Будь-якого звання духовні і світські, княжата, паненята й урядники земські, дворяни, земляни, шляхта хоругова... ті, хто має маєтки земські... в разі потреби, з нами, із нащадками нашими... повинні будуть самі особисто війну служити і виправляти на військову службу” [73, с. 70]. Загалом в кожному із Статутів розділом другим (про “Земську оборону”) були врегульовані питання організації військової служби, де визначалися певні права і обов'язки осіб, що відбували службу земську (військову), закріплювалися певні

переваги та передбачались несприятливі наслідки, за порушення, тобто відповідальність.

З утворенням Запорізької Січі – “козацької християнської республіки” та формуванням нової соціальної групи – козацтва, постає потреба регулювання прав, свобод та обов’язків цієї категорії. У цей час (XV – середина XVII ст.) закладалася база звичаєвого права. Норми військового права (козаки були насамперед воїнами), які склалися в Запорізькій Січі, мали форму звичаїв. Козаки не мали письмових законів, військові суди вирішували справи, керуючись давніми звичаями, а в окремих випадках радилися з кошовими та з іншими старшинами.

За змістом норми звичаєвого права Запорозької Січі поділялися на публічне і приватне право. Публічне право козаків – це певний військовий Статут, що регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів, функціонування органів влади та управління), військові справи, порядок володіння й користування землею, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини тощо. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за спричинення шкоди тощо. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Козацтво всіляко обстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності [69, с. 191]. Особливим в регламентації прав та свобод козаків була їх формальна рівність, тут панувало рівноправ’я: кожен користувався рівним правом голосу, мав змогу пропонувати свої плани і пропозиції, але те, що затверджено радою, було обов’язковим для всіх [69, с. 156].

Пізніше затвердження урядом Речі Посполитої реєстрового війська в 70-х роках XVI ст. ознаменувало початок визнання нового соціального стану – реєстрового козацтва. За реєстровими козаками закріплювався цілий ряд прав і привілеїв – “вольностей”, що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство, право на володіння земельними

маєтностями. Проте польські власті вбачали в козаках реальну загрозу своєму пануванню в Україні через участь запорожців у повстаннях наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Звідси поява кількох спеціальних постанов варшавського вільного сейму, якими суттєво обмежувалися і навіть скасовувалися козацькі права. Обстоювання козацтвом станових прав переростало в збройну боротьбу з польською владою. У зв'язку зі значним покозаченням селян і міщан, вимога здобуття “козацьких вольностей” означала, по суті, для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва [74].

Утвердження українського козацтва як стану остаточно відбулося в ході Національно-визвольної війни, коли до його рук перейшла суспільна влада. Права й привілеї козаків були підтверджені в Зборівському договорі від 8 серпня 1649 року. Розгортання Національно-визвольної війни суттєво вплинуло на реалізацію козацьких прав і привілеїв. Створення полково-сотенної системи управління відкривало перед козаками широкі можливості обирати й бути обраними в земські уряди і, відповідно, впливати на ситуацію в регіоні. Конкретизація окремих аспектів станових вольностей знайшла відображення у “Статтях Богдана Хмельницького”, поданих козацькими послами до Москви царським воєводам як проект міждержавної угоди. В подальшому ідеї права козаків знайшли відображення в Зборівському договорі 1649 року та “Березневих статтях” 1654 року, які були юридичними актами, що визначали становище України в складі Речі Посполитої та Російської держави. Тобто у згаданих угодах українське козацтво остаточно домоглося законодавчого підтвердження станових прав. Пріоритет на зайняття урядово-виконавчих посад в управлінні державою забезпечили йому привілейоване становище серед інших соціальних верств. Економічна основа станових прав гарантувалася платнею за державну службу та господарюванням у власних спадкових чи рангових маєтностях. Козак підлягав юрисдикції виключно станового суду, мав право вільного вибору місця проживання і свободи зайняття промислами [74].

Права, свободи та обов'язки козаків фіксувалися в нормативних актах воєнно-адміністративної влади України, передусім гетьманських статтях.

Гетьманські акти мали форму універсалів, ордерів, листів, грамот. Головне місце серед них посідають універсали – офіційні акти вищої державної влади [69, с. 219]. Крім того, у червні 1648 року був прийнятий так званий військовий Статут “Статті про устрій Війська Запорозького”, що визначав організацію збройних сил, права та обов’язки військових. Також набули поширення земельні гетьманські універсали – про наділ землею “на службу” або “за службу”.

Отже, у період козацько-гетьманської доби права, обов’язки, пільги, переваги осіб, що перебували у війську, були регламентовані спочатку звичаєвим правом, пізніше нормативними актами, передусім гетьманськими статтями, універсалами.

У Новий час особливу роль у формуванні конституційних ідей в Україні, закріпленні прав, свобод та обов’язків військових відіграла Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Цей нормативний акт передбачав для козаків, а також, частково, і для членів їх сімей, права, обов’язки, пільги. Так, наприклад, їх звільняли від виконання панщини та відробітків на приватних господарствах, захищали від здирства та пригнічення; звільняли від податків; заборонялося відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно. Цим же документом захищали права старих, зубожілих та скалічених козаків. Вдів, жінок та осиротілих дітей козацьких за відсутності козаків не залучали до громадських повинностей і не обтяжували сплатою повинностей.

Крім того, закріплювалися й гарантії для осіб, що проходили військову службу. Наприклад, гетьман зобов’язаний “пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог...” [75, с. 20–21]. Також козакам гарантувалося право на вільні вибори козацької старшини, а також на те, що вчинене ними правопорушення не буде каратися свавільно, а підлягатиме розгляду судом [76, с. 192]. Таким чином, Конституція Пилипа Орлика, хоч і не набрала чинності, але стала підґрунтям для подальшого закріплення та розвитку прав та свобод військових.

У період, коли Україна знаходилася у складі Російської імперії, права та обов'язки осіб, які проходили військову службу, визначалися як спеціальними положеннями, що регламентували ту чи іншу сферу життя (нагороди, відпустки, пенсії), так і окремими імператорськими указами. Так, у 1716 році був прийнятий Військовий статут Російської Армії, який визначав основи військового життя і функціонування армії. 17 січня 1720 року – Морський статут, норми якого регламентували права морських офіцерів. Тут уперше були закріплені офіційні положення пенсійного законодавства. 6 грудня 1827 року був затверджений статут, який отримав назву “Про пенсії та одноразові виплати державним (військовим і цивільним службовцям)”.

Крім того, законодавством регламентовані були питання надання додаткових прав та пільг для військових. Офіцери отримували різні додаткові суми (наприклад, раціонні для коней, на утримання ординарців), а також пасовища для коней, квартири. Сума додаткових виплат складала четверту, а інколи і третю частину основного окладу. Також передбачено в законодавстві для військових право проїзду в залізницях за пільговим тарифом, навчання в цивільних вищих навчальних закладах, пенсійне забезпечення тощо. Ще однією допомогою були офіцерські позикові капітали, які давали можливість отримувати гроші в позику на доступних умовах [77, с. 260].

Отже, у Російській армії права, свободи та обов'язки регламентовані статутами (Військовий статут Російської Армії, Морський статут, статут “Про пенсії та одноразові виплати державним (військовим і цивільним службовцям)” та ін.) і імператорськими розпорядженнями, а їх виконання було суворим обов'язком.

Велика увага правовому закріпленню прав, свобод та обов'язків військовослужбовців приділяється у період боротьби за національну державність в період діяльності Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Найважливішим атрибутом держави є наявність власної армії. Для її успішного будівництва необхідним було створення юридично-правової бази. Відтак, 3 січня 1918 року Центральна Рада приймає Закон “Про створення Українського Народного

війська”. За цим законом українське військо створювалось для захисту рідного краю від зовнішнього нападу. У законі були визначені порядок набору військових інструкторів та їх правовий статус. Положення цього закону були досить демократичні. Так, замість загальної військової повинності зроблена спроба створення професійної армії, але це не відповідало вимогам тих часів [78, с. 55–56].

Важливе значення мало правове регулювання внутрішнього життя військовиків. Нормативними актами, які вирішували ці питання, були статuti. Так, 10 лютого 1918 року було введено в дію Статут Одноосібної Армії УНР. В Статуті передбачалося, що всі військовослужбовці були рівні у своїх громадянських правах і користувалися усіма правами громадян без обмежень. Передбачались основні обов’язки військовослужбовця, де було сказано, що кожний громадянин УНР, перебуваючи на службі, зобов’язаний захищати життя, інтереси і добробут трудящого народу України [78, с. 56].

Слід зауважити, що Статутом передбачалася норма, згідно з якою козакові надавалось право не виконувати накази старшини, якщо вони суперечать законам УНР і можуть завдати їй шкоду. Принаймні, козак повинен був вислухати наказ мовчки, і, якщо з’явиться сумнів щодо його законності, перепитати командира про розпорядження, але після відповідного пояснення і підтвердження з боку старшини негайно його виконувати або доповісти вищому начальникові. Відповідальність у такому разі покладалась на того, хто віддавав наказ [79]. В цілому, Статут Одноосібної Армії УНР був важливим документом, в якому регламентовані права, свободи та обов’язки військовослужбовців.

Ще одним важливим нормативним актом, що закріплював права і обов’язки військовослужбовців був Закон “Про політико-правове становище військових” від 25 березня 1918 року. Цей закон обмежував військовослужбовців у деяких політичних правах. Зокрема, військовослужбовцям заборонялося користуватись активним виборчим правом; входити до складу будь-яких організацій політичного характеру; передавати свій голос особисто або через довірених осіб у законодавчі установи; брати участь у різноманітних мітингах та демонстраціях політичного

характеру. Але військовослужбовці не позбавлялись пасивного виборчого права. Передбачалося, що вони могли обиратися в законодавчі органи держави нарівні з іншими громадянами. Отже, в армії було вирішене питання деполітизації. Завдяки правовому регулюванню, військовослужбовці мали бути виведені з-під впливу різних політичних сил, що було надзвичайно важливим на той час для утримання від політичної боротьби як однієї із найважливіших ланок державного апарату. Ця проблема вважається актуальною і сьогодні при розбудові сучасної української державності [78, с. 57].

Крім того, зазначеними нормативними актами, а також окремими підзаконними актами регулювалися питання грошового забезпечення, виплати компенсацій, надання продуктивних пайків за кошти держави і т.п. Отже, в період військового будівництва УНР на законодавчому рівні були регламентовані права, свободи, обов'язки військовослужбовців, встановлені пільги та привілеї, а також обмеження, про що свідчать нормативно-правові акти.

У період Гетьманату й діяльності П. Скоропадського приділялися зусилля створенню Збройних Сил Української держави й регламентації прав та обов'язків військових [80, с. 101]. Законодавча база військового будівництва і регламентації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців складалась з кількох актів, зокрема, Закону “Про загальний військовий обов'язок” від 24 липня 1918 року, Закону “Про політично-правове становище службовців військового відомства” від 1 серпня 1918 року, який позбавляв їх активного і пасивного виборчого права і права входити до складу будь-яких спілок, товариств, партій, рад, комітетів та інших організацій, що мають політичний характер [81]. Однак надавалося пасивне виборче право за умови тимчасового звільнення з військової служби [82, с. 43]. Таким чином, у період Гетьманату права, свободи та обов'язки військовослужбовців були врегульовані на законодавчому рівні.

У період діяльності Директорії був прийнятий Закон “Про заклик військових до дійсної служби” від 13 січня 1919 року. У цьому законі передбачалися заходи соціального захисту військових. За ними залишалися посади, які вони займали до призову, виплачувалася половина їх заробітку

тощо [69, с. 139]. Окремим законом військовослужбовцям відповідно до займаної посади визначалося матеріальне забезпечення та грошове утримання, а також добові виплати. Крім того, передбачалася допомога сім'ям військовослужбовців. Важливе значення у регламентації прав і обов'язків військовослужбовців було розроблення Дисциплінарного статуту від 1 січня 1919 року. У ньому визначалися обов'язки козаків і старшин, регламентовані права посадових осіб у накладенні стягнень на підлеглих. З метою зацікавлення воїнів у виконанні своїх обов'язків був прийнятий Закон "Про додаткове наділення землею козаків армії Директорії", де передбачалося виділення додатково від 1 до 2 десятин землі, окрім виданого паю землі, 2000 гривень на рентабельну та процентну позику на 5 років в сумі 2000 грн. [69, с. 148].

В період діяльності органів радянської влади було прийнято низку нормативно-правових актів, у тому числі тих, які встановлювали військовий обов'язок. 27 грудня 1918 року було прийняте Положення про Робітническо-Селянську Червону Армію України, відповідно до якого всі громадяни від 18 до 40 років бралися на облік і зараховувалися до резерву армії. А конституціями УСРР 1919, 1929, УРСР 1937, 1979 рр. встановлювався військовий обов'язок для громадян. Відповідно, військова служба в рядах Збройних Сил визначалася почесним обов'язком громадян. Основні права та обов'язки громадян визначалися в Конституціях, які стосувалися і військовослужбовців. Наприклад, у Конституції УСРР від 15 травня 1929 року закріплювалося виборче право. Так, "право обирати й бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, національності, осідлости тощо, такі громадяни Української соціалістичної радянської республіки, що їм до дня виборів минуло 18 років: б) червоноармійці та червонофлотці Робітническо-селянської червоної армії та флоту" [83, ст. 66]. Права, свободи та обов'язки військових, які їм надавалися в зв'язку з проходженням військової служби, пільги і переваги та забезпечення гарантій реалізації цих прав визначалися підзаконними нормативно-правовими актами. Ряд таких актів прийнято в період існування Радянського Союзу. Втім, це не виключало можливості відповідних посадових осіб впливати на процес реалізації

прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, змінювати їх чи скасовувати. У 1924 та 1930 роках Центральним виконавчим комітетом і Радою народних комісарів Радянського Союзу приймалися Кодекси про пільги для військовослужбовців і військовозобов'язаних Робітничо-селянської Червоної Армії та їх родин. У 1981 році Рада Міністрів Радянського Союзу прийняла Положення про пільги для військовослужбовців, військовозобов'язаних, осіб, звільнених з військової служби у відставку, і їх родин, у якому був зазначений перелік основних пільг, якими користувалися військовослужбовці і члени їх родин [84, с. 38].

Отже, із зазначеного вище вбачаємо, що за часів існування Радянського Союзу було прийнято ряд нормативно-правових актів, в переважній більшості підзаконних, які закріплювали права, свободи, обов'язки військовослужбовців, а також частково і членів їх сімей, та встановлювали для них пільги та компенсації. Таким чином, була розроблена система нормативного закріплення прав, свобод, обов'язків військовослужбовців.

Після припинення існування Радянського Союзу та проголошення незалежності в Україні розпочався процес створення збройних сил та закріплення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. З початку незалежності України було прийнято ряд нормативно-правових актів, що заклали правове підґрунтя українського війська, закріпили права, свободи та обов'язки військовослужбовців.

Такими законодавчими актами на етапі формування державності стали: Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року, Закон України “Про оборону України” від 6 грудня 1991 року, Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, Закон України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” від 9 квітня 1992 року, Закон України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 року, Закон України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” від 22 жовтня

1993 року, Статути Збройних Сил України від 24 березня 1999 року та ряд інших нормативно-правових актів [85].

З прийняттям Конституції України була підведена риска під перехідним періодом становлення української державності. Важливу роль в її становленні відіграли Збройні Сили, оскільки держава і армія – структури взаємопов'язані й не можуть існувати одна без одної. Тому важливим в цьому процесі була регламентація прав, свобод та обов'язків осіб, що проходили військову службу, та їх гарантування.

На сьогодні права, свободи та обов'язки людини, а в тому числі і військовослужбовців, регулюються нормативно-правовими актами на міжнародному та національному рівнях.

На міжнародному рівні правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини, в тому числі військовослужбовців, здійснюється на основі правових норм, що містяться у міжнародних договорах. Зокрема, в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та інших [86]. Норми цих міжнародних угод стосуються безпосередньо і військовослужбовців. В них містяться положення щодо можливості обмеження прав військовослужбовців, враховуючи особливий характер військової служби. Так, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року передбачає положення відповідно до якого можливе запровадження законних обмежень здійснення права на свободу зібрань та об'єднання стосовно осіб, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави, а ст. 10 передбачає, що “здійснення свободи вираження поглядів може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки...” [87]. Аналогічні положення містяться в пункті 2 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і

політичні права від 16 грудня 1966 року щодо здійснення права на свободу асоціацій [88].

На національному рівні права, свободи та обов'язки військовослужбовців регламентовані нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Так, Конституція України визначає конституційно-правову основу прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, у тому числі вони стосуються і військовослужбовців. У другому розділі Конституції України закріплені права, свободи, обов'язки людини і громадянина та їх гарантії. Згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом. В Основному Законі держави немає спеціального поділу громадян за їх професійною належністю або за іншими категоріями. І все ж, в процесі реального виконання конституційно закріплених прав та свобод громадян виявляється, що не всі категорії громадян можуть однаково користуватись конституційно встановленими правами та свободами. Деякі особливості, насамперед, стосуються військовослужбовців [84, с. 41]. Так, ст. 17 Конституції України визначає, що “держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей” [1].

Не можна не згадати за п. 17 ч. 1 ст. 92 Конституції України, який передбачає, що виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку та п. 2 ч. 2 цієї ж статті, яка встановлює, що виключно законами України встановлюються порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України [1].

Безпосереднє відношення до конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців мають: ч. 4 ст. 35, ч. 3 ст. 37, ст. 65, пп. 9, 22 та 23 ч. 1 ст. 85, пп. 17 – 20 ч. 1 ст. 106, ст. 107, пп. 2 та 7 ст. 116, п. 14 Розділу XV “Перехідні положення” Конституції України [1]. Саме ці норми є гарантією прав та свобод військовослужбовців, конституційно-правовою основою

для соціального захисту, надання додаткових прав, пільг та компенсацій військовослужбовцям.

Розглянемо, яким чином на конституційному рівні здійснюється регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців європейських держав та яке місце посідають збройні сили в конституціях. Так, аналіз конституцій європейських країн свідчить про таке. У конституціях окремих держав містяться глави, розділи чи частини, які закріплюють норми, що визначають статус Збройних Сил, їх призначення. Такі норми передбачені в Союзній конституції Швейцарської Конфедерації (частина 3 розділ 2 “Безпека, оборона країни, цивільна оборона”), Основному Законі Фінляндії (глава 12 “Оборона”), Конституції Португальської Республіки (розділ 10 “Національна оборона”), Конституції Австрійської Республіки (розділ 3 частина 4 “Федеральна армія”), Конституції Республіки Македонія (розділ 7 “Оборона республіки, воєнний та надзвичайний стан”), Конституції Угорської Республіки (глава 6 “Угорські сили оборони, поліція і служба національної безпеки”), Конституції Республіки Албанія (частина 15 “Збройні Сили”), Конституції Королівства Бельгія (частина 6 “Про державні Збройні Сили”). Однак лише в деяких вище іменованих розділах, главах чи частинах є норми, що стосуються прав та свобод військовослужбовців. Так, у ст. 44 Конституції Угорської Республіки зазначається: “Професійні співробітники угорських сил оборони не можуть бути членами політичних партій і не можуть брати участь в політичній діяльності” [89, с. 702]. Аналогічні положення містяться і в Конституції Португальської Республіки. Конституція Королівства Бельгія (ст. 182) визначає, що права і обов'язки військовослужбовців визначається законом. Найбільш чітко щодо закріплення на конституційному рівні прав та свобод передбачено в ст. 167 Конституції Республіки Албанія: “Учасники Збройних Сил користуються всіма конституційними правами і свободами, за винятком тих випадків, коли законом передбачено інше” [89, с. 657]. А в Конституції Французької Республіки відсутні положення щодо збройних сил держави, однак в ній передбачено, що “законом

встановлюються норми, що стосуються гарантій, котрі надаються військовослужбовцям та державним службовцям” [89, с. 418].

У ряді конституцій зарубіжних держав з-поміж закріплених конституційних прав, свобод та обов’язків людини і громадянина передбачаються обмеження прав і свобод для військовослужбовців. Такі норми містяться в Основному Законі ФРН (ст. 17-а), Конституції Португальської Республіки (ст. 270), Конституції Королівства Іспанія (ст. 28), Конституції Республіки Білорусь (ст. 36), Конституції Грузії (ст. 25–26). Так, в Основному Законі ФРН зазначається, що “законами про військову службу може встановлюватися, що для осіб, які належать до складу збройних сил протягом терміну військової служби, обмежується основне право виражати і поширювати свої думки усно та письмово, основне право на свободу зібрань і право петицій, оскільки воно надає право звертатися з проханнями чи скаргами спільно з іншими. Законами, призначеними для цілей оборони, у тому числі для захисту цивільного населення, може встановлюватися обмеження права на свободу пересування і права на недоторканність житла [89, с. 109]. У ст. 270 Конституції Португальської Республіки закріплюється, що закон може встановлювати обмеження прав на свободу слова, зібрань, маніфестацій, об’єднання, подання колективних петицій і пасивного виборчого права військових і воєнізованих службовців, що знаходяться на постійній дійсній службі, а також співробітників служб і сил безпеки, в рамках жорстких вимог, що пред’являються до них [89, с. 630]. А в Конституції Королівства Іспанія йдеться про можливість обмеження права на вільне об’єднання у професійні спілки або винятків із цього права для військовослужбовців [89]. Конституція Грузії встановлює обмеження права осіб, що знаходяться на службі в Збройних Силах, на участь у мирних зібраннях [90]. Таким чином, аналіз конституцій європейських держав свідчить, що в конституціях зарубіжних держав містяться глави, розділи, частини, що стосуються діяльності Збройних Сил, в тому числі особливостей прав, свобод та обов’язків військовослужбовців. Зарубіжний досвід свідчить про те, що в Основному законі закріплюються права, свободи та обов’язки людини і громадянина без поділу за професійною належністю. Однак окремі держави на

конституційному рівні визначили деякі особливості прав та свобод військовослужбовців, інші зазначили, що права та свободи регулюються законами держави. Слід зауважити, що в конституціях зарубіжних держав не розглядається питання соціального захисту військовослужбовців. Україна – єдина держава, де закріплено на конституційному рівні, що “держава забезпечує соціальний захист громадян України, що перебувають на службі в Збройних Силах та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей” [1, ст. 17], що є гарантією прав та свобод військовослужбовців, і таким чином виділила осіб, що проходять військову службу в окрему категорію. Україна пішла шляхом держав, де особливості прав та свобод військовослужбовців визначаються законами та конкретизуються в підзаконних актах.

Враховуючи зазначене, пропонуємо передбачити аналогічний розділ у Конституції України, назвавши його “Оборона і безпека” або “Збройні Сили України”, та викласти у ньому норми права, що регулюють та охороняють суспільні відносини у сфері статусу та діяльності Збройних Сил України, у тому числі і найбільш важливі, фундаментальні та відправні положення, що стосуються прав, свобод та обов’язків військовослужбовців, їх особливостей, обмежень, гарантій реалізації.

Положення, що закріплені Конституцією України, знайшли свій розвиток та конкретизацію в законах та підзаконних актах. Основним нормативно-правовим актом, який визначає права та свободи військовослужбовців, є Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91]. Ст. 5 вказаного закону визначаються права військовослужбовців, такі як: участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирати і бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів, право створювати свої громадські об’єднання відповідно до законодавства України [91]. Окрім цього, вказаним законом визначене право на достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення; право на продовольче та речове забезпечення, право на відпочинок; право на житло, право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах

охорони здоров'я, право на освіту, право на пенсійне забезпечення, а також встановлені пільги на проїзд, на першочергове встановлення квартирної телефонної та квартирної сигналізації та інші.

Нормативно-правовим актом, у якому визначаються права, обов'язки громадян у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, є Закон України "Про військовий обов'язок і військову службу" від 25 березня 1992 року. Зокрема, ст. 13 цього закону передбачає права та обов'язки громадян України, які проходять підготовку до військової служби, ст. 17 і 18 закону встановлює право на відстрочку та звільнення від призову на строкову військову службу, ст. 1 закону закріплює право громадян України на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою [92].

Ще одним правовим актом, у якому зазначаються окремі права та особливості їх реалізації, є Закон України "Про Збройні Сили України" від 6 грудня 1991 року [93]. У ст. 17 вказаного закону йдеться про обмеження деяких прав та свобод військовослужбовців. А саме: обмежується право бути членами політичних партій та професійних спілок на період військової служби, організовувати страйки і брати участь в їх проведенні, у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України. Цим же законом гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної (ст. 17). Водночас слід зауважити, що норми зазначеного закону частково дублюють норми Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" від 20 грудня 1991 року. У Законах України "Про державну Прикордонну службу України" від 3 квітня 2003 року [94], "Про Національну гвардію України" від 13 березня 2014 року [95], "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 року [96] визначаються особливості конституційних прав і свобод військовослужбовців цих військових формувань, встановлюються обмеження, а також закріплюються додаткові права, пов'язані з виконанням службових обов'язків. Так, Закон України "Про Національну гвардію України" від 13 березня 2014 року передбачає обмеження,

пов'язані з їх службовою діяльністю, а саме: “Військовослужбовці Національної гвардії України на період військової служби зупиняють членство в політичних партіях та професійних спілках. Військовослужбовці Національної гвардії України можуть бути членами громадських об'єднань, крім об'єднань, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Національної гвардії України, а також брати участь у їх роботі у вільний від обов'язків військової служби час. Організація військовослужбовцями Національної гвардії України страйків і участь у їх проведенні не допускаються” [95, ст. 11]. Ст. 21 вказаного закону визначається, що “військовослужбовці Національної гвардії України користуються правовими і соціальними гарантіями відповідно до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, цього закону, інших актів законодавства” [95, ст. 21].

Важливе місце в системі нормативно-правових актів, які стосуються прав та свобод військовослужбовців, займає Закон України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” від 9 квітня 1992 року [97]. Цей закон визначає умови, норми і порядок пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби. Закон має на меті реалізацію особами, які мають право на пенсію за цим законом, свого конституційного права на державне пенсійне забезпечення.

Важливе значення для забезпечення прав та свобод військовослужбовців, здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями має Закон України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” від 19 червня 2003 року [98].

Права, свободи та обов'язки військовослужбовців, безпосередньо пов'язані із виконанням обов'язків військової служби, особливості деяких конституційних прав та свобод військовослужбовців, закріплені в Статутах Збройних Сил України: Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженому Законом України від 24 березня 1999 року [99], Дисциплінарному статуті Збройних Сил України, затвердженому Законом України від 24 березня

1999 року [100], Статуті гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, затвердженому Законом України від 24 березня 1999 року [101], Стройовому статуті Збройних Сил України, затвердженому Законом України від 24 березня 1999 року [102]. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України визначає загальні права та обов'язки військовослужбовців, обов'язки посадових осіб, регулює повсякденне життя і службову діяльність військовослужбовців. Зокрема, п. 18 Статуту передбачено, що військовослужбовці перебувають під захистом держави і мають усю повноту прав та свобод, закріплених Конституцією України. У свою чергу, п. 59 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України покладається на командирів (начальників) обов'язок вникати в проблеми побуту, забезпечувати соціальну та правову захищеність, знати потреби і запити особового складу, приймати рішення за заявами, скаргами та зверненнями військовослужбовців [99]. Натомість, Дисциплінарний Статут Збройних Сил України визначає права командирів щодо накладення дисциплінарних стягнень та заохочень, порядок та особливості притягнення військовослужбовців до дисциплінарної відповідальності тощо [100].

Права, свободи та обов'язки військовослужбовців, визначені в законах, деталізуються у підзаконних нормативно-правових актах. Важливе місце серед них займають нормативні акти Президента України, що регулюють питання, пов'язані з реалізацією прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, а також визначають основні напрями державної політики в цій сфері. Так, Указами Президента України “Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України” від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 [103], “Про Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби зовнішньої розвідки України” від 17 липня 2006 року № 619/2006 [104], “Про Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України” від 27 грудня 2007 року № 1262/2007 [105], “Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України” від 29 грудня 2009 року № 1115/2009 [106] визначаються порядок проходження військової

служби, права та обов'язки військовослужбовців зазначених військових формувань. Зокрема, у Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах передбачені права та обов'язки громадян України, пов'язані з проходженням військової служби та процедурою їх реалізації, дії посадових осіб, військовослужбовців щодо реалізації прав, передбачених законодавством [103]. Таким чином, зазначені акти Президента України спрямовані на реалізацію прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади в межах своєї компетенції видає постанови, які в переважній більшості уточнюють або конкретизують положення нормативно-правових актів, що мають вищу юридичну силу і визначають порядок реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, передбачених законодавством України. Постановами Кабінету Міністрів України регулюються порядок грошового забезпечення військовослужбовців, порядок забезпечення речовим майном, порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги, порядок визначення розміру та надання військовослужбовцям та членам їх сімей грошової компенсації за належне їм для отримання жиле приміщення та інші, які закріплюються у законах України. До таких нормативних актів слід віднести: постанови Кабінету Міністрів України “Про упорядкування структури та умов грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб” від 7 листопада 2007 року № 1294 [107], “Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями” від 3 серпня 2006 року № 1081 [108], “Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень” від 26 червня 2013 року № 450 [109], “Деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та інших громадян” від 2 вересня 2015 року № 728 [110] та інші. Загалом у зазначених постановах Кабінету Міністрів України

передбачаються заходи щодо стимулювання військовослужбовців до якісного виконання завдань, а також створення сприятливих умов для реалізації їх прав і свобод та умов для виконання обов'язків.

На виконання Конституції України, законів України, указів Президента України та актів Кабінету Міністрів України спрямовані акти центральних органів виконавчої влади, що регулюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців, до яких належать накази Міністра оборони України, Командувача Національної гвардії України, Голови Державної Прикордонної Служби України, Голови Служби безпеки України, Голови Служби зовнішньої розвідки України та інших. А саме: накази Міністра оборони України “Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України” від 10 квітня 2009 року № 170 [111], “Про затвердження Інструкції про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями” від 30 листопада 2011 року № 737 [112], “Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам” від 11 червня 2008 року № 260 [113], “Про затвердження Інструкції про організацію розгляду звернень та проведення особистого прийому громадян у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” від 3 грудня 2005 року № 722 [114] є такими підзаконними нормативними актами, що розкривають та конкретизують положення нормативно-правових актів вищої юридичної сили, що приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання.

Отже, підзаконні нормативно-правові акти посідають важливе місце у системі правового регулювання, оскільки забезпечують виконання законів шляхом конкретизованого, деталізованого нормативного регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Особливої гостроти проблема недосконалості нормативно-правових актів набуває в умовах складної ситуації, що відбувається на Сході України, з огляду на підвищену вразливість категорій населення, якими є військовослужбовці, які

захищають суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України, у тому числі захищають права та свободи інших людей. За останніх два роки у Збройних Силах України відбулися зміни, які суттєво змінили нашу армію та ставлення держави і народу України до неї. У керівництва нашої держави є розуміння того, що військовослужбовці, які проходять службу та звільняються зі Збройних Сил та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, виконуючи службові обов'язки, потребують особливої уваги і допомоги з питань реалізації прав та свобод, у тому числі соціального забезпечення. Так, Державним бюджетом на 2016 рік на потреби Міністерства оборони України передбачено 55500000 тис. грн. [115], на 2015 рік 40537061,2 тис. грн. [116], у той час як на 2014 рік лише 15151031,9 тис. грн. [117].

На початок проведення антитерористичної операції законодавча база держави з питань правового регулювання та забезпечення прав та свобод військовослужбовців не зовсім відповідала реальним умовам. Керівництво держави почало вживати необхідних заходів, щоб ліквідувати цю проблему. Відтоді прийняті нові нормативно-правові акти, внесено ряд змін та доповнень до чинного законодавства у сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців. У зв'язку із зазначеним вище, були внесені зміни до Законів України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91], “Про військовий обов'язок та військові службу” від 25 березня 1992 року [92], “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року [93], “Про Національну гвардію України” від 13 березня 2014 року [95], “Про державну Прикордонну службу України від 3 квітня 2003 року [94], “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року [118] та ряд інших законів України. Так, учасники антитерористичної операції прирівняні до учасників бойових дій та користуються пільгами та гарантіями, передбаченими Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” від 22 жовтня 1993 року [119]. Крім того, важливим є вирішене питання про надання відпусток військовослужбовцям за сімейними обставинами в особливий період. До прийняття відповідних змін до Закону України “Про соціальний та

правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91] військовослужбовці були обмежені в такому праві. На сьогодні це питання вже врегульоване на законодавчому рівні. Крім того, зміни та доповнення вносяться і в постанови Кабінету Міністрів України, накази та інші відомчі акти Міністра оборони України, Командувача Національної гвардії України, Голови Служби безпеки України та інших керівників військових відомств з питань прав та свобод військовослужбовців, поліпшення їх соціального захисту. З початком проведення антитерористичної операції прийняті такі підзаконні акти, що стосуються забезпечення прав та свобод військовослужбовців, їх соціального захисту: Указ Президента України “Про додаткові заходи соціального захисту учасників антитерористичної операції” від 18 березня 2015 року № 150 [120], Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов’язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві” від 25 грудня 2013 року № 975 [121], Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво (придбання) житла для сімей загиблих військовослужбовців, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, а також для інвалідів I-II групи з числа військовослужбовців, які брали участь у зазначеній операції, та потребують поліпшення житлових умов” від 20 травня 2015 року № 348 [122] та інші.

Водночас зазначені нормативні акти містять ряд недоліків. Так, ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року передбачає у випадку загибелі військовослужбовця під час проведення антитерористичної операції право членів його родини та осіб, які перебували на його утриманні, на одноразову допомогу у розмірі 20 прожиткових мінімумів (27560 грн.), а також на відшкодування витрат на поховання загиблого [118]. Крім того, ст. 16-2 Закону України “Про соціальний і правовий захист

військовослужбовців і членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року передбачає у випадку загибелі військового при виконанні ним обов’язків військової служби надання членам родини, батькам а також утриманцям загиблого одноразової грошової допомоги в розмірі 500 прожиткових мінімумів (689000 грн.) [91]. Отже, в зазначених нормах вбачається правова колізія, оскільки на військовослужбовців поширюються обидва нормативно-правових актів. Відповідно до роз’яснень юридичної служби Міністерства оборони України, особи, які мають право на отримання допомоги у разі загибелі учасника антитерористичної операції, можуть за власним бажанням обрати, положеннями якого з названих вище законів користуватися для призначення їм допомоги [123, с. 335]. Такі колізії в чинному законодавстві існують і щодо призначення допомоги особам, що зазнали поранення в ході антитерористичної операції, яке не потягло за собою настання інвалідності. Ця ж проблема існує і щодо призначення допомоги особам, що стали інвалідами під час виконання обов’язків.

Втім, згідно з аналізом офіційних джерел такі виплати здійснюються у відповідності до норм Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року. У 2015 році у зв’язку із загибеллю військовослужбовців, виплати здійснено 885 родинам у сумі 534,8 мільйона гривень та 2428 військовослужбовцям, що отримали поранення чи інвалідність, у сумі 173,6 мільйона гривень [124]. Разом з тим, для повноцінної реалізації конституційного права військовослужбовців на соціальний захист, що передбачене ст. 46 та ч. 5 ст. 17 Конституції України, пропонуємо ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року доповнити ч. 6, виклавши її в такій редакції: “Одноразова грошова допомога у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, які брали (беруть) участь в антитерористичній операції призначається і виплачується в розмірах, визначених Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”. Таким чином усувається також колізія зазначених норм законів.

Отже, доходимо висновку, що з появою такого публічного інституту, як армія, постала потреба в регламентації прав, свобод та обов'язків воїнів, які входили до її складу. На різних етапах розвитку України права, свободи та обов'язки військовослужбовців знаходили нормативне закріплення в правових джерелах.

З моменту проголошення незалежності та до сьогодні сформувалася система нормативно-правових актів різної юридичної сили, що закріплюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України. Ця система складається з Конституції України, законів України та підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання. Конституційно-правове регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців загалом як громадян держави, здійснюється у відповідності з II розділом Конституції України, а також визначається ст. 17 та іншими статтями Конституції України, які, насамперед, закріплюють обов'язок держави щодо соціального захисту громадян, які перебувають на військовій службі. Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що в ряді конституцій європейських держав містяться норми, що регулюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців, визначають їх особливості, у тому числі й обмеження. Україна пішла шляхом держав, де особливості прав та свобод військовослужбовців визначаються законами.

Положення Конституції України конкретизуються в нормативно-правових актах держави: законах України та підзаконних актах. Проте, наявна система чинних нормативних актів є недосконалою. Недоліки якої проявляються в нечіткості формулювання правових норм, наявності прогалин та колізій в законодавстві, відсутності механізмів реалізації окремих норм, невиконанні чинних конституційних та законодавчих норм органами державної влади, формально-бюрократичному підході до вирішення проблемних питань, високому рівні корупції в державі, що негативно позначаються на реалізації прав та свобод військовослужбовцями.

З огляду на загострення ситуації на сході України, фактичне ведення війни та залучення до участі в ній військовослужбовців, ще гостріше постає питання про необхідність якісного нормативно-правового регулювання та забезпечення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, у тому числі учасників антитерористичної операції. Тому, для повноцінної реалізації ст. 46 та ч. 5 ст. 17 Конституції України, усунення колізії норм, пропонуємо ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року доповнити ч. 6, виклавши її в такій редакції: “Одноразова грошова допомога в разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, які брали (беруть) участь в антитерористичній операції, призначається і виплачується у розмірах, визначених Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”.

Виходячи з цього, на нашу думку, було б доцільним розпочати процес аналізу та впорядкування нормативно-правових актів щодо вилучення з них положень, норм, що дублюються, та чітко визначити обмеження прав та свобод військовослужбовців.

Висновки до розділу 1

Здійснивши аналіз теоретико-правових досліджень та конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, можна сформулювати ряд теоретичних висновків і практичних рекомендацій, а саме:

1. Формування і розвиток теоретико-правової думки щодо прав, свобод та обов'язків військовослужбовців нерозривно пов'язані з розвитком теоретичних поглядів на права, свободи та обов'язки людини і громадянина, суспільних відносин та держави. Науковці, в переважній більшості, обстоюють розуміння прав та свобод людини як вид та міру можливої поведінки для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних потреб, а під обов'язками розуміють вид і міру необхідної поведінки. Права, свободи та обов'язки взаємопов'язані, що обумовлено, перш за все, поєднанням особистих (приватних) і суспільних інтересів, і утворюють цілісний інститут.

2. З набуттям Україною незалежності та початком формування власних збройних сил питання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців висвітлювалися в науковій літературі. Але комплексні дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців окремо не проводилися. При цьому треба визнати, що проблема прав, свобод та обов'язків військовослужбовців дуже багатоаспектна, а тому є предметом розгляду різних юридичних наук. На сучасному етапі відсутні дисертаційні роботи, присвячені комплексному дослідженню конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

3. Права, свободи та обов'язки військовослужбовців визначаються їх спеціальним статусом, пов'язаним із виконанням обов'язків військової служби, що передбачає, крім загальногромадянських, їх загальнолюдських прав, свобод та обов'язків, наявність додаткових прав та обов'язків, що визначаються службовим становищем цієї категорії.

4. На різних етапах розвитку української держави формувалося особливе ставлення з боку влади та суспільства до осіб, які проходять військову службу, закріплення їх прав, свобод та обов'язків, надання їм додаткових прав та обов'язків, пільг та компенсацій за особливі умови служби. На теренах сучасної України права, свободи та обов'язки військовослужбовців регулювалися спочатку нормами звичаєвого права, пізніше писаними нормами права. У різні історичні періоди права, свободи та обов'язки військових закріплювалися в нормативно-правових актах. Значна увага до нормативно-правового закріплення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців приділяється у період боротьби за національну державність на початку ХХ століття. У цей період діяльності Центральної Ради, Гетьманату, Директорії для успішної розбудови власної армії було прийнято ряд законодавчих актів, які визначали права, свободи та обов'язки військовослужбовців, а також порядок обмеження деяких прав, визначали військово-службові права та обов'язки, дисциплінарну відповідальність.

5. На міжнародному рівні правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини, в тому числі військовослужбовців, здійснюється на основі правових

норм, що містяться у міжнародних договорах. Зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року та інших. Так, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року передбачає положення, відповідно якого можливе запровадження законних обмежень здійснення права на свободу зібрань та об'єднання стосовно осіб, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави, а ст. 10 передбачає, що “здійснення свободи вираження поглядів може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки”.

6. На національному рівні права, свободи та обов'язки військовослужбовців регламентовані нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Це, насамперед, ст. 17, п. 17 ч. 1 та п. 2 ч. 2 ст. 92, ч. 4 ст. 35, ч. 3 ст. 37, ст. 65, пп. 9, 22 та 23 ч. 1 ст. 85, пп. 17 – 20 ч. 1 ст. 106, ст. 107, пп. 2 та 7 ст. 116, п. 14 Розділу XV “Перехідні положення” Конституції України. Саме ці норми є гарантією прав та свобод військовослужбовців, конституційно-правовою основою для соціального захисту, надання додаткових прав, пільг та компенсацій військовослужбовцям.

7. Аналіз конституцій європейських країн свідчить, що у конституціях окремих держав містяться глави, розділи, частини, які закріплюють норми, що визначають статус Збройних Сил. Це, насамперед, Конституції Швейцарської Конфедерації (частина 3 розділ 2 “Безпека, оборона країни, цивільна оборона”), Фінляндії (глава 12 “Оборона”), Португальської Республіки (розділ 10 “Національна оборона”), Австрійської Республіки (розділ 3 частина 4 “Федеральна армія”), Республіки Македонія (розділ 7 “Оборона республіки, воєнний та надзвичайний стан”), Угорської Республіки (глава 6 “Угорські сили оборони, поліція і служба національної безпеки”), Республіки Албанія (частина 15

“Збройні Сили”), Королівства Бельгія (частина 6 “Про державні Збройні Сили”). В деяких вище іменованих розділах, главах, частинах є норми, що стосуються прав та свобод військовослужбовців. Так, у ст. 44 Конституції Угорської Республіки зазначається: “Професійні співробітники угорських сил оборони не можуть бути членами політичних партій і не можуть брати участь в політичній діяльності”. Аналогічні положення містяться в Конституції Португальської Республіки, Королівства Бельгія, Республіки Албанія. У ряді конституцій зарубіжних держав, з-поміж закріплених конституційних прав, свобод та обов’язків людини і громадянина передбачаються обмеження прав і свобод для військовослужбовців. Такі норми містяться в Основному Законі ФРН, Португальської Республіки, Королівства Іспанія, Республіки Білорусь, Грузії. Україна пішла шляхом держав, де особливості прав та свобод військовослужбовців визначаються законами та конкретизуються в підзаконних актах. Враховуючи зазначене, пропонуємо передбачити аналогічний розділ у Конституції України, назвавши його “Оборона і безпека” або “Збройні Сили України”. Доречно викласти у ньому норми права, що регулюють та охороняють суспільні відносини у сфері статусу та діяльності Збройних Сил України, у тому числі і найбільш важливі, фундаментальні та відправні положення, що стосуються прав, свобод та обов’язків військовослужбовців, їх особливостей, обмежень, гарантій реалізації.

8. Для повноцінної реалізації конституційного права військовослужбовців на соціальний захист, що передбачене ст. 46 та ч. 5 ст. 17 Конституції України, пропонуємо ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року доповнити ч. 6, виклавши її в такій редакції: “Одноразова грошова допомога у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, які брали (беруть) участь в антитерористичній операції призначається і виплачується в розмірах, визначених Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”. Таким чином усувається також колізія зазначених норм законів.

РОЗДІЛ 2

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРІЯ РОЗУМІННЯ

2.1 Методологія наукового дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців

Процес пізнання проблеми прав, свобод та обов'язків військовослужбовців вимагає використання оптимальної методологічної основи. Позаяк результат наукового пошуку значною мірою залежить від застосування різноманітного методологічного інструментарію, який дає можливість всебічно з'ясувати сутність досліджуваної проблеми, виявити закономірності, уникнути однобічності підходів.

Формування методології наукового осмислення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх конституційно-правових аспектів неможливе поза межами методології права, а тому варто зазначити, що сутність поняття “методологія” (лат. *methodus* – метод і *logos* – вчення) – вчення про метод. Філософський енциклопедичний словник визначає методологію у двох значеннях: “1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети; 2) галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання та практичної діяльності” [125, с. 374]. П. М. Рабінович методологію наукового дослідження визначає як систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ. Автор до складу методології відносить: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, в тому числі державно-правових закономірностей і можливості їх пізнання, здобуття істинних знань щодо них);

загальнонаукові методи (структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного, аналіз, синтез тощо); групові методи (конкретного соціологічного дослідження); спеціальні методи (тлумачення норм права, узагальнення юридичної практики [126, с. 618–619].

На особливу увагу заслуговують міркування С. Д. Гусарєва та О. Д. Тихомирова, які вважають, що методологія юридичної науки – це система принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в сфері дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему. Автори наголошують, що важливе місце в структурі методології юридичної науки займають її теорії і понятійно-категоріальний апарат. Поняття та категорії юриспруденції, що зафіксовані у відповідних термінах і визначеннях, є одним із головних “інструментів” наукового правового дослідження, тому що являють собою узагальнені результати пізнання суттєвих властивостей, зв'язків і відношень державно-правових явищ [127, с. 68].

О. Ф. Скаун пропонує визначення методології теорії права та держави, під якою розуміє: “систему загальних підходів, принципів, методів і способів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їхнього застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їхнього пізнавального використання” [43, с. 8]. Авторка в структурі методології виділяє такі структурні елементи: загальні підходи, ядром яких є філософські та суспільно-наукові підходи; принципи (наприклад, єдності логічного та історичного, конкретного й абстрактного тощо); методи, що є системою розумових і практичних операцій (процедур), спрямованих на вирішення конкретних пізнавальних завдань з урахуванням визначеної пізнавальної мети (загальнонаукові, спеціально-наукові) [43, с. 9–17].

Автори підручника “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні” А. М. Колодій та А. Ю. Олійник виділяють три рівні методології, а саме: філософський (світоглядний) рівень (опосередковується, насамперед, діалектикою), загальнонауковий рівень (система методів: загально-соціологічний,

конкретно-соціологічний, статистичний, аналізу та інші), спеціально-науковий рівень (юридичний метод) [3, с. 14–15].

А. О. Фальковський у структурі методології юриспруденції, крім філософсько-світоглядних підходів і методів, виділяє ще один елемент – парадигму дослідження [128, с. 65].

Враховуючи розмаїття підходів до сутності та складових методології наукового дослідження, вважаємо за доцільне визначити методологію наукового дослідження прав, свобод та обов’язків військовослужбовців як систему підходів, принципів та методів, які дозволяють об’єктивно та всебічно розкрити проблему розуміння та реалізації прав, свобод та обов’язків військовослужбовців. Таким чином, в структурі методології дослідження доцільно виділити філософсько-методологічні підходи, принципи та методи пізнання.

Отже, вагоме значення в структурі методології дослідження відіграють філософсько-методологічні підходи. Методологічний підхід вчені визначають як: 1) сукупність знань про процес наукового дослідження [129, с. 13–14]; 2) загальну спрямованість дослідження, обумовлену певною фундаментальною ідеєю, якою просякнuto процес осягнення права [128, с. 67]; 3) побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [130, с. 24]. О. Ф. Скакун зазначає, що “загальні дослідницькі підходи визначають фронтальну стратегію дослідження, актуалізуються цілями та завданнями конкретних проблем, що виникають у межах теорії держави і права, коли виявляється недостатність її власних методів, але не підміняють її” [43, с. 10].

Розкриттю різних аспектів прав, свобод та обов’язків військовослужбовців сприяло використання таких методологічних підходів: системний, антропологічний, ціннісний (аксіологічний), герменевтичний.

Системний підхід – це аспект, ракурс наукового дослідження, який передбачає розгляд прав, свобод та обов’язків військовослужбовців в системі прав, свобод та обов’язків людини і громадянина. Застосування системного

підходу дало можливість охопити цілісну картину прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх взаємодію між собою. Сутність застосування цього підходу полягала в дослідженні правових явищ як взаємопов'язаних елементів у межах однієї системи.

Антропологічний підхід покладено в основу вивчення правового буття людей. Права, свободи та обов'язки військовослужбовців оцінюються нами з позиції висновків про природу людини і пов'язаних з нею цінностей. З огляду на це, ми дійшли висновку, що для втілення в життя правових норм, які закріплюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців, необхідна активна позиція самих військовослужбовців. Водночас постає потреба в гарантуванні цих прав та свобод як цінності, що пов'язана із самою людиною.

Ціннісний (аксіологічний) підхід дозволив сприймати права, свободи та обов'язки військовослужбовців як цінність права, що захищається та забезпечується правовими механізмами. У межах ціннісного (аксіологічного) підходу ми дійшли висновку, що в той чи інший період розвитку держави та права, свободи та обов'язки військовослужбовців сповнювалися певного змісту, який визначався крізь призму домінуючих цінностей у суспільстві (мораль, релігія, право). Сьогодні права, свободи та обов'язки людини, у тому числі військовослужбовця, визначають найважливіші аспекти життєдіяльності людини у її відносинах з суспільством і державою. Саме людина в цивілізованому демократичному суспільстві є найвищою цінністю.

Герменевтичний підхід ґрунтується на вченні про інтерпретацію правових текстів. З його допомогою відбувається входження в герменевтичне коло, коли для розуміння цілого необхідно зрозуміти окремі його частини, але для розуміння окремих частин уже потрібно мати уявлення про зміст цілого [43, с. 11]. Тлумачення опрацьованих правових актів, із використанням цього підходу, сприяло осмисленню та розумінню істинності їх змісту. Застосування цього підходу набуло актуальності в дослідженні інтерпретації правових позицій Конституційного Суду України щодо прав та свобод військовослужбовців.

Таким чином, в основу дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців покладалися зазначені підходи, при цьому вони застосовувалися в комплексі. Кожен методологічний підхід був призначений для пізнання певних аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, з огляду на поставлені завдання. Лише розмаїття методологічних підходів забезпечувало змогу здійснити всебічне вивчення сутності прав, свобод та обов'язків військовослужбовців: конституційних та військово-службових.

Для досягнення вагомих результатів у науковому дослідженні прав, свобод та обов'язків військовослужбовців істотне значення мали принципи. Основними з яких були: науковість, об'єктивність, всебічність, історизм, конкретність, комплексність та інші. Принцип науковості полягає у врахуванні досягнень науки в галузі прав людини в цілому та давав можливість розглядати права, свободи та обов'язки військовослужбовців в контексті висновків науковців про особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців як специфічної категорії громадян. Цей принцип дозволив обґрунтувати авторську концепцію прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Принцип об'єктивності передбачив з'ясування аспектів та відображення реального стану забезпечення та реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців з усіма перевагами та недоліками. Принцип всебічності забезпечував дослідження різних аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, надав можливість охарактеризувати зазначені категорії у взаємозв'язку з правами людини в цілому та окремої групи громадян зокрема, а також передбачив відтворення реального стану забезпечення та реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців з метою формулювання точних, достовірних аргументованих висновків. Принцип історизму вимагав розглядати права, свободи та обов'язки військовослужбовців в розвитку та історичному взаємозв'язку. Застосування даного принципу дозволило здійснити аналіз наукових поглядів та формування ідей про права, свободи та обов'язки військовослужбовців, їх нормативного закріплення на різних етапах розвитку держави, оцінити їхнє значення з погляду сучасності. Принцип конкретності передбачив здійснення детального аналізу умов, в яких реалізуються

права, свободи та обов'язки військовослужбовців. Принцип комплексності полягав в тому, що під час дослідження використовувалися знання як загальних (філософії, соціології, психології), так і юридичних наук (теорії держави і права, конституційного права, адміністративного права). Однак, здійснення всебічного і комплексного дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців було можливе лише за умови врахування всіх зазначених принципів пізнання.

На вказаних принципах заснована система методів наукового дослідження як способів організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлена закономірностями відповідного об'єкта [131, с. 370]. У сучасній теорії права метод тлумачать як спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів [131, с. 26]. Метод дисциплінує пошук істини, дає змогу економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом, регулюючи пізнавальну та інші форми діяльності людини [132, с. 184]. Методи являють собою певні “цеглинки” або “інструменти” методологічних підходів. Метод як засіб пізнання є способом відбиття і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою одержання нових істинних наукових знань [127, с. 80].

Сучасна наука, розрізняючи методи пізнання, застосовує багаторівневу класифікацію методів. Враховуючи розмаїття підходів щодо класифікації методів дослідження для осмислення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців скористаємося поділом їх на загальнонаукові та спеціально-наукові.

У межах загальнонаукових методів розглянемо методи, що покладалися в основу нашого дослідження: діалектичний, метод аналізу та синтезу, метод дедукції та індукції, структурно-функціональний, системний, історичний, порівняльний.

Діалектичний метод ґрунтується на осмисленні процесів виникнення, розвитку, існування у стані взаємодії і взаємообумовленості всього суцього. За його допомогою здійснювалося дослідження та обґрунтування основних понять, що використовуються у роботі. Діалектичний метод вимагав розглядати права,

свободи та обов'язки військовослужбовців у взаємозв'язку і взаємообумовленості з правами людини загалом та впливу соціальних процесів і суспільних явищ на закріплення й реалізацію прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Доречно також зазначити, що цей метод дозволяє виявляти і вирішувати суперечності, які виникають у суспільному розвитку, розкривати діалектичну взаємодію інтеграційних процесів у державах, зумовлених конкретно-історичними умовами, національною специфікою кожної держави.

Метод аналізу та синтезу. За допомогою аналізу відбувається розчленування об'єкта на складові елементи і дослідження кожного з них як частини цілого. Таким шляхом нам вдалося виділити ознаки військовослужбовця, з'ясувати сутність конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх гарантій та провести класифікацію. Розкладаючи досліджуване явище на окремі компоненти та виділяючи в них суттєве, завдяки аналізу, ми отримали змогу проникнути в сутність цих елементарних частин. За допомогою синтезу — спромоглися встановити взаємодію між розчленованими частинами та пізнати об'єкт дослідження в цілому.

Метод дедукції та індукції. Слід зауважити, що дедукція і індукція є взаємопов'язаними видами дослідження. За допомогою методу дедукції відбувається пізнання часткового на базі загальних знань, тобто від загальних положень до окремих висновків. Так, нами використовується дедукція для з'ясування сутності конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх класифікації на основі знань про права, свободи та обов'язки людини в цілому. Крім того, аналіз кожного окремого права та обов'язку військовослужбовців, з'ясування особливостей їх реалізації здійснювався шляхом переходу від загальних висновків про права та обов'язки людини до конкретних особливостей конституційних прав та обов'язків окремою категорією громадян. Застосування індукції дало змогу спочатку пізнати окремі властивості предмета дослідження і на їх основі зробити нові узагальнення. Так, при дослідженні суб'єкта (військовослужбовця) виділено ознаки, за допомогою яких формулюється визначення поняття “військовослужбовець”. Досліджуючи

права, свободи та обов'язки військовослужбовця як громадянина, з'ясовуємо особливості цих прав. Це дало змогу дійти висновку про існування загальногромадянських та військово-службових прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Здобуття істинності знань можливе лише шляхом застосування зазначених методів в сукупності. Позаяк індукція без дедукції не виправдовує себе, і навпаки.

Структурно-функціональний метод використаний у дисертаційному дослідженні для розкриття системи суб'єктів, що здійснюють гарантування конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх функціонального призначення, повноважень, форм та методів діяльності.

Системний метод “полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Виходячи з цього методу, ми вивчали кожен елемент системи у його зв'язку та взаємодії з іншими елементами, виявляли вплив властивостей окремих частин системи на її поведінку в цілому, встановлювали емерджентні властивості системи і визначали оптимальний режим її функціонування” [133, с. 13]. Завдяки системному методу ми розглянули права, свободи та обов'язки військовослужбовців, що є елементом їх правового статусу у взаємозв'язку і взаємодії.

Історичний метод дозволяє здійснити пізнання генезису та розвитку подій, фактів, ідей в контексті їх виникнення, формування і розвитку, виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей [43, с. 14]. Застосування історичного методу в нашому дослідженні було спрямоване на вивчення передумов становлення та розвитку поглядів на права, свободи та обов'язки військовослужбовців, суспільних процесів розвитку держави на різних історичних етапах для виявлення зв'язків, які не можна простежити при їх аналізі та дослідженні в рамках одного історичного етапу. Використання історичного методу дало підстави для формулювання висновку, що інститут прав, свобод та обов'язків військовослужбовців є результатом розвитку людської цивілізації, українського суспільства та держави України.

Порівняльний метод дозволяє встановити подібності або відмінності предметів та явищ дійсності, а також знаходження загального, притаманного двом або кільком об'єктам. У нашому дослідженні застосування цього методу дозволило усвідомити специфіку прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, а також їх особливості в різних правових системах. Предметом порівняння виступали різноманітні наукові погляди на проблему прав, свобод та обов'язків військовослужбовців різних держав. Крім того, таке порівняння може бути здійснене в межах однієї держави на різних етапах її існування. Так, за допомогою методу порівняння ми провели аналіз наукових поглядів на права, свободи та обов'язки військовослужбовців на різних етапах розвитку України й виявили їх переваги та недоліки.

Наступною групою методів пізнання є спеціально-наукові методи, які розроблені в межах юридичних наук. Найбільш поширеними серед них є формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод тлумачення норм права, історико-правовий.

Формально-юридичний метод спрямовувався на характеристику понять “військовослужбовець”, “конституційні права та свободи”, “конституційні обов'язки”, за допомогою юридичних конструкцій, формалізованого тексту. Застосування цього методу дозволило з'ясувати регламентацію прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні та ряді інших держав шляхом аналізу нормативно-правових актів, визначити місце державних органів, громадських організацій та міжнародних установ у забезпеченні прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, запропонувати науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення військового законодавства у сфері прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Перевагами цього методу є й те, що він сприяв розробці і вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату дослідження, дав змогу здійснити класифікацію прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, зокрема, він забезпечив формулювання таких дефініцій як військовослужбовець, конституційні права та свободи військовослужбовців, конституційні обов'язки

військовослужбовців, військово-службові права військовослужбовців, військово-службові обов'язки військовослужбовців тощо.

Порівняльно-правовий метод дозволив провести аналіз нормативно-правових актів на міжнародному та національному рівнях, а також в контексті зарубіжних країн. За його допомогою були виявлені закономірності розвитку держави, її правової системи, у тому числі військового законодавства, розкриті особливості аналізованих конституційних прав, свобод та обов'язків у Україні та в окремих державах, наприклад, ФРН, Польщі, Франції, США, Латвії, Білорусі, Болгарії та інших. Він допоміг виявленню спільних і відмінних рис, позитивних і негативних сторін у розвитку прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в різних державах та забезпечив можливість врахування і застосування позитивного досвіду для України, виявлення нових закономірностей їх розвитку. Порівняльно-правовий метод є дієвим не лише під час дослідження аналізованих прав, свобод та обов'язків в межах декількох країн та України, але й всередині національної правової системи. Так, завдяки цьому методу з'явилася можливість співставити закріплення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в цілому та особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців у різних державах.

Метод тлумачення норм права допомагає досягти ясності в з'ясуванні сутності текстів правових документів і роз'яснення їх внутрішнього змісту, вживанні термінів, узгодженні сфер їх використання тощо [43, с. 16]. За допомогою цього методу з'ясовано та роз'яснено зміст правових норм, що закріплюють права, свободи та обов'язки військовослужбовців.

Історико-правовий метод забезпечив спроможність проаналізувати нормативно-правові акти, що закріплювали права, свободи та обов'язки військовослужбовців на різних етапах розвитку України, з'ясувати позитивні та негативні сторони в цьому процесі, виявити їх вплив на правове забезпечення прав, свобод та обов'язків на сучасному етапі.

Підвищення ефективності нашого дослідження забезпечувалося шляхом збагачення спеціально-наукових методів методами, що розроблені в межах інших конкретних наук. До таких методів відносять: прогнозування, статистичний тощо.

Метод прогнозування. Загалом прогнозування визначається як аналіз та наукове передбачення майбутніх станів і тенденцій розвитку соціальних чи природних явищ, обґрунтована інформація про якісні і кількісні характеристики процесів, що передбачаються [134, с. 524]. Метод прогнозування дозволив отримати інформацію про основні тенденції та напрями подальшого розвитку законодавства, майбутнього його стану. Завдяки прогнозуванню стало можливим виявити проблеми та недоліки в правовому регулюванні суспільних відносин, передбачити наслідки законодавчих актів та їх ефективність. Недостатнє врахування законодавцем основних тенденцій розвитку суспільних відносин призводить до нестабільності законодавства та проблем в реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Статистичний метод передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан забезпечення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, виявлення реального стану реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовцями як окремою категорією громадян. Значення цього методу для дослідження прав, свобод та обов'язків є безсумнівним, адже він є засобом отримання даних про стан забезпеченості прав, свобод та обов'язків військовослужбовців та індикатором суспільної думки, засобом отримання даних про стан забезпеченості прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, проблемні питання та шляхи їх вирішення.

Підсумовуючи сказане вище, необхідно зазначити, що враховуючи розмаїття підходів до сутності та складових методології наукового дослідження, вважаємо за доцільне визначити методологію наукового дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців як систему підходів, принципів та методів, які дозволяють об'єктивно та всебічно розкрити проблему розуміння та реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. З метою забезпечення обґрунтованості та достовірності результату дослідження прав, свобод та

обов'язків військовослужбовців, в основу аналізу предмету дослідження були покладені філософсько-методологічні підходи, принципи та методи пізнання, вибір і застосування яких обумовлені вирішенням завдань наукового дослідження.

Серед філософсько-методологічних підходів в основу дослідження були покладені системний, антропологічний, ціннісний (аксіологічний), герменевтичний підходи. За допомогою системного підходу права, свободи та обов'язків військовослужбовців ми розглядали в системі прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Антропологічний підхід став основою вивчення правового буття людей. З огляду на це, права, свободи та обов'язки військовослужбовців оцінювалися нами з позиції висновків про природу людини і пов'язаних з нею цінностей. Ціннісний (аксіологічний) підхід дозволив сприймати права, свободи та обов'язки військовослужбовців як цінність права, що захищається та забезпечується правовими механізмами. Застосування герменевтичного підходу було актуальним у дослідженні інтерпретації правових позицій Конституційного Суду України щодо прав та свобод військовослужбовців, що сприяло осмисленню та розумінню істинності їх змісту.

Для досягнення вагомих результатів у науковому дослідженні прав, свобод та обов'язків військовослужбовців істотне значення мали принципи: науковості, об'єктивності, всебічності, історизму, конкретності, комплексності та інші. Здійснити всебічне і комплексне дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців було можливе лише за умови врахування всіх зазначених принципів пізнання.

Складність і багатогранність наукової проблеми прав, свобод та обов'язків військовослужбовців зумовили необхідність вивчення її із використанням методів наукового дослідження: загальнонаукових та спеціально-наукових. Серед загальнонаукових в основу дослідження були покладені: діалектичний, метод аналізу та синтезу, метод дедукції та індукції, структурно-функціональний, системний, історичний, порівняльний методи. Спеціально-наукові методи

використовувалися такі: формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод тлумачення норм права, історико-правовий, прогнозування, статистичний.

Отже, розмаїття інструментарію методологічної основи дослідження забезпечило здійснення всебічного та комплексного дослідження сутності прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

2.2 Поняття конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, – є актуальним і складним питанням теорії та практики конституційного права, а також інших галузей права.

Міжнародна спільнота визначила міжнародні стандарти прав людини, закріпивши їх в міжнародно-правових актах. Права та свободи, закріплені в Конституції України, загалом відповідають положенням Загальної декларації прав людини, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права, Міжнародному пакту про економічні, соціальні, культурні права та іншим міжнародним документам. Це не означає, що права людини регулюються міжнародним правом безпосередньо, що вони перестали бути внутрішньою справою держави. Вони встановлюють зобов'язання держав з надання своїм громадянам певних прав та свобод [28, с. 176]. Конституція України закріплює основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які розкриваються та конкретизуються в поточних законодавчих актах.

Досліджуючи конституційні права, свободи та обов'язки військовослужбовців як специфічної соціальної групи, слід, насамперед, зупинитися на змісті поняття “військовослужбовець”. На сьогодні в нормативно-правових актах немає єдиного законодавчого визначення поняття “військовослужбовець”. У Законі України “Про військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 року в ст. 1 визначено, що “військовослужбовці – особи, які проходять військову службу”, а в ст. 2 надається визначення військової

служби: “військова служба у Збройних Силах України та інших військових формуваннях є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров’я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов’язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності” [92]. Ст. 5 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року визначає: “військовослужбовці – громадяни України, які проходять службу на території України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України” [91]. Втім, на нашу думку, це положення не містить ознак, які характеризують військовослужбовця як окрему категорію, а лише конкретизує деякі особливості окремих конституційних прав та свобод військовослужбовцями, які проходять військову службу на території України. Положення про проходження громадянами України військової служби в Збройних Силах України також містить досить абстрактне визначення: “Громадяни, які проходять військову службу, є військовослужбовцями Збройних Сил України” [103, п. 5]. А Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, лише перераховує осіб, які є військовослужбовцями: солдати, матроси, сержанти, старшини строкової військової служби і ті, які проходять військову службу за контрактом, прапорщики, мічмани і офіцери Збройних Сил України, Прикордонних військ України, військ Цивільної оборони, Управління державної охорони України та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України та інші [135]. Водночас слід зауважити, що зазначений перелік не відповідає сучасному стану, оскільки зазначає військові формування, які вже реформовані, а тому потребує змін. Так, зазначене в Положенні формування “Прикордонні війська України” з 2003 року перетворене на Державну Прикордонну службу України [94], а війська Цивільної оборони ліквідовані.

Проаналізувавши нормативні акти, які так чи інакше визначають поняття “військовослужбовець”, звернемося до теоретико-правового визначення змісту поняття “військовослужбовець”. Загалом слід зауважити, що слово “військовослужбовець” походить від слова “службовець”.

Служба характеризує вид діяльності людини, що полягає переважно в інтелектуальній праці і спрямована на забезпечення “інших” інтересів [136, с. 18]. Щодо поняття “державний службовець”, то це особа, професійною діяльністю якої є державна служба [137, с. 94]., а, відповідно, “військовослужбовець” – особа, яка проходить військову службу [137, с. 65].

І. Ф. Корж визначає військовослужбовців як певну групу, що складається з індивідуальних суб’єктів права (фізичних осіб), які здійснюють певні соціально необхідні функції та виконують завдання, законодавчо визначені відповідним військовим формуванням, служать державі і є представниками державної влади. Вони є соціальною групою суспільства, яка складається зі спеціально підготовлених осіб (індивідуальних суб’єктів права), що обіймають військові посади у військових органах, мають відповідні цим посадам військові звання та займаються за дорученням держави особливою суспільно корисною діяльністю [65, с. 35]. Автори підручника “Військова адміністрація” під редакцією В. М. Корякіна пропонують розглядати військовослужбовців як певну соціальну групу, що складається з індивідуальних суб’єктів права, які здійснюють певні соціально необхідні функції (оборона та військова безпека) та виконують завдання в утворених державних органах і організаціях, де законом передбачена військова служба. Військовослужбовці є своєрідним персоналом, що забезпечує виконання функцій вказаних органів та організацій [138, с. 148]. Досліджуючи правовий статус військовослужбовців, В. Й. Пашинський пропонує розглядати військовослужбовця як “громадянина України, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, в одному із військових формувань України, яке створене відповідно до чинного законодавства України для здійснення оборони держави” [84, с. 62]. У свою чергу, А. О. Буличев, досліджуючи статус військовослужбовця Національної гвардії України, дає таке

визначення: “Військовослужбовець Національної гвардії України – це публічний мілітаризований службовець, який проходить військову службу у складі Національної гвардії України, відповідає встановленим законодавством вимогам про військову службу, склав Військову присягу на вірність Українському народові, має військове звання та здійснює обов’язки щодо забезпечення публічних інтересів в сфері оборони і військової безпеки” [62, с. 38]. Втім, слід зазначити, що наведені визначення потребують уточнення.

Провівши аналіз законодавчої бази та напрацювань науковців, можна виділити ознаки, що характеризують військовослужбовця, як особу, що проходить військову службу. До них відносимо: а) належність до громадянства України, у випадках визначених законодавством іноземне громадянство чи відсутність громадянства [92, ст. 2]; б) віковий ценз (на строкову військову службу призиваються особи чоловічої статі з 18 до 27 років (ст. 15); на військову службу за контрактом приймаються особи від 18 років (курсанти від 17 років) (ст. 20). Законодавством встановлений також граничний вік перебування на військовій службі різних категорій військовослужбовців (так, наприклад, для осіб рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом граничний вік перебування на військовій службі – до 45 років, для військовослужбовців вищого офіцерського складу – до 60 років) [92]; в) проходження військової служби в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом (по мобілізації чи строкову військову службу) [92, ст. 4]; г) стан здоров’я [92, ст. 2]; г) наявність військових звань. Кожному військовослужбовцю присвоюється військове звання [92, ст. 5]; д) військова форма, знаки розрізнення [92, ст. 7]; е) виконання безпосередньо обов’язків, пов’язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [92, ст. 2]; є) наявність військово-службових прав та обов’язків, у зв’язку з проходженням військової служби; ж) особливий суб’єкт відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної).

Виходячи з вищезазначеного, військовослужбовець – це громадянин України, у випадках, визначених законодавством, іноземець чи особа без

громадянства, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, має військове звання, військову форму, знаки розрізнення, наділений правами, свободами та обов'язками, які визначені Конституцією України, законами України, у тому числі військовим законодавством, з метою забезпечення безпеки та оборони держави. Однак слід зауважити, що новелою в законодавстві України є можливість проходження військової служби в Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства. Так, у Законі України “Про військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 року у ч. 6 ст. 1 зазначено, що у випадках, передбачених законом, іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть у добровільному порядку (за контрактом) проходити військову службу у Збройних Силах України [92], що, беззаперечно, має бути узгодженим із ч. 2 ст. 65 Конституції України, яка передбачає, що військову службу відповідно до закону відбувають лише громадяни України. Разом з тим, такі особи можуть проходити військову службу лише в добровільному порядку (за контрактом) на посадах рядового, сержантського та старшинського складу. Вони не мають того обсягу конституційних прав та свобод, що мають військовослужбовці-громадяни України. На них не поширюється дія Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, де конкретизуються норми Конституції України. На нашу думку, можливість проходження військової служби іноземцями та особами без громадянства викликана необхідністю, що пов'язана з розгортанням подій на Сході держави, участю добровольців з інших держав і є тимчасовим явищем. Тому предметом нашого дослідження будуть права, свободи та обов'язки військовослужбовців-громадян України.

На сьогодні в юридичній науці права, свободи та обов'язки розглядаються як основні складові правового статусу особи. Слово “статус” у перекладі з латинської означає “положення, стан кого-небудь чи чого-небудь”. Правовий статус особи – це правове становище індивіда, що відображає його фактичний стан у відносинах із суспільством, державою, іншими людьми [9, с. 150–151].

Вивченням проблем правового статусу військовослужбовців займався М. В. Артамонов. У його дослідженні розкрито поняття, структуру та особливості правового статусу військовослужбовців. Під правовим статусом військовослужбовців він розуміє юридично гарантоване положення їх у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених як загальним, насамперед, Конституцією, так і спеціальним військовим законодавством прав і свобод, обов'язків і відповідальності цієї категорії громадян. На його думку, правовий статус військовослужбовців складається із загальної (загальногромадянської) і військово-службової частин, причому ці частини діалектично взаємодіють. Автор зазначив, що військовослужбовці мають спеціальний правовий статус, та визначив його структуру: загальну (стосовно правового статусу громадянина взагалі), спеціальну (сукупність загальних військово-службових прав і обов'язків), особливу (комплекс специфічних рис, що характеризують правове положення відповідних категорій військовослужбовців), і, нарешті, одноосібну, що включає в себе особливості правового становища конкретного військовослужбовця [139, с. 14–15].

Із сучасних українських науковців проблематикою конституційно-правового статусу військовослужбовців займається В. Й. Пашинський. У своїй дисертаційній роботі він дійшов висновку, що “конституційно-правовий статус військовослужбовців включає загальногромадянські права і свободи військовослужбовців, конкретизовані і доповнені нормами військового законодавства, що дозволяє вести мову про правовий статус військовослужбовців як один зі спеціальних правових статусів. Конституційно-правовий статус військовослужбовців – це юридично гарантоване їх становище у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод та обов'язків, гарантій їх здійснення та відповідальності військовослужбовців” [84, с. 65]. Тому, виходячи із зазначеного вище, слід зауважити, що особливістю правового статусу військовослужбовців є те, що в силу проходження військової служби військовослужбовці користуються правами та свободами людини і

громадянина, гарантіями цих прав та свобод, з урахуванням особливостей та обмежень, встановлених законодавством України. Водночас вони наділяються додатковими правами та обов'язками. Особливості конституційно-правового статусу військовослужбовця розкриваються в його структурних елементах, одним із яких є права, свободи та обов'язки. Ми підтримуємо думку М. В. Артамонова та В. Й. Пашинського з приводу існування загальногромадянської та військово-службової частин правового статусу військовослужбовців. Тому розглянемо права, свободи та обов'язки військовослужбовців з огляду на зазначене. Але, в першу чергу, необхідно визначитися із понятійним апаратом.

У теорії права та Конституції України використовуються терміни “права” та “свободи”. Між термінами “права” та “свободи” є як спільне, так і певні розбіжності, хоча нерідко вони вживаються як синоніми. Основні права свідчать про можливість отримання певних соціальних благ. Це – “право” на отримання чого-небудь (на освіту, на працю, достойний рівень життя та ін.). Свобода – це можливість для людини не зазнавати впливу з боку держави, державної влади тих чи інших обмежень. Свобода характеризується незалежністю особи від держави. Це “свобода” від чогось, наприклад, від цензури. Конституція України стосовно можливостей людини і громадянина термін “свобода” застосовує до таких: свобода думки і слова (ст. 34), свобода світогляду і віросповідання (ст. 35), свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) [1] та інші.

Є. О. Гіда, визначаючи свободи, пише: “Надаючи свободи, держава акцентує увагу саме на вільному, самостійному визначенні людини у певних сферах суспільного життя. Вона намагається якнайменше регламентувати поведінку громадян, забезпечуючи їхні свободи, насамперед, як зі свого боку, так і з боку інших соціальних суб'єктів [140, с. 138–139]. А. Ю. Олійник зазначає: “що сприймаючи в цілому свободи людини як намагання держави не втручатися у вибір людини щодо форм реалізації свободи, не слід загострювати увагу на тому, що держава надає людині свободу. Свобода існує незалежно від законодавчого її

закріплення. Мабуть, більш правильно говорити про межі свободи, які й отримують законодавче закріплення в свободах” [5, с. 73].

О. Ф. Скаун вважає, що ці терміни поєднуються єдиною правовою природою суб’єктивного права, хоча вони не тотожні. Термін “права” передбачає конкретні напрями діяльності людини, тобто, вказують міру її можливої поведінки, закріплену в нормативно-правових актах. Права гарантуються, забезпечуються державою. Термін “свободи” підкреслює широкі можливості людини, не позначає конкретних результатів, а націлює на самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки. Зазвичай гарантією свобод є лише невтручання держави в сферу її реалізації [43, с. 67].

О. В. Скрипнюк вбачає, що ці поняття є даниною розвитку концепцій природного права (“свободи людини”) та позитивізму (“права людини”), інсталюваними в гуманітарне право. Водночас у конституційному праві України та більшості європейських країн відповідні поняття вживаються як взаємодоповнюючі [141, с. 214].

Цю позицію підтримує і В. Й. Пашинський, досліджуючи питання правового статусу військовослужбовців, стверджуючи, що принципових розбіжностей в соціальному і юридичному значенні між правами і свободами немає [142, с. 65–69]. Підтвердження цьому можемо знайти і в Основному Законі ФРН (ст. 11), де вказується, що всі німці користуються свободою пересування, і що це право може бути обмежене лише на основі закону. Німецький вчений конституціоналіст К. Хессе прямо говорить про право свободи [143, с. 188].

Проте, відмінність між правами та свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й донині однозначно не з’ясована, навіть на загальнотеоретичному рівні [32, с. 5].

Таким чином, проаналізувавши погляди відомих юристів-науковців, можна зазначити, що відмінність між правами та свободами на сьогодні до кінця не з’ясована. Ми дотримуємося думки науковців, які визначають права та свободи як категорії взаємодоповнюючі.

Права та свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, в науковій літературі, часто називають “конституційними”, “основними”, “фундаментальними”, “основоположними”. Розглянемо, що саме виступає конституційними правами і свободами. Більшість вчених пропонують власні визначення зазначених категорій. В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко визначають, що “конституційні права людини і громадянина – це певні можливості суб’єкта конституційно-правових відносин, тобто юридичні можливості задоволення особистих потреб та інтересів відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства й держави” [28, с. 176]. О. Ф. Скакун визначає їх як основоположні права та свободи людини й характеризує як правові можливості (міра свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, що закріплені як міжнародні стандарти, загальні і рівні для всіх людей і гарантовані законами держави як невідчужувані [43, с. 64]. Німецький вчений К. Хессе вважає, що під конституційними правами слід розуміти ті права, які закріплені в Основному Законі ФРН і гарантуються державою [143, с. 146].

Розглянемо, як військові юристи-науковці розглядають конституційні права та свободи військовослужбовців. Так, В. Й. Пашинський під конституційними правами і свободами військовослужбовців розуміє “закріплені в Конституції та гарантовані державою можливості, які дозволяють обирати вид своєї поведінки, користуватися представленими благами для задоволення своїх особистих і суспільних потреб та інтересів особам, які проходять військову службу” [84, с. 85]. Американські вчені під правами військовослужбовців визначають певні блага, встановлені для військовослужбовців федеральним законом, причому, ці права можуть бути змінені або скасовані тільки на федеральному рівні [144, с. 433]. Ю. І. Мігачов зазначає, що права (свободи) вказують на те, що може робити військовослужбовець, не вступаючи у протиріччя з інтересами держави та суспільства, державними організаціями, а також законними інтересами інших громадян, у тому числі і військовослужбовців [145, с. 123]. О. В. Кудашкін під правами військовослужбовця пропонує розуміти обумовлені Конституцією Російської Федерації, встановлені федеральними

законами, іншими нормативними правовими актами і охоронювані державою можливості ефективного виконання військової служби [146, с. 208].

На нашу думку, конституційні права та свободи військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, спрямовані на задоволення особистих та публічних інтересів під час проходження військової служби, що закріплені нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством.

Разом з тим, виходячи з правового статусу військовослужбовців, конституційні права та свободи військовослужбовців вирізняються деякими особливостями. По-перше, правовий статус військовослужбовців складається із загальногромадянської і військово-службової складових. Виходячи з цього, загальногромадянська складова регламентується Конституцією України та законодавством України, з урахуванням особливостей військової служби, а військово-службова визначається військовим законодавством. По-друге, конституційні права та свободи військовослужбовців можуть обмежуватися Конституцією України та законами України. Можливість обмеження конституційних прав та свобод військовослужбовців передбачена і міжнародно-правовими документами. Разом з тим, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації. По-третє, конституційні права та свободи військовослужбовців повинні відповідати інтересам військової служби, а загалом державним та суспільним інтересам у сфері безпеки та оборони.

О. М. Добровольський у своїй книзі “Особенности положения военнослужащих в области публичного права” писав: “Правовий статус військовослужбовців в державі в деяких відносинах є іншим, ніж у звичайних громадян. На цей статус впливає особлива природа військової служби. Особливості статусу військовослужбовців в галузі публічного права полягають в тому, що в окремих випадках норми загального права стосовно них не отримують застосування, або ж для них, в силу особливостей їх службового становища, створюються спеціальні норми. Як у тому, так і в іншому випадку їх права можуть обмежуватися, або ж, навпаки, військовослужбовці в цьому випадку

можуть бути поставлені в привілейоване, порівняно з іншими громадянами, становище” [147, с. 3–4]. Щодо обмежень прав та свобод військовослужбовців, то вони пов’язані з належним виконанням службових обов’язків, підтриманням належного рівня бойової та мобілізаційної готовності військ і є об’єктивно необхідними, враховуючи специфіку військової служби. Разом з тим, такі обмеження мають бути законними, обґрунтованими та мінімальними. У сучасній міжнародній спільноті формується тенденція щодо скорочення обмежень прав та свобод військовослужбовців, про що свідчать прийняті Комітетом міністрів Ради Європи керівні настанови щодо прав осіб, які перебувають на військовій службі. Так, відповідно, запропоновано державам – членам Ради Європи скоротити обмеження прав та свобод військовослужбовців у своїх країнах, зокрема: дозволити брати участь у професійних спілках та організаціях військовослужбовців, у яких має бути створено спеціальні консультаційні пункти; ліквідувати обмеження на право участі у виборах там, де такі обмеження існують; дозволити участь військовим у політичних партіях та інші [148, с. 363].

Розмірковуючи про обмеження конституційних прав та свобод військовослужбовців, необхідно зупинитися на понятті терміну “обмеження”. Обмеження прав громадян визначають як закріплені в нормативно-правових актах юридичні заходи, що вводяться для досягнення суворо визначених цілей, спрямовані на встановлення перешкод для реалізації громадянами тих чи інших прав і забезпечують дотримання необхідного балансу інтересів особи, суспільства і держави [149, с. 46]. Обмеження близьке до заборони, проте воно розраховано не на повне витіснення того або іншого суспільного стосунку, а на утримання його в жорстко обмежуваних рамках [150, с. 157].

Що стосується обмежень прав та свобод військовослужбовців, то А. М. Синиця визначає: “обмеження прав військовослужбовців – це встановлення законодавчих меж при реалізації окремих суб’єктивних прав військовослужбовців, що здійснюється з метою забезпечення дисципліни і законності у військовому колективі, нормального функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, повного і якісного виконання ними своїх

функцій, функціонування держави та інститутів громадянського суспільства, додержання прав і свобод людини і громадянина” [61, с. 11].

Говорячи про обмеження прав та свобод, слід зупинитися на меті їх встановлення. Обмеження прав людини є необхідним елементом юридичної свободи та демократичного праворозуміння. Обмеження прав особи є обґрунтованою необхідністю у всіх цивілізованих країнах світу, яка вводиться з метою захисту приватних інтересів (інтересів окремих людей як самостійних суб’єктів права – захист здоров’я, забезпечення поваги до честі і гідності і т.д.) та публічних (загальнодержавних та суспільних). Обмеження прав у публічному праві специфічні тим, що вони стосуються не окремих випадків чи конкретних проблем, а загальних діянь людей, наприклад, обмеження публічних заходів у надзвичайних ситуаціях, свободи пересування тощо [151, с. 36].

Неможливо не погодитися з А. М. Синицею, який зазначає: “що встановлення компромісу між особою, яка володіє певним суб’єктивним правом, суспільством у цілому та державою і є головною метою, моральним та юридичним обґрунтуванням інституту правообмеження” [61, с. 53].

Права та свободи можуть обмежуватися тільки у випадках, встановлених Конституцією України, і можуть обмежуватися тільки законами України. Обмеження прав та свобод нормативними актами органів виконавчої влади є неприпустимими. Слід зазначити, що в міжнародних документах з прав людини містяться норми, що передбачають обмеження прав, вказуються їх мета і характер. В Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року обмеження встановлюються “виключно з метою забезпечення належного визнання прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту” [152, ст. 29]. Міжнародно-правові акти з прав людини також передбачають можливість обмеження прав та свобод саме такої соціальної групи як військовослужбовці. У ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року закріплене право кожної людини на свободу асоціацій [88]. Ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року передбачає зобов’язання держав

забезпечити право кожної людини створювати професійні спілки і вступати до них на свій вибір, право на страйки [153]. Ст. 11-1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року передбачає також право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання [87]. Однак ч. 2 кожної зазначеної статті міжнародних актів містить положення щодо можливості обмежень таких прав військовослужбовців. А саме: “Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції або органів державного управління [87; 88; 152; 153]. Така необхідність обмеження прав пов'язана з необхідністю узгодження інтересів різних суб'єктів і уникнення конфлікту інтересів. В будь-якому випадку більшість обмежень прав та свобод військовослужбовців пов'язана із забезпеченням інтересів національної безпеки, громадського порядку чи безпеки населення. Крім того, професійна діяльність військовослужбовців пов'язана з ризиком для життя та здоров'я, а тому виникає необхідність надання додаткових пільг, гарантій та компенсацій. В зв'язку з цим, розглянемо сутність інституту пільг, гарантій та компенсацій військовослужбовців. Втім, на сьогоднішній день відсутнє нормативне тлумачення зазначених категорій. В Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року лише зазначається: “у зв'язку з особливим характером військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації” [91, ст. 1–2]. Для з'ясування змісту та суті пільг, гарантій та компенсацій звернемося до наукової думки.

Так, М. В. Вітрук розуміє під пільгою різновид соціальних прав громадян, які надаються певним групам населення [154, с. 83]. С. І. Бичков визначає, що “пільги – це встановлені законодавством переваги, що надаються особі (чи групі осіб) порівняно з іншим особами” [155, с. 24]. А. В. Малько зазначає, що “під пільгою слід розуміти правомірне полегшення стану суб'єкта, яке дозволяє йому більш повно реалізувати свої інтереси і яке виражається як у наданні додаткових, особливих прав (переваг), так і у звільненні від обов'язків” [156, с. 64]. Автор в

контексті аналізу категорії пільг акцентує увагу на такій важливій категорії, як цілі встановлення пільг. Актуальним це є і стосовно пільг військовослужбовців. Він зазначає, що головна мета правових пільг полягає в узгодженні інтересів особистості, соціальних груп, держави. Пільги пов'язують і гармонізують ці різні процеси, дозволяючи їм задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи тим самим нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Подібні цілі дещо збігаються з цілями обмеження прав і свобод військовослужбовців. По суті, і обмеження прав та свобод, і пільги військовослужбовців мають єдину мету – узгодження інтересів різних суб'єктів – окремих військовослужбовців, їх соціальних груп, держави. Втім, досягаються такі цілі різними способами. У випадку обмеження – шляхом звуження змісту і обсягу права, у разі пільги, навпаки, розширення його змісту. Поряд з цим, законодавець наділив військовослужбовців пільгами переважно для того, щоб компенсувати їх обмежені права. Саме компенсаційна функція пільг є однією з головних і полягає у створенні, хоча б приблизно, рівних можливостей для розвитку осіб, які знаходяться у нерівних можливостях через біологічні і соціальні причини [156, с. 69–70].

Враховуючи зазначене вище, необхідно відзначити, що військовослужбовці наділені спеціальними правами, які належать їм як соціальній групі. Ці права виражаються та реалізуються у формі пільг, гарантій та компенсацій. На нашу думку, пільги військовослужбовцям – це додаткові права, переваги та привілеї, які надаються особам, що проходять військову службу та спрямовані на компенсування обмеження їх прав та свобод, що пов'язані з проходженням військової служби. Слушною є думка А. М. Синиці про те, що в контексті взаємопов'язаності обмеження прав військовослужбовців та наділення їх пільгами постає питання про збалансованість такого роду обмежень і пільг. Така збалансованість буде мати місце лише тоді, коли реальні показники обмеження прав і свобод військовослужбовців та показники дієвості пільг будуть співрозмірними [61, с. 64].

Щодо поняття “компенсації”, то зазначена категорія є малодослідженою науковцями. Так, автори підручника “Військове право” під компенсаціями розуміють права матеріального характеру, які покликані компенсувати затрати чи обмеження, пов’язані з виконанням обов’язків військової служби [157, с. 222]. Автори науково-практичного коментаря Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” компенсації визначають, як способи відшкодування у визначених законодавством випадках громадянам, які є учасниками трудових відносин, військовослужбовцям матеріальних та нематеріальних витрат, пов’язаних з трудовими відносинами або ж з проходженням військової служби [158, с. 14]. Автори словника української мови зазначають, що “компенсації – це відшкодування, зрівноважування, винагорода за що-небудь, а також сума, яку сплачують як відшкодування, винагороду; покриття витрат, утрат”. [159, с. 250]. Провівши аналіз поглядів науковців, на нашу думку, компенсації військовослужбовцям – це відшкодування грошових сум та надання одноразових допомог, у зв’язку з виконанням обов’язків військової служби.

У зв’язку з особливим характером військової служби військовослужбовцям, крім пільг та компенсацій, надаються визначені гарантії, які ми розглянемо в наступному розділі. Слід зауважити, що в сучасній правовій науці та юридичній практиці немає чіткого поділу категорій “пільги”, “гарантії” та “компенсації”, вони розглядаються у взаємозв’язку. Така практика застосування не порушує їх суті. Водночас Конституційний Суд України зазначає, що багато таких “пільг”, встановлених Законами України “Про міліцію”, “Про прокуратуру” (на нашу думку, це може стосуватися і Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”), є не пільгами, а гарантіями та іншими засобами забезпечення професійної діяльності окремих категорій громадян, ефективного функціонування відповідних органів [160].

Крім того, Конституційний Суд України сформулював правову позицію, згідно з якою Конституція України виокремлює певні категорії громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави. До них, зокрема, належать громадяни, які відповідно до ст. 17 Конституції України

перебувають на службі у військових формуваннях та правоохоронних органах держави, забезпечуючи суверенітет і територіальну цілісність України, її економічну та інформаційну безпеку, а саме – у Збройних Силах України, органах Служби безпеки України, міліції, прокуратури, охорони державного кордону України, податкової міліції, Управління державної охорони України, державної пожежної охорони, Державного департаменту України з питань виконання покарань тощо (Рішення Конституційного Суду України у справі щодо права на пільги) [161] та у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій [160]).

Необхідність додаткових гарантій соціальної захищеності цієї категорії громадян, як під час проходження служби, так і після її закінчення, зумовлена, насамперед, тим, що служба в Збройних Силах України, інших військових формуваннях та правоохоронних органах держави пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, підвищеними вимогами до дисципліни, професійної придатності, фахових, фізичних, вольових та інших якостей (Рішення Конституційного Суду України у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій) [160]. Зазначена позиція Конституційного Суду України ще раз підтверджує те, що військовослужбовці, реалізуючи право на соціальний захист, наділяються пільгами, гарантіями та компенсаціями, як окрема соціальна група, не в зв'язку з повною, частковою або тимчасовою втратою працездатності, втратою годувальника, безробіттям з незалежних від них обставин чи старості та в інших випадках, передбачених законом, а в зв'язку з особливостями військової служби, які визначають їх необхідність. Крім цього, на військовослужбовців покладаються додаткові обов'язки. Обов'язки, поряд з правами та свободами, є необхідним елементом правового статусу людини, в тому числі військовослужбовця. Людина, перебуваючи в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми. Відповідно, вона має обов'язки по відношенню до суспільства, інших громадян, держави. Тому, досліджуючи конституційні права, свободи та обов'язки військовослужбовців, необхідно розглянути сутність категорії конституційних обов'язків.

Загалом великий тлумачний словник визначає: “Обов’язки як те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління” [162, с. 645]. О. Ф. Фрицький зазначає, що “конституційні обов’язки людини і громадянина – це закріплені в конституційно-правових нормах формально виражені правила належної поведінки людини, які застосовуються до будь-яких осіб, які перебувають на території даної держави, або до поведінки громадян даної держави, незалежно від місця їх перебування, з метою запобігти нанесенню непоправної шкоди державі, суспільству, правам і свободам інших людей” [163, с. 169]. Л. І. Летнянчин надав таке визначення поняттю конституційних обов’язків: “Це різновид юридичних обов’язків, визнана і встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і кожної особи, зокрема, заснована на нормах Міжнародної хартії прав людини та загальнолюдської (християнської) моралі й закріплена в Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид і міру відповідної поведінки” [164, с. 31]. Крім того, науковець зазначає, що “соціальна цінність обов’язків, як правової форми взаємозв’язку особи і держави в тому, що вони виступають юридичним засобом реалізації державою своїх функцій, і в цьому аспекті вони націлені сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина” [50, с. 10]. О. Ф. Скакун зазначає, що “обов’язок – це парна категорія з правом, оскільки, обов’язок є способом забезпечення права. Права людини і громадянина, якими б об’ємними вони не були, усе-таки не є безмежними, абсолютними, бо їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Для того, щоб зміцнити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе зобов’язання і виконують свої обов’язки” [43, с. 70].

Слід зауважити, що обов’язки одних суб’єктів мають значення для забезпечення прав та свобод інших. Позаяк права людини стають реальністю тільки тоді, коли вони безпосередньо пов’язані з виконанням людьми своїх обов’язків. Обов’язки є об’єктивною необхідністю, вимогою, які ставляться суспільством до людини для того, щоб не порушувалися права другої особистості

і суспільство могло функціонувати нормально і стабільно. Права та обов'язки нерозривно взаємопов'язані між собою і не можуть функціонувати поза залежністю один від одного. Такий підхід є властивим і для військовослужбовців. Небажана поведінка одного чи кількох членів військового колективу може негативно позначитися на значній кількості осіб, які перебувають у цьому ж колективі. Щоб запобігти таким негативним проявам, законодавством закріплено низку обов'язків, дотримання яких є необхідною умовою не тільки забезпечення прав та свобод інших членів військового колективу, а й передумовою нормального функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань в цілому. З огляду на важливість і значущість належного виконання військовослужбовцями обов'язків, вони несуть відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання.

Що ж до конституційних обов'язків військовослужбовців, О. В. Кудашкін пропонує розуміти обов'язки військовослужбовця як обумовлені Конституцією і встановлені законами, іншими нормативними правовими актами для обов'язкового здійснення функції (основні дії), що складають у своїй сукупності сутність несення військової служби [165, с. 273]. В. Й. Пашинський, досліджуючи права, свободи та обов'язки військовослужбовців як елемент їх конституційно-правового статусу, дає універсальне визначення, що стосується і військовослужбовців. На його думку, “обов'язки – це визначена та гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) та об'єктивно обумовленої поведінки юридичних і фізичних осіб, спрямована на виконання і дотримання норм права з метою забезпечення гарантій прав і свобод людини” [84, с. 139].

На нашу думку, конституційні обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки під час проходження військової служби, спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони, закріплена нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством.

Виконуючи основний конституційний обов'язок громадянина України щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України шляхом

проходження військової служби, військовослужбовці виступають представниками державної влади з повноваженнями, які спрямовані на забезпечення публічних та суспільних інтересів. У зв'язку з цим, військовослужбовці наділені спеціальними військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками. Доцільним буде розглянути їх сутність. М. І. Петров наголошує, що ця група прав і обов'язків обумовлена вступом громадян на військову службу і існує протягом всього часу її проходження. Однак деякі з них можуть існувати і після звільнення з військової служби [166, с. 236]. Ю. І. Мігачов і С. В. Тіхоміров під військово-службовими правами розуміють права, які виникають в них в зв'язку зі вступом на військову службу [157, с. 233]. Таким чином, зазначені погляди науковців не розкривають суті понять “військово-службові права” та “військово-службові обов'язки”. Відтак, є необхідність формулювання авторських визначень зазначених понять. На нашу думку, військово-службові права військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, пов'язані безпосередньо з їх професійною діяльністю з виконання військового обов'язку та спрямовані на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони. А військово-службові обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки осіб, які проходять військову службу, у процесі військово-службової діяльності, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки та оборони.

На думку В. І. Кириленка, виконання військовослужбовцем специфічних службових обов'язків обумовлює наявність спеціального (особливого) правового статусу – а саме: загальних, посадових та спеціальних прав та обов'язків військовослужбовців, які доповнюють та конкретизують загальні права та обов'язки особи. Останні не повинні перешкоджати виконанню військовослужбовцями службових обов'язків, тобто вони повинні “поєднуватися” з інтересами Збройних Сил чи іншого військового формування, де проходить службу військовослужбовець. Специфічність правового статусу військовослужбовця полягає в тому, що його права і свободи, обов'язки та відповідальність визначаються з урахуванням можливостей їх реалізації в умовах

Збройних Сил чи інших військових формувань, що тягне за собою певні обмеження військовослужбовця в названих правах та свободах [167, с. 281].

Таким чином, для подальшого дослідження конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців виділені ознаки, які характеризують особу військовослужбовця: а) належність до громадянства України, у випадках визначених законодавством іноземне громадянство чи відсутність громадянства [92, ст. 2]; б) віковий ценз (на строкову військову службу призиваються особи чоловічої статі з 18 до 27 років (ст. 15); на військову службу за контрактом приймаються особи від 18 років (курсанти від 17 років) (ст. 20). Законодавством встановлений також граничний вік перебування на військовій службі різних категорій військовослужбовців (так, наприклад, для осіб рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом граничний вік перебування на військовій службі – до 45 років, для військовослужбовців вищого офіцерського складу – до 60 років) [92]; в) проходження військової служби в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом (по мобілізації чи строкову військову службу) [92, ст. 4]; г) стан здоров'я [92, ст. 2]; г) наявність військових звань. Кожному військовослужбовцю присвоюється військове звання [92, ст. 5]; д) військова форма, знаки розрізнення [92, ст. 7]; е) виконання безпосередньо обов'язків, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [92, ст. 2]; є) наявність військово-службових прав та обов'язків, у зв'язку з проходженням військової служби; ж) особливий суб'єкт відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної). Запропоновано авторське визначення поняття “військовослужбовець – це громадянин України, у випадках, визначених законодавством, іноземець чи особа без громадянства, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, має військове звання, військову форму, знаки розрізнення, наділений правами, свободами та обов'язками, які визначені Конституцією України, законами України, у тому числі військовим законодавством, з метою забезпечення безпеки та оборони держави”.

Військовослужбовці як громадяни України користуються конституційними правами, свободами та обов'язками людини та громадянина, закріпленими в Конституції та законодавстві України, з урахуванням особливостей і обмежень, що пов'язані з специфікою військової служби. На нашу думку, конституційні права та свободи військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, спрямовані на задоволення особистих та публічних інтересів під час проходження військової служби, що закріплені нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством. А конституційні обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки під час проходження військової служби, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки й оборони та закріплена нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством.

Особливості статусу військовослужбовців полягають в тому, що конституційні права та свободи військовослужбовців можуть обмежуватися або навпаки, вони можуть бути поставлені в привілейоване по відношенню з іншими громадянами становище. Обмеження прав та свобод військовослужбовців пов'язані з належним виконанням службових обов'язків, підтриманням належного рівня бойової та мобілізаційної готовності військ і є об'єктивно необхідними, враховуючи специфіку військової служби. В зв'язку з цим, законодавством передбачені додаткові права, пільги, гарантії та компенсації.

Під час виконання основного конституційного обов'язку громадянина України щодо захисту Вітчизни військовослужбовці наділені спеціальними військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками. На нашу думку, військово-службові права військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, пов'язані безпосередньо з їх професійною діяльністю з виконання військового обов'язку та спрямовані на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони. А військово-службові обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки осіб, які проходять військову службу, у процесі військово-службової діяльності, що

спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки та оборони.

2.3 Класифікація конституційних та військово-службових прав, свобод та обов'язків військовослужбовців

Важливим елементом науково-теоретичного дослідження прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, є питання їх класифікації. Класифікація конституційних прав, свобод та обов'язків може здійснюватися на різних підставах та за різними критеріями. Що стосується військовослужбовців, то класифікація прав, свобод та обов'язків здійснюється, виходячи із специфіки їх правового статусу, який складається із загальної (загальногромадянської) – стосується будь-якого громадянина, і спеціальної (військово-службової) складових – стосується як представника певної соціальної групи, наділеного спеціальними, додатковими правами та обов'язками. Виходячи із загальної складової правового статусу військовослужбовців, класифікація конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців здійснюється на загальних підставах, тобто не відрізняється від класифікації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Водночас специфіка військової служби передбачає особливості деяких конституційних прав та свобод військовослужбовців, в силу їх професійної діяльності. Спеціальна (військово-службова) складова статусу військовослужбовця пов'язана з їх професійною діяльністю, яка передбачає закріплення додаткових військово-службових прав, а також додаткових обов'язків, пов'язаних із проходженням військової служби. Тому розглянемо, яким чином класифікуються конституційні та військово-службові права, свободи та обов'язки військовослужбовців, з огляду на зазначене вище.

Спочатку розглянемо класифікацію конституційних прав та свобод військовослужбовців, виходячи із загальної (загальногромадянської) складової їх статусу, тобто тієї, яка стосується людини і громадянина. В літературі є

різноманітні класифікації конституційних прав, свобод та обов'язків особи. На думку Л. Д. Воеводіна, в основу класифікації прав і свобод необхідно покласти дві основних підстави: природну сутність і соціальний характер людини. Будь-яка класифікація, що претендує на наукову значимість, повинна відповідати таким критеріям: а) єдність і однорідність, взяті за вихідний пункт для систематизації і класифікації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; б) кожна група повинна включати однорідні за змістом права (свободи), об'єднуватися незалежно від місця їх знаходження в конституції; в) класифікація повинна відповідати логіці історії виникнення і розвитку, а не бути простою схемою – “поділ заради поділу” [15, с. 182].

Сучасні вітчизняні науковці-юристи мають різноманітні погляди щодо класифікації конституційних прав та свобод. Так, О. Ф. Скакун права та свободи класифікує: 1) за сферою реалізації в суспільному житті – громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні (гуманітарні) права і свободи; 2) за способом здійснення – активні, пасивні; 3) за суб'єктом складом здійснення – індивідуальні (право на свободу віросповідання, право на здобуття вищої освіти); колективні (право на створення політичних партій, свободу демонстрацій); змішані (індивідуально-колективні) [43, с. 69–70].

П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк класифікують права людини так: за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються: фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні, політичні права; за значенням для їх носія – основні (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і неосновні (які не є життєво необхідними); за способом здійснення – активні (свобода “для”, тобто для вчинення активних дій) і пасивні (свобода “від”, тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів) тощо [32, с. 10–12].

На думку Ю. М. Тодики та О. Ю. Тодики, права та свободи людини і громадянина можна класифікувати на: а) залежно від суб'єкта – на права та свободи людини і права та свободи громадянина; б) залежно від виду суб'єкта – природні і похідні від них; в) за характером утворення – на основні

(конституційні) і доповнюючі (конкретизуючі); г) за змістом – особисті, політичні, соціально-економічні і культурні [9, с. 192].

А. М. Колодій, А. Ю Олійник поділяють основні права на: а) громадянські (особисті; фізичні); б) політичні; в) економічні; г) соціальні і г) культурні [3, с. 173].

Інколи права та свободи військовослужбовців класифікують на особисті, політичні, соціально-економічні, розглядаючи при цьому культурні права як елемент соціально-економічних прав та свобод. Таку позицію обстоюють Ю. І. Мігачов, С. В. Тіхоміров, М. І. Петров, С. Г. Сокерін та інші. В. Й. Пашинський конституційні права та свободи військовослужбовців поділяє на: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні і культурні [84]. Разом з тим, деякі західні філософи (наприклад, Моріс Кренстон) не визнають соціальні, економічні і культурні права та свободи частиною каталогу прав та свобод людини. Вони пропонували взагалі виключити цю групу прав та свобод із Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року. Традиційними правами людини вони вважають лише політичні і особисті права та свободи. Спроба додати нові категорії економічних і соціальних прав, на думку М. Кренстона, лише змінить сутність традиційної філософської концепції прав людини. На його думку, коли-небудь вимога економічних і соціальних прав може бути реалізована, але в сучасних суспільних умовах цього неможливо здійснити [168, с. 65–68]. На нашу думку, важко погодитися із такими позиціями філософів. Більшість юристів та філософів також відкидають подібну точку зору, вважаючи її крайньою. Такі заперечення є справедливими, оскільки це суперечить Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року.

Можна наводити й інші класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, наголошуючи на їх багатоманітності. Втім, переважна більшість юристів-науковців зазначають, що практичну значимість має, в першу чергу, класифікація прав та свобод за їх змістом. Мається на увазі – громадянські (особисті), політичні, економічні,

соціальні та культурні права та свободи людини і громадянина. Така класифікація допомагає з'ясувати певну цілісність прав та свобод кожної групи. Конституція України не здійснює такого поділу на групи, але деяка згрупованість прослідковується при викладенні статей. Однак і ця класифікація є умовною, оскільки окремі права та свободи за своїм характером можуть належати до різних груп. Наприклад, право на страйк може бути віднесеним як до економічних, так і до політичних; право на працю, право на відпочинок можуть бути віднесені як до економічних, так і до соціальних прав. Сказане вище свідчить про те, що права та свободи є неподільними та взаємопов'язаними і якою б не була класифікація, вона носить умовний характер.

На нашу думку, такий поділ прав та свобод відповідає міжнародним стандартам і закріплюється в основних міжнародно-правових актах з прав людини, назва яких свідчить на користь зазначеної класифікації. Такими актами є: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [152], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [88], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року [153] та інші. Вищезазначена класифікація стосується і прав та свобод військовослужбовців, як громадян України.

Розглянемо більш детально конституційні права та свободи відповідно до зазначеної класифікації. Найбільш важливими є громадянські (особисті) права та свободи людини і громадянина, оскільки вони пов'язані із самою сутністю людини. На жаль, науковці не дійшли згоди щодо найменування цієї групи прав. В юридичній літературі пропонується використовувати назви “громадянські права”, “особисті права”, “особисті (громадянські) права”. Н. Г. Шукліна вважає: “Доцільно говорити про “особисті права і свободи”, оскільки вживання терміна “громадянські” щодо цієї категорії прав може призвести до їх ототожнення з правами громадян у цілому або ж із правами громади” [44, с. 211]. Авторка не погоджується з позицією вітчизняного дослідника проблем прав людини П. М. Рабіновичем, який запропонував іменувати зазначену категорію прав особистісними, оскільки, цей термін вказує на приналежність названої групи прав

тільки особистості, тоді як насправді вони належать будь-якій людині незалежно від того, чи є вона особистістю в загальнофілософському розумінні цього поняття [44, с. 211]. А. М. Колодій та А. Ю. Олійник використовують такі терміни: громадянські (особисті, фізичні) права [3, с. 174]. М. М. Малєїна зазначає, що термін “особисті права” відомий і в інших галузях права: цивільному, сімейному, адміністративному, кримінальному та інших. І вважає: “... мабуть необхідно розглядати “особисті права” і в широкому розумінні, як права особи або будь-які суб’єктивні права особи, і у вузькому спеціально-юридичному – як особливу групу прав, відмінну від політичних, економічних, соціальних та інших прав людини” [169, с. 5]. На нашу думку, найбільш вдалим є використання терміну “громадянські (особисті) права та свободи”. Підтвердженням цієї думки є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, назва якого свідчить про існування категорії громадянських прав та свобод.

Відтак, громадянські (особисті) права та свободи – це природні, основоположні, невід’ємні права людини. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке від народження має кожна людина, і покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави і інших людей. Ці права є загальними, надтериторіальними і наднаціональними [33, с. 68]. Вони є невід’ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [44, с. 211]. Вони поширюють на всіх людей, які перебувають на території держави, незалежно від громадянства особи.

Під громадянськими (особистими) правами та свободами військовослужбовців можна розуміти можливості осіб, що проходять військову службу, які пов’язані з їх фізичним існуванням і спрямовані на задоволення особистих інтересів та реалізуються, з урахуванням особливостей, що пов’язані з проходженням військової служби.

Конституцією України передбачені такі громадянські (особисті) права та свободи людини і громадянина: невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до її гідності (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) [1]. Таким чином, слід акцентувати увагу на тому, що зазначений перелік прав та свобод поширюється і на військовослужбовців, з урахуванням особливостей, визначених законодавством.

Поряд із громадянськими (особистими) правами та свободами пріоритетними у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, в тому числі й військовослужбовців, є політичні права та свободи. Їх усталення відбулося фактично одночасно з громадянськими правами. З цієї причини саме рівень забезпеченості громадянських і політичних прав людини і громадянина часто розглядається як основний критерій рівня реалізації принципів правової держави [170, с. 92].

А. М. Колодій та А. Ю. Олійник під політичними правами та свободами розуміють можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян [3, с. 174]. Автори академічного курсу з конституційного права політичні права та свободи розуміють як можливість громадян брати участь у суспільно-політичних відносинах, у здійсненні влади, у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування [171, с. 50]. Враховуючи викладене можна стверджувати, що під політичними правами та свободами військовослужбовців розуміють можливості участі особи, що проходить військову службу у суспільно-

політичному житті держави, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, які реалізуються з урахуванням особливостей, що пов'язані з військовою службою.

До політичних прав та свобод, відповідно до Основного Закону України, належать: право на об'єднання в політичні в партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь у управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38), право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39), право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40) [1]. Такої позиції щодо системи політичних прав та свобод дотримуються вітчизняні конституціоналісти, а саме: А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, Н. Г. Шукліна, О. В. Совгіря, Ю. М. Тодика. Законодавством України передбачені обмеження та особливості окремих політичних прав та свобод військовослужбовців для забезпечення політичної нейтральності Збройних Сил та інших військових формувань.

Однак серед деяких науковців виникають розбіжності щодо віднесення окремих прав та свобод до політичних. Автори підручника “Конституційне право України” до політичних прав та свобод відносять деякі особисті права (наприклад, до політичних прав автори відносять свободу пересування, вибору місця проживання та право вільного залишення території України, право на інформацію тощо [172]). Ми не погоджуємося з таким підходом і притримуємося думки більшості вітчизняних юристів. У зарубіжних країнах до політичних прав громадян іноді відносять право захищати країну, а також право на опір пригніченню (останнє право закріплене у конституціях Греції, Перу, Словаччини, ФРН) [173, с. 165–166].

Надзвичайно важливе значення в житті людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, мають економічні права та свободи. Адже саме вони повинні гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної,

забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. Водночас саме здійснення цих прав дає змогу характеризувати державу як соціальну, тобто таку, яка забезпечує достатньо високий рівень життя для своїх громадян [3, с. 192]. Втім, Україна посідає останні місця в рейтингу економічних свобод. У рейтингу економічної свободи, який щороку складає американський фонд Heritage Foundation, Україна посіла у 2015 році 162 місце серед 179 країн світу, втративши за рік одразу сім сходинок. Це останнє місце серед 43 країн у європейському регіоні. У 2014 році Україна займала 155 місце [174]. Показник Індексу в Україні впродовж останніх 10 років демонструє тенденцію до стабільного падіння: з 2005 по 2014 рік Україна втратила 57 місць у рейтингу. При цьому середній показник по всіх країнах світу майже не змінився [175].

Для подальшого дослідження та з'ясування змісту економічних прав та свобод звернемося до наукової думки. Сучасні науковці Н. Г. Шукліна та О. В. Совгиря економічні права та свободи визначають як самостійний вид прав та свобод у загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими розуміють: “можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способ, передбачених Конституцією та законами України” [45, с. 174]. Автори підручника “Актуальні проблеми конституційного права України” економічні права визначають як “можливості людини реалізувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ” [176, с. 253]. О. М. Гончаренко визначає економічні права та свободи людини і громадянина в Україні так: “... це можливості людини як незалежного суб'єкта економічних відносин вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ” [177, с. 104]. Виходячи із зазначеного вище, економічні права та свободи військовослужбовців слід розуміти як можливості особи, що проходить військову службу щодо володіння, користування та розпорядження економічними благами, які реалізуються з урахуванням особливостей, що пов'язані з військовою службою.

В сучасній правовій науці існують різні думки щодо системи економічних прав та свобод. Так, А. М. Колодій та А. Ю. Олійник до економічних прав та свобод відносять: право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45) [3, с. 192].

Автори підручника “Актуальні проблеми конституційного права України” до системи економічних прав та свобод людини і громадянина відносять: право на приватну власність; право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом; право на користування природними та іншими об’єктами суспільної власності [176, с. 253]. Цю думку підтримують науковці: О. М. Гончаренко, О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, В. Ф. Веніславський та інші.

В. С. Нерсисянц до економічних прав відносить: право підприємницької та іншої, не забороненої законом, економічної діяльності, право приватної власності, право мати майно у власності, володіти, користуватися і розпоряджатися ним як одноосібно, так і спільно з іншими особами, право спадкування, право приватної власності на землю, свободу праці й заборону примусової праці, право кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, вибирати рід діяльності та професію [178, с. 338–339].

Здійснивши аналіз наукової думки, можна зробити висновок, що переважна більшість науковців до економічних прав та свобод людини і громадянина (військовослужбовця) відносять: право на приватну власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом (ст. 42); право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45) [1]. Однак військовослужбовці не повною мірою можуть користуватися економічними правами та свободами, через специфіку військової служби.

Вагоме місце у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, а в тому числі військовослужбовців, займають соціальні права та свободи. В юридичній науковій літературі зустрічаються різноманітні визначення

соціальних прав та свобод людини і громадянина. Ж. М. Пустовіт визначає: “соціальні права та свободи – це самостійний вид прав у системі прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти певні можливості людини володіти, користуватися, розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати і захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачених Конституцією України та іншими законами України” [179, с. 48]. А. М. Колодій та А. Ю. Олійник вважають, що “соціальні права та свободи – це можливості людини і громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя” [3, с. 195]. Деякі науковці дотримуються думки, що соціальні права та свободи не слід виділяти в окрему групу прав та свобод, аргументуючи тим, що зазначені права залежать від багатьох умов і їх стабільність повною мірою забезпечити неможливо. Ми вважаємо, що соціальні права та свободи є самостійним видом прав та свобод, які реалізуються в соціальній сфері. Крім того, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року є аргументом на користь виділення в окрему групу цих прав та свобод.

Отже, соціальні права та свободи військовослужбовців – це можливості особи, що проходить військову службу, спрямовані на забезпечення належного рівня життя, які реалізуються з урахуванням особливостей, що пов’язані з військовою службою.

До системи соціальних прав та свобод згідно з Конституцією України науковці традиційно відносять: право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), на безпечне для життя і здоров’я людини довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50) [1]. Крім того, А. М. Колодій та А. Ю. Олійник до зазначеної сукупності соціальних прав та свобод відносять ще свободу шлюбу та рівність прав і обов’язків у шлюбі і сім’ї (ст. 51), а також право рівності дітей у своїх правах (ст. 52) [3, с. 195]. Автори підручника “Конституційне право України” права, які, зазвичай, відносять до економічних (на працю та відпочинок) вважають

соціальними [176, с. 145]. Це не є дивним, оскільки соціальні та економічні права тісно пов'язані та взаємодіють між собою. Наприклад, реалізуючи право приватної власності в певних випадках можна реалізувати право на житло, і, навпаки, реалізація права на охорону здоров'я залежить від реалізації економічного права користування об'єктами публічної власності і т.п.

В юридичній літературі існує точка зору, що багато соціальних та економічних прав мають характер принципів, правових стандартів і не забезпечуються безпосереднім захистом у судовому порядку [180, с. 150]. Аргументами на підтримку цієї думки є також те, що в деяких державах, наприклад, у США, ця група прав не належить до категорії основних, а тому не включається в конституції [181, с. 135]. Конституційний Суд Австрії не визнає за соціальними та економічними правами статусу суб'єктивних прав і не поширює судовий захист на ці права [19, с. 425]. Таке розуміння є неприйнятним для України і не відповідає положенням Конституції України, оскільки Конституція України гарантує право на звернення до суду для захисту порушених прав та свобод.

Зазначена група прав та свобод в повній мірі поширюється на військовослужбовців, крім того, законодавством передбачені додаткові права військовослужбовцям саме цієї групи прав і свобод як компенсацію за обмеження, що виникають у зв'язку з їх професійною діяльністю.

Одне з вагомих місць у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, у тому числі й військовослужбовців, займають культурні права та свободи. У вітчизняній юридичній науці науковці дають авторські визначення культурних прав та свобод. О. Ф. Скакун визначає, що “культурні права та свободи – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступу до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку” [43, с. 69].

А. М. Колодій та А. Ю. Олійник під культурними правами та свободами людини і громадянина розуміють: “... можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Вони у Конституції представлені

правом на освіту (ст. 53), гарантування свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захистом інтелектуальної власності, авторських, моральних і матеріальних інтересів громадян, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54)” [3, с. 174]. Цієї позиції дотримуються відомі науковці Н. Г. Шукліна, О. В. Совгиря та інші. Проаналізувавши підходи науковців, можна зазначити, що принципових розбіжностей щодо розуміння сутності і системи культурних прав та свобод людини і громадянина немає. В цілому, традиційно до культурних прав та свобод людини і громадянина відносять: право на освіту (ст. 53), свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності (ст. 54) [1]. Слід наголосити, що з-поміж видів прав та свобод військовослужбовці реалізують культурні права та свободи без особливостей. Тому можна розглядати культурні права та свободи військовослужбовців як можливості особи, котра проходить військову службу щодо задоволення своїх культурних потреб у сфері освіти, інтелектуальної та творчої діяльності.

Таким чином, розглянувши різноманітні підходи науковців до класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина, а в тому числі військовослужбовців, можна зробити висновок, що кожна з них так чи інакше дає можливість розглядати конституційні права та свободи з точки зору їх традиційної класифікації. Зазначені підходи науковців до сутності і класифікації конституційних прав і свобод людини та громадянина повною мірою стосуються й військовослужбовців. Оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, військовослужбовці користуються усіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цим та іншими законами” [91]. Особливості зазначених прав та свобод військовослужбовців розглянемо в наступному підрозділі дослідження.

Військовослужбовці, як і всі громадяни, наділяються конституційними обов'язками. У науковому аспекті актуальним є питання їх класифікації. Цій

проблематиці присвячена робота Л. І. Летянчина “Конституційні обов’язки людини і громадянина в Україні”. Відповідно, автор класифікує обов’язки за різноманітними критеріями: за характером зв’язку особи і держави – обов’язки людини і обов’язки громадянина; за основними сферами життєдіяльності особи – особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; за способом закріплення – а) прямо закріплені в Конституції України; б) що впливають із тлумачення положень Основного Закону тощо [50, с. 13]. П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк класифікують обов’язки за критерієм значущості: основні та інші обов’язки; за критерієм втілення їх у нормах Конституції – конституційні та інші; за критерієм суб’єкта, на якого вони покладаються: обов’язки будь-якої людини, яка перебуває на території України, обов’язки громадян України та обов’язки іноземців та осіб без громадянства [32, с. 288].

Найбільш поширеною є класифікація обов’язків за змістом, тобто, за аналогією класифікації конституційних прав та свобод, конституційні обов’язки поділяють на особисті, економічні, політичні, соціальні, культурні та ін. [43, с. 71; 141, с. 237; 50, с. 13]. Водночас для обов’язків людини і громадянина впорядкування їх у систематизовану послідовність не є визначальним фактором, що впливає на їх ефективність. На відміну від прав та свобод, обов’язки забезпечуються, в першу чергу, встановленням юридичної відповідальності за їх невиконання.

Сучасною тенденцією новітніх конституцій зарубіжних держав є використання ідеї єдності конституційних прав та обов’язків, тобто при формулюванні конкретного права одразу визначається відповідний йому обов’язок (конституції Іспанії, Італії, Польщі, Португалії). Ця тенденція знайшла відображення у назві розділу II Конституції України, хоча обов’язки людини і громадянина згруповані переважно в його заключних статтях [44, с. 302–303].

Конституцією України передбачені наступні обов’язки, які поширюються і на військовослужбовців: додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки

(ст. 66), сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Можна виділити і інші обов'язки, які випливають з Конституції України: обов'язок набуття повної загальної середньої освіти (ст. 53), обов'язок піклуватися про дітей та непрацездатних батьків та інші. Це обов'язки людини. Обов'язком громадян України, окрім зазначених, є захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65) [1]. Військовослужбовці виконують основний конституційний обов'язок громадян України, передбачений ч. 2 ст. 65 Конституції України, шляхом проходження військової служби, що є державною службою особливого характеру. Вона полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. У зв'язку з цим, на військовослужбовців покладаються додаткові військово-службові права та обов'язки. Слід зауважити, що, на відміну від конституційних прав та свобод, у науковців немає розбіжностей щодо класифікації військово-службових прав та військово-службових обов'язків. Науковці, що досліджують права, свободи та обов'язки військовослужбовців як елемент їх правового статусу, поділяють військово-службові права та військово-службові обов'язки військовослужбовців, пов'язані з проходженням військової служби, на загальні, посадові та спеціальні, які визначаються військовим законодавством. Такої позиції дотримуються Ю. І. Мігачов, С. В. Тіхоміров, М. І. Петров, В. Й. Пашинський, А. О. Буличев та ін. Така класифікація є досить вдалою і максимально точно визначає військово-службові права та військово-службові обов'язки військовослужбовців, виходячи з їх статусу. Ми дотримуємося позиції вказаних вчених щодо їх поділу на загальні, посадові та спеціальні.

На нашу думку, розглядаючи військово-службову складову прав та свобод військовослужбовців, буде доцільним вживати термін “права”, оскільки свобода людини, як зазначає А. Ю. Олійник, “полягає в недоторканності життя, здоров'я, честі, гідності, фізичної та психічної цілісності та здатності розпоряджатися собою у різних сферах суспільних відносин, що характеризується природними правами та неможливістю втручання з боку будь-кого в його автономію” [5, с. 65].

Військовослужбовець під час виконання службових обов'язків є представником державної влади, яким притаманна імперативність. Тому в “тріаді” прав, свобод та обов'язків характерним в таких відносинах є вживання термінів “права” і “обов'язки”, яким властиві взаємозалежність та єдність.

Загальні військово-службові права та військово-службові обов'язки мають всі військовослужбовці, що проходять військову службу, незалежно від терміну перебування на військовій службі, посади, військового звання. Вони в переважній більшості закріплені в військових статутах. Так, у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України зазначається, що військовослужбовці під час виконання службових обов'язків мають право застосовувати заходи фізичного впливу, а також носити, зберігати та застосовувати спеціальні засоби, зброю, в порядку, встановленому законодавством. В п. 22 визначені випадки їх застосовування. До них належать: захист свого здоров'я і життя, а також здоров'я і життя інших військовослужбовців і цивільних осіб від нападу, якщо іншими способами і засобами захисти їх в даній ситуації неможливо; для затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого злочину та яка намагається втекти або яка чинить збройний опір, намагається втекти з під варти; для відбиття нападу на об'єкти, що охороняються військовослужбовцями, а також для звільнення цих об'єктів у разі захоплення та інші [99]. Право військовослужбовців на застосування зброї та бойової техніки в мирний час регламентовано ст. 1-1 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року [93]. Крім того, військовослужбовці беруть участь в антитерористичній операції, що проводиться на сході України. У зв'язку з цим, у ст. 15 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року визначаються права осіб у районі проведення антитерористичної операції, а саме право: застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби; затримувати і доставляти в органи Національної поліції осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню тощо [118]. До

загальних військово-службових прав також відносять: право на грошове, продовольче, речове забезпечення; медичне обслуговування; право на соціальний захист, право на носіння форменого одягу та інші.

Загальні військово-службові обов'язки військовослужбовців визначені також в військових статутах. Так, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає такі загальні обов'язки: свято і непорушно додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, віддано служити Українському народові, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок; бути хоробрим, ініціативним і дисциплінованим; беззастережно виконувати накази командирів (начальників) і захищати їх у бою, як святиню оберігати Бойовий Прапор своєї частини; постійно підвищувати рівень військових професійних знань, вдосконалювати свою виучку і майстерність, знати та виконувати свої обов'язки та додержуватися вимог статутів Збройних Сил України; бути пильним, суворо зберігати державну таємницю; вести бойові дії ініціативно, наполегливо, до повного виконання поставленого завдання; про все, що сталося з військовослужбовцем і стосується виконання ним службових обов'язків, та про зроблені йому зауваження військовослужбовець має доповідати своєму безпосередньому начальникові та інші [99, пп. 11–17].

Дисциплінарний статут Збройних Сил України закріпив такі обов'язки: додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, неухильно виконувати вимоги військових статутів, накази командирів; додержуватися визначених військовими статутами правил взаємовідносин між військовослужбовцями, зміцнювати військове товариство тощо [100, п. 4].

Загальні обов'язки військовослужбовця перед шиккуванням і в строю, визначені Стройовим статутом Збройних Сил України, а саме: перевіряти справність своєї зброї, закріплених за ним озброєння й техніки, боєприпасів, засобів індивідуального захисту, шанцевого інструменту, обмундирування та спорядження; не виходити із строю (машини) без дозволу; у строю без дозволу не розмовляти, додержуватися цілковитої тиші та інші [102, п. 26].

У зв'язку із зайняттям відповідних посад, військовослужбовці наділяються посадовими правами та посадовими обов'язками. Обсяг таких прав та обов'язків і порядок реалізації залежить від конкретної посади, яку займає військовослужбовець, а також, в певній мірі, і від військового звання, від того, як військовослужбовець проходить військову службу: за призовом чи за контрактом. Так, прикладом прав військовослужбовців, які залежать від посади, що займає військовослужбовець, є право командира (начальника) одноосібно приймати рішення, віддавати накази [99, п. 28], право командирів і начальників щодо заохочення та накладення стягнень на підлеглих [100], права щодо присвоєння військових звань, призначення на посади та звільнення з посад, укладення контрактів на проходження військової служби [103]. Так, наприклад, в пп. 70-74 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України визначені права командирів (начальників) накладати дисциплінарні стягнення на підлеглих офіцерів. Командир роти (корабля 4 рангу), батальйону (корабля 3 рангу) щодо підлеглих офіцерів користується правом робити зауваження, оголошувати догану, сувору догану. Командир полку (корабля 1 рангу), бригади, дивізії щодо підлеглих офіцерів має право робити зауваження, оголошувати догану, сувору догану, попереджувати про неповну службову відповідність та інші [100]. Прикладом посадових прав, що залежать від військового звання військовослужбовця є право старших за військовим званням військовослужбовців, яке визначено Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України, вимагати від молодших за військовим званням військовослужбовців додержання військової дисципліни, громадського порядку і форми одягу, а також правил поведінки і військового вітання та інші [99, п. 33]. У якості прикладу прав, що залежать від виду військової служби, яку проходять військовослужбовці, є право військовослужбовців на свободу пересування. Так, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає, що військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час вільно переміщатися територією військової частини, а під час звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд офіцерів, прапорщиків (мічманів), військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом,

за межі гарнізону здійснюється з дозволу командира військової частини [99, п. 216]. Також право військовослужбовців на відпустку залежить від виду військової служби. Так, в Дисциплінарному статуті Збройних Сил України закріплено, що військовослужбовцям, крім військовослужбовців строкової військової служби, надаються щорічні основні відпустки зі збереженням грошового, матеріального забезпечення та наданням грошової допомоги на оздоровлення у розмірі місячного грошового забезпечення тощо [100, п. 13].

Посадові обов'язки закріплюються у статутах, інструкціях, положеннях, а також наказах командирів (начальників) і виконуються тільки в інтересах військової служби. Так, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України закріплює загальні обов'язки командирів (начальників), до яких належать: планування роботи і здійснення заходів із підтримання та вдосконалення бойової та мобілізаційної готовності й їх виконання, вжиття заходів для охорони державної таємниці; виявлення чуйності та уваги до підлеглих, поєднання вимогливості і принциповості з повагою до їх честі і гідності, вникнення в проблеми їх побуту, забезпечення соціальної та правової захищеності тощо [99, п. 59]. Крім того, Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України визначаються обов'язки всіх посадових осіб військової частини від рядового солдата до командира частини. Посадові обов'язки інших посадових осіб визначаються у відповідних положеннях та посадових інструкціях.

Обов'язки військовослужбовців визначають сутність військової дисципліни, а за її стан у військовому колективі відповідає командир. В зв'язку з цим, у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України відзначається, що "інтереси захисту Вітчизни зобов'язують підтримувати військову дисципліну, вимагати її додержання від підлеглих, не залишати поза увагою жодного дисциплінарного правопорушення" [100, п. 5].

Військовослужбовці під час несення служби внутрішньої, гарнізонної та вартової служб, на бойовому чергуванні, при виконанні спеціальних завдань наділяються спеціальними правами та обов'язками, які встановлюються військовими статутами та іншими нормативними актами. Відповідно до Статуту

гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України начальник патруля має право особисто застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби або зброю чи віддати патрульним наказ застосовувати їх за передбачених законом обставин (п. 60), права начальників щодо перевірки готовності чергового підрозділу гарнізону до дій у разі тривоги або виклику (п. 38); право перевірки варти (п. 40) та інші [101]. Крім того, командирам надані додаткові права, у зв'язку із залученням військовослужбовців до участі в антитерористичній операції. Так, командир (начальник) в умовах особливого періоду, в тому числі в умовах воєнного стану чи бойовій обстановці, з метою затримання військовослужбовця, який вчиняє діяння, що підпадає під ознаки злочину, пов'язаного з непокорю, опором чи погрозою начальнику, застосуванням насильства, самовільним залишенням бойових позицій та визначених місць дислокації військових частин (підрозділів) у районах виконання бойових завдань, має право особисто застосовувати заходи фізичного впливу без спричинення шкоди здоров'ю військовослужбовця та спеціальні засоби, достатні для припинення протиправних дій. У бойовій обстановці командир (начальник) може застосувати зброю чи віддати підлеглим наказ про її застосування, якщо в інший спосіб неможливо припинити злочин, при цьому не заподіюючи смерті військовослужбовцю [99].

Спеціальні обов'язки деталізовані в Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, Статуті гарнізонної та вартової, інших нормативних актах та носять, як правило, тимчасовий характер. Так, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України визначає обов'язки військовослужбовців, які залучаються до несення гарнізонної та вартової служб. Зокрема, цим нормативним актом передбачені права та обов'язки військовослужбовців під час чергування в гарнізоні (повноваження чергового варт, помічника чергового варт, чергового підрозділу та безпосередньо гарнізонних варт); під час патрулювання в гарнізоні (права і обов'язки начальника патруля і патрульного); під час проведення гарнізонних заходів [101].

Крім того, з'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам та інші [93, с. 1]. У зв'язку з цим, на них покладаються додаткові обов'язки для забезпечення виконання таких завдань.

Отже, військовослужбовці наділяються військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками в зв'язку з виконанням конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності. Їх класифікація здійснюється залежно від посади, яку займає військовослужбовець, військового звання, виконання спеціальних завдань і обсягу таких прав для різних категорій військовослужбовців неоднаковий. При цьому військово-службові права та військово-службові обов'язки виникають з моменту вступу на військову службу і припиняються в зв'язку зі звільненням. Крім того, надані права військовослужбовці реалізують для забезпечення публічних інтересів, тому вони в більшій мірі діють не на власний розсуд і, по суті, є їх обов'язками. Військово-службовим правам та обов'язкам властиві єдність, обумовленість та взаємозв'язок, вони можуть одночасно бути і правом, і обов'язком. Підтвердженням цієї думки є позиції теоретиків права, які розглядають питання особливостей суб'єктів публічних відносин, взаємозалежності їх прав і обов'язків. Так, О. Б. Андрєєва зауважує, що “права та обов'язки службових осіб характеризуються єдністю, оскільки їх права одночасно є обов'язками, адже вони використовуються в інтересах служби, а обов'язки – правами, бо інакше обов'язки неможливо здійснити” [182, с. 59]. Свою позицію щодо сутності взаємозв'язку категорій “прав” і “обов'язків” пропонує Т. С. Грачов, який розглядає три моделі єдності прав і обов'язків. Найбільш популярною є модель “права і обов'язки як парні категорії”. Сутність першої моделі єдності виявляється у рівних пропорціях прав і обов'язків громадян, їх збалансованому розвитку;

право не протиставляється обов'язку, а зливається з ним; реалізація права забезпечується виконанням обов'язку. Тут спостерігається пряма залежність: немає обов'язку – немає можливості скористатися своїм правом у повній мірі. Друга модель “права всередині обов'язків” виявляється у тому, що носій обов'язків повинен суворо дотримуватись передбаченого законом виду і міри поведінки, але у визначених межах, він може виявити свою самостійність. Автор наводить приклад такої моделі: існує конституційний обов'язок захисту Вітчизни, всередині існує можливість вибору альтернатив: проходження військової служби за призовом чи за контрактом. Третя модель “права і обов'язки одночасно” характеризується як така, коли права і обов'язки посадових осіб зливаються – “права і обов'язки одночасно” [183, с. 31–32]. На нашу думку, друга і третя моделі єдності притаманна для прав та обов'язків військовослужбовців під час проходження військової служби. Оскільки, військовослужбовці, наділені службовими повноваженнями, які можуть бути одночасно і правом, і обов'язком. Військовослужбовець, володіючи повноваженнями, має певні додаткові можливості, однак, не може використовувати їх на свій розсуд чи в особистих цілях, оскільки це може розцінюватися як правопорушення. Разом з тим, він в окремих випадках може виявити самостійність.

Таким чином, класифікація прав, свобод та обов'язків військовослужбовців здійснюється із врахуванням специфіки їх правового статусу. Виходячи із загальної складової правового статусу військовослужбовців, класифікація конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців не відрізняється від класифікації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Оскільки законодавством України встановлено, що військовослужбовці користуються усіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановленими законами України.

Найбільш поширеною є класифікація конституційних прав та свобод військовослужбовців за змістом – громадянські (особисті), політичні, економічні,

соціальні та культурні. Така класифікація допомагає з'ясувати певну цілісність прав та свобод кожної групи та відповідає міжнародним стандартам. Обов'язки військовослужбовців, за аналогією прав та свобод, поділяють на особисті, економічні, політичні, соціальні, культурні.

Військовослужбовці виконують основний конституційний обов'язок громадян України шляхом проходження військової служби, що є державною службою особливого характеру. Вона полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. У зв'язку з цим, на військовослужбовців покладаються додаткові військово-службові права та обов'язки, які поділяються на загальні, посадові та спеціальні, які визначаються військовим законодавством.

Загальні військово-службові права та військово-службові обов'язки мають всі військовослужбовці, що проходять військову службу, незалежно від терміну перебування на військовій службі, посади, військового звання. Посадовими правами та посадовими обов'язками військовослужбовці наділяються в зв'язку із зайняттям відповідних посад. Обсяг таких прав та обов'язків і порядок реалізації залежить від конкретної посади, яку займає військовослужбовець, а також, в певній мірі, і від військового звання, від того, як військовослужбовець проходить військову службу: за призовом чи по контракту. Спеціальними правами та обов'язками військовослужбовці наділяються під час несення внутрішньої, гарнізонної та вартової служб, на бойовому чергуванні, при виконанні спеціальних завдань.

Отже, військовослужбовці наділяються військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками в зв'язку з виконанням конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності. При цьому військово-службові права та військово-службові обов'язки виникають з моменту вступу на військову службу і припиняються в зв'язку зі звільненням. Крім того, надані права військовослужбовці реалізують для забезпечення публічних інтересів, тому вони в більшій мірі діють не на власний розсуд і, по суті, є їх обов'язками.

Права та обов'язки – категорії взаємопов'язані та взаємообумовлені, що складають цілісний інститут. Права і обов'язки – пов'язані між собою категорії, які не можуть існувати окремо одна від одної. В юридичній науці існує 3 моделі єдності прав і обов'язків: “права і обов'язки як парні категорії” (протилежні за змістом, але рівнозначні і рівноправні за становищем, взаємопов'язані і взаємозалежні елементи правового статусу та правовідносин); “права всередині обов'язків” (носій обов'язків повинен суворо дотримуватись передбаченого законом виду і міри поведінки, але у визначених межах, він може виявити свою самостійність); “права і обов'язки існують одночасно” (права і обов'язки зливаються). На нашу думку, друга та третя моделі єдності притаманна для прав та обов'язків військовослужбовців під час проходження військової служби. Оскільки, військовослужбовці наділені службовими повноваженнями, які можуть бути одночасно і правом, і обов'язком.

2.4 Особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців

Право створюється для того, щоб воно практично втілювалося в життя, щоб досягалися цілі, які ставив законодавець, щоб людина могла користуватися суспільними благами та реалізуватися як особистість. Інакше сам цей інститут не мав би сенсу. Ще у давнину говорилося: “Марно закони писати, коли їх не виконувати”. Римські юристи також вважали, що недіючий закон гірше від відсутнього. Французький мислитель Ш. Монтеск'є в своїй знаменитій праці “Про дух законів” писав: “Коли я вирушаю до тієї або іншої країни, я цікавлюся не тим, чи гарні там закони, а тим, як вони дотримуються, бо гарні закони трапляються скрізь”. Звучить вельми актуально [184, с. 173].

Необхідно зазначити, що вплив на процес втілення в життя юридичних норм мають умови, за яких суб'єкт їх реалізує. Такою умовою для військовослужбовця є проходження військової служби, що суттєво змінює обсяг конституційних прав та свобод військовослужбовців. При виконанні службових

обов'язків військовослужбовець є суб'єктом державної влади, в зв'язку з цим права, свободи та обов'язки мають певні особливості.

Важливими в системі конституційних прав та свобод є громадянські (особисті) права та свободи, які пов'язані із самою сутністю людини. Із сукупності громадянських (особистих) прав та свобод, закріплених ст. 27–36 Конституції України, деякі з них мають особливості для військовослужбовців.

Ст. 27 Конституції України передбачає невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати його. Держава не має права піддавати життя своїх громадян ризикові, а тільки за добровільної згоди самої особи. Військовослужбовець, вступаючи на військову службу, виявляє готовність задля інтересів держави ризикувати власним життям. Відомий французький вчений, юрист Ж-К. Рокепло, який досліджує права та свободи військовослужбовців як елемент їх правового статусу, відзначає, що військова служба вимагає дисципліни і готовності до самопожертви за будь-яких обставин [185, с. 46].

Виконуючи завдання, пов'язані із проходженням військової служби, військовослужбовець бере на себе зобов'язання без зволікань виконувати накази, навіть коли їх виконання пов'язане з ризиком для його життя та здоров'я, а в деяких випадках може призвести і до загибелі. Особлива небезпека для життя військовослужбовця виникає при виконанні завдань, пов'язаних із захистом України від збройної агресії, а також участі в заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. На сьогодні це проявляється під час участі військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань в антитерористичній операції, що проводиться на Сході України задля захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України від російсько-терористичних угруповань. З початку антитерористичної операції на Сході країни вже загинули близько 2673 військовослужбовців, поранення отримали – 8519 осіб (інформація на 20 листопада 2015 року) [186].

Водночас Конституція України проголошує: “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою

соціальною цінністю” [1, ст. 3]. А тому, держава повинна забезпечувати належну охорону життя та здоров’я громадян, особливо військовослужбовців, як особливої категорії громадян, життя та здоров’я яких піддаються підвищеному ризику, особливо в умовах сьогодення, коли військовослужбовці беруть участь у антитерористичній діяльності на Сході України. Одним із напрямів такого захисту є страхування життя та здоров’я військовослужбовців та здійснення соціальних виплат. Однак наразі відповідно до Закону України “Про страхування” від 7 березня 1996 року державне обов’язкове особисте страхування військовослужбовців не належить до видів обов’язкового страхування. Через це страхування життя та здоров’я військовослужбовців не здійснюється. Однак законодавець як альтернативу страхування передбачив у Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) (689 000 гривень), інвалідності (344500-206700 гривень) або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності (не менше 96 460 гривень) військовослужбовців [91]. Водночас неможливо оцінити життя військовослужбовців в грошовому еквіваленті. Втім, певні соціальні пільги для військовослужбовців та членів їх сімей (у випадку смерті чи загибелі) є частковою компенсацією за той ризик та обмеження, які держава накладає на реалізацію загальних прав людини військовослужбовцю, який служить державі і народу зі зброєю в руках, ризикуючи власним життям і забезпечуючи при цьому як державні, так і суспільні інтереси.

Важливими конституційними правами людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, є гарантована свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати Україну, закріплені ст. 33 Конституції України [1] та ст. 3 Закону України “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні” від 11 грудня 2003 року [187]. Однак Законом України “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні” від 11 грудня 2003 року передбачені загальні територіальні обмеження, які стосуються всіх осіб, що перебувають на законних підставах на території України.

Наприклад, свободу пересування відповідно до закону може бути обмежено: у прикордонній смузі; на приватних земельних ділянках; на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан [187, ст. 12]. Ці обмеження стосуються і військовослужбовців як громадян України. Водночас ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року передбачає, що військовослужбовці можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України” [93]. Так, відповідно до п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час мають право вільно переміщатися по території військової частини, а під час звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд військовослужбовців строкової служби за межі гарнізону (за винятком випадків відбуття у відпустку або відрядження) забороняється [99, п. 216]. Військовослужбовці строкової служби звільняються з розташування військової частини командиром роти у визначені командиром військової частини дні й години та у встановленому ним порядку [99, п. 217]. Отже, реалізація цього права здійснюється в дозвільному порядку зі зверненням до свого безпосереднього начальника.

Щодо виїзду за межі гарнізону, то п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає, що “виїзд офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом за межі гарнізону здійснюється з дозволу командира військової частини”. При цьому не уточнює, у якій саме формі має бути наданий такий дозвіл: усній чи письмовій. В той же час додаток 1 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України зобов’язує Міністерство оборони України відповідно до законодавства забезпечити військовослужбовцям (які проходять військову службу за контрактом) вільне пересування територією України у вихідні, святкові та неробочі дні [103]. В зв’язку з вищевикладеним, командири по-різному трактують норми зазначених документів, в більшій мірі, не на користь військовослужбовців. У цьому випадку вбачається колізія норм, за якою норма закону та підзаконного акту, які регулюють однакові правовідносини

мають суперечності, що породжують практику неоднозначного тлумачення та застосування норм права. Для вирішення цієї проблеми, а також для приведення вищезазначених нормативно-правових актів у відповідність до ст. 33 Конституції України, необхідно чітко врегулювати це питання. А тому пропонуємо, п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України викласти в такій редакції: “Військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час мають право вільно переміщатися по території військової частини, а під час звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд військовослужбовців строкової служби за межі гарнізону (за винятком випадків відбуття у відпустку або відрядження) забороняється. Виїзд за межі гарнізону військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, крім вихідних, святкових та неробочих днів, здійснюється з дозволу командира військової частини. У вихідні, святкові та неробочі дні виїзд зазначеної категорії військовослужбовців за межі гарнізону здійснюється з обов’язковим повідомленням командира військової частини з метою своєчасного прибуття до місця військової служби для підтримання бойової готовності військової частини. Повідомлення може бути здійснене в усній або письмовій формі”. Таке формулювання п. 216 Статуту дасть можливість командирам правильно і однозначно трактувати і застосовувати положення зазначеної статті, а також це один із варіантів подолання зазначеної колізії. Військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом, зможуть реалізувати право вільного пересування у неробочі, святкові та вихідні дні без необґрунтованих обмежень. Необхідно зазначити, що в максимальній мірі свобода пересування військовослужбовців реалізується під час відпустки, де вони реалізують зазначене право як громадяни України.

Питання про право вибору місця проживання військовослужбовців в умовах проходження ними військової служби нерозривно пов’язане і залежить від місця проходження військової служби. Місце служби та місце проживання військовослужбовця – категорії взаємопов’язані і взаємозалежні. Місцем проходження військової служби, якщо брати за основу територіальне розміщення, є місцевість, де постійно дислокується військова частина, в якій

військовослужбовець перебуває у списку особового складу. Місце служби, як правило, визначає і місце проживання військовослужбовця. Військовий юрист О. М. Добровольський на початку минулого століття зазначав, що “військовослужбовець як такий пов’язаний з місцем свого служіння і цим останнім визначається місце постійного його проживання” [188, с. 18]. Отже, визначення місця проживання військовослужбовців характеризується як їх розміщення.

Так, відповідно до правил розміщення військовослужбовців, визначених главою 4 Статуту внутрішньої служби України, військовослужбовці, які проходять військову службу за призовом, крім матросів і старшин, які перебувають на кораблях, розміщуються в казармах, а ті, що проходять військову службу за контрактом – у службових жилих приміщеннях. Також норми ст. 12 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року передбачають обов’язок військової частини орендувати житло для забезпечення ним військовослужбовця, що проходить військову службу за контрактом, або за його бажанням виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення в разі відсутності службового приміщення [91]. Таким чином, місцем проживання військовослужбовців на час їх військової служби за призовом є казарми, що знаходяться в пункті постійної дислокації підрозділів. Тому ця категорія військовослужбовців обмежена у виборі місця проживання під час проходження військової служби. Але це обмеження є тимчасовим і спричинене умовами та порядком проходження строкової військової служби. Військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом, також обмежуються у вільному виборі місця проживання. Оскільки держава забезпечує надання військовослужбовцям жилих приміщень (у тимчасове чи постійне користування) в місцях проходження ними військової служби. А тому, військовослужбовець обмежений у свободі вільного вибору місця проживання. Але це обмеження не є абсолютним. Військовослужбовці на загальних підставах можуть укласти договори купівлі-продажу, оренди, дарування та інші, тим самим вільно

реалізувати право на вибір місця проживання. Проте враховуючи особливості військової служби (своєчасне прибуття у необхідних випадках), це право практично військовослужбовці реалізують, як правило, за місцем проходження військової служби. Однак після звільнення з військової служби військовослужбовці можуть реалізувати право на вибір місця проживання та перебування в повній мірі. Це регламентовано ст. 8-1 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року.

Громадяни України, в тому числі військовослужбовці, мають право виїзду за межі України як тимчасово, так і для постійного проживання. Основні положення, що регламентують це право, регулюються Конституцією України [1], Законом України “Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України” від 21 січня 1994 року [189] та іншими нормативно-правовими актами. Військовослужбовці можуть виїжджати з України на загальних підставах. Це передбачено ст. 11 Закону України “Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України” від 21 січня 1994 року. В Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року також говориться, що “військовослужбовці мають рівне з іншими громадянами України право на виїзд за кордон у порядку, встановленому законом” (ч. 2 ст. 8-1). Разом з тим, необхідно зазначити, що ст. 6 Закону України “Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України” від 21 січня 1994 року передбачені підстави для тимчасових обмежень у праві виїзду громадян України за кордон. Ці обмеження можуть стосуватися і військовослужбовців, як громадян України. Однією із підстав, зазначених цією статтею, є те, що особа обізнана з відомостями, які становлять державну таємницю. Саме це обмеження пов’язане зі службовою діяльністю військовослужбовця. Позаяк саме під час проходження служби військовослужбовці мають доступ до відомостей, що становлять державну таємницю. Виїзд з України громадянина України, який обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю України, може бути заборонено у випадках, передбачених Законом України “Про державну

таємницю” від 21 січня 1994 року [189, ст. 12]. Такі обмеження у праві виїзду на постійне місце проживання в іноземну державу встановлюються до розсекречування відповідної інформації, але не більш як на п’ять років з часу припинення діяльності, пов’язаної з державною таємницею [189, ст. 29]. Вказані підстави обмежень прав на виїзд з країни введені з метою недопущення розповсюдження відомостей, що належать до державної таємниці, захисту прав і забезпечення безпеки громадян. Такі обмеження спрямовані на забезпечення охорони державної безпеки і, на нашу думку, є цілком законними та обґрунтованими, і стосуються не всіх військовослужбовців, а тільки тих, що обіймають відповідні посади. В інших випадках, коли військовослужбовець під час виконання службових обов’язків, володіє відомостями, що становлять державну таємницю, він реалізує право виїзду за межі України (тимчасово) на загальних підставах. Водночас про свій виїзд та приїзд військовослужбовець повинен повідомити командира (начальника) військової частини та пройти відповідний інструктаж.

Таким чином, законодавством передбачені обмеження та особливості реалізації для військовослужбовців права на свободу пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати Україну. Разом з тим, недосконалість окремих нормативно-правових актів негативно позначається на процесі реалізації зазначених прав та свобод.

Дуже актуальним та важливим для військовослужбовців є право на свободу світогляду і віросповідання, оскільки протягом багатьох років український народ фактично був позбавлений права на власні релігійні переконання. Це право проголошується ст. 35 Конституції України, де зазначено, що “це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність” [1]. Ці положення відповідають Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року.

Військове законодавство визначає деякі особливості цього права для військовослужбовців, зважаючи на їх правовий статус. Так, відповідно до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, військовослужбовці вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відкрито висловлювати свої релігійні або атеїстичні переконання, у вільний від виконання обов’язків військової служби брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах, відправляти релігійні обряди, володіти і використовувати релігійну літературу та інші предмети та матеріали релігійного призначення та ін. [91, ст. 6]. Крім того, в ч. 8–9 ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року визначено, що “кожному військовослужбовцю та резервісту гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Військовослужбовцям та резервістам надається можливість відправляти, одноособово чи колективно, релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність з додержанням вимог Конституції України та законів України” [93]. Здійснивши аналіз зазначених норм, можна дійти висновку, що положення цих частин не містить обмежень, про які йдеться в назві статті “Обмеження політичної діяльності у Збройних Силах України”, причому право військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання не відноситься до політичної діяльності. На нашу думку, для правильного розуміння та застосування норм зазначеної статті, було б доцільним її назву викласти в такій редакції: “Стаття 17. Обмеження прав та свобод військовослужбовців у Збройних Силах України”.

Надзвичайно важливим кроком для забезпечення та реалізації права на свободу світогляду і віросповідання військовослужбовців є запровадження інституту військового духовенства (капеланської служби) у Збройних Силах України. Першим важливим моментом на цьому шляху було прийняття нормативно-правових актів щодо їх створення та діяльності. Такими актами є: розпорядження Кабінету Міністрів України “Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі” від 2 липня 2014 року N 677-р та наказ Міністерства

оборони України “Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України” від 27 січня 2015 року № 40. Так, Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України визначає організацію та порядок діяльності зазначеної служби, права і обов’язки підрозділів і посадових осіб з питань служби військового духовенства (капеланства), органів військового управління, військових священиків (капеланів) тощо [190, п. 4.5]. На сьогодні продовжується робота із запровадження у Збройних Силах України посад військових капеланів. На засіданнях Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України обговорюється питання можливості закріплення священнослужителів за військовими частинами, необхідності роботи представників духовенства в зоні проведення антитерористичної операції.

Разом з тим, слід зазначити, що нормативно-правові акти, які передбачають інститут військових священиків (капеланів) у Збройних Силах є підзаконними актами. На нашу думку, було б доцільним закріпити інститут військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України на законодавчому рівні. А тому для забезпечення повноцінної реалізації, у Збройних Силах України, конституційного права на свободу світогляду і віросповідання, що передбачене ст. 35 Конституції України, пропонуємо доповнити Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року ст. 17-1 “Діяльність військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України”, виклавши її в такій редакції: “Задоволення релігійних потреб особового складу здійснюють військові священики (капелани). Організація діяльності військових священиків (капеланів) визначаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України”.

При запровадженні інституту військових капеланів Україна запозичує досвід зарубіжних країн. На цей час військові капелани функціонують у збройних силах багатьох країн, серед яких Бельгія, Словенія, Угорщина, Італія, Польща, Хорватія, Латвія, Чехія, США, ФРН, Швеція, Норвегія, Франція. Законодавчо їхня присутність заборонена тільки в арміях Китаю і Північної Кореї. Навіть у таких державах, де відокремлення церкви від держави було визначено національною

ідеологією, наприклад у США і Франції, існує інститут військових священиків, що перебуває на державному забезпеченні [191]. Служба військових капеланів у Збройних Силах США існує з 1775 року. З того часу капелани забезпечують моральне і духовне виховання військовослужбовців у Збройних Силах США та представляють різні релігії [56, с. 131]. У США велика увага приділяється релігійній сфері життя військовослужбовців. Текст військової присяги в армії США закінчується словами: “Нехай допоможе мені Бог” [191].

У тексті присяги військовослужбовців Війська Польського також є речення зі згадуванням імені Божого. Під час присяги обов’язково присутні священики всіх конфесій, представлених в підрозділі військовослужбовців, які приймають присягу [192]. Разом з тим, слабкою стороною організації капеланської служби в деяких державах є забезпечення сповідування релігії однієї конфесії у збройних силах всім військовослужбовцям. Так, у Латвії представлений список “традиційних конфесій”, які можуть висувати кандидатури на посади капеланів. Однак у цьому списку не знайшлося місця ні православним, ні старовірам, ані мусульманам. Хоча за кількістю спільнот і приходів православні та старовіри не поступаються місцем католикам [193]. Разом з тим, обов’язок капелана будь-якої конфесійної належності проводити службу для представників інших конфесій. Але для віруючої людини така служба жодної цінності не становить [194].

Служби військових священиків у збройних силах інших країн виконують ті ж самі функції, хоча і з певними особливостями у кожній країні, враховуючи національні традиції. Особливо важливу роль військові капелани відіграють під час бойових дій та перед початком бою, що позитивно впливає на морально-психологічний дух військового.

Таким чином, військовослужбовці не обмежені в праві на свободу світогляду та віросповідання. Військове законодавство передбачає особливості цього права для військовослужбовців. Важливим в цьому процесі є запровадження військових священиків, функціонування яких гарантуватиме реалізацію конституційного права військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, сприяти формуванню здорового духовного та морально-

психологічного стану військовослужбовців. Досвід провідних країн світу, адаптований до вітчизняних умов, може допомогти у цьому процесі [195, с. 346].

Розглянемо особливості політичних прав та свобод військовослужбовців. Політичні права та свободи людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, закріплені в Конституції України та представлені статтями [36, 38–40]. Політичні права та свободи опосередковують політичну свободу громадян, її зв'язок з народовладдям. Вони відповідають вимогам Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 року та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, де закріплюється право громадян брати участь у веденні державних справ; голосувати і бути обраним на виборах, свобода волевиявлення виборців; рівних умов до державної служби; свобода мирних зібрань та об'єднань. Однак норми цих міжнародних документів передбачають запровадження законних обмежень на здійснення деяких прав і свобод особами, що входять до складу збройних сил [86]. Так, наприклад, відповідно до ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати професійні спілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом, і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави [87]. В Україні, як і в багатьох зарубіжних країнах світу, діють закони, що передбачають обмеження та особливості політичних прав та свобод військовослужбовців. В. В. Забарський, з приводу зазначеного, зауважує, що “перелік політичних прав військовослужбовців відрізняється від закріпленого за будь-яким громадянином України не за рахунок відсутності в ньому певних політичних прав, а за рахунок встановлення

особливостей реалізації окремих з таких прав цією категорією громадян України через специфіку здійснюваної ними службової діяльності” [60, с. 10]. Загалом у демократичних державах діяльність збройних сил ґрунтується на принципі деполітизації армії.

Одним із важливих політичних прав є право на об’єднання в політичні партії та громадські об’єднання. В Україні відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей [1]. Водночас відповідно до ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, військовослужбовці не можуть бути членами будь-яких політичних партій або організацій чи рухів [91]. Крім того, ст. 37 Конституції України не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій у військових формуваннях [1]. На нашу думку, це обмеження є обґрунтованим, оскільки обмеження участі військовослужбовців у політичних партіях направлені на припинення розбіжностей всередині Збройних Сил України, які можуть негативно впливати на боєготовність і моральний дух військ. В. В. Забарський також вбачає, “що військовослужбовці повинні бути поза політикою. І без обмеження членства у політичних партіях військовослужбовців на період служби це втілити неможливо” [60, с. 102].

Законодавством України та більшості країн світу також встановлені обмеження щодо реалізації права на об’єднання у політичні партії військовослужбовцями. Наприклад, у Франції, Канаді, США, Великобританії, Греції, Туреччині, Білорусі та інших країнах військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій. У ФРН, Данії, Іспанії формально не заборонена участь військовослужбовців у політичних партіях, але, фактично, армії деполітизовані. У ФРН дотримуються думки, що активна участь в політичному

житті держави військовослужбовців є найкращою школою демократії. У ст. 15 Закону про правове становище військовослужбовців ФРН від 19 березня 1953 року зазначається, що військовослужбовець не повинен працювати на користь або проти певного політичного спрямування. Він може висловлювати свою думку у позаслужбовий час, але при цьому не порушуючи сутності військової служби. Військовослужбовець не повинен виступати в якості вербувальника для політичної групи, зокрема, проводити виступи або працювати в якості представника політичної організації. Також військовослужбовець не повинен носити форму під час політичних заходів [196]. Отже, військовослужбовцям ФРН не забороняється займатися політичною діяльністю в позаслужбовий час. А в Законі про оборону і Збройні Сили Республіки Болгарія від 12 травня 2009 року передбачена чітка заборона військовослужбовців щодо належності до політичних партій. У ст. 182 вказаного закону зазначається, що військовослужбовці не можуть належати до політичних партій, рухів чи коаліцій з політичними цілями [197]. Відповідна норма є і у Кодексі оборони Французької Республіки від 20 грудня 2004 року, в ст. L4121-3 закріплена заборона військовослужбовців, що перебувають на дійсній службі приєднуватися до груп чи політичних об'єднань. Однак якщо військовослужбовець висуває свою кандидатуру на виборну посаду, заборона членства в політичній партії призупиняється на строк виборчої компанії, а у випадку обрання продовжується на строк виконання повноважень [198]. Тому, на нашу думку, обмеження щодо діяльності військовослужбовців в політичних партіях є цілком законними.

Ст. 36 Конституції України закріплює право людини і громадянина на свободу об'єднання у громадські організації, у тому числі участь у професійних спілках [1]. Разом з тим, військовим законодавством регламентуються та конкретизуються особливості цього права для військовослужбовців безпосередньо. Так, в ч. 5 ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року зазначається: “Військовослужбовці мають право створювати свої громадські об'єднання відповідно до законодавства” [91, ст. 5]. Ст. 17 Закону України “Про Збройні

Сили України” від 6 грудня 1991 року передбачає, що “військовослужбовці можуть бути членами громадських організацій, за винятком організацій, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Збройних Сил України і можуть брати участь в їх роботі у вільній від обов’язків військової служби час, коли вони вважаються такими, що не виконують обов’язків військової служби” [93]. Як бачимо, чинне законодавство України не обмежує військовослужбовців у можливості бути членами громадських організацій, які не ставлять перед собою політичних цілей, і можуть брати участь в їх діяльності в позаслужбовий час. На нашу думку, такий підхід є позитивним, оскільки заборона військовослужбовцям брати участь в діяльності зазначених організацій означала б обмеження здійснювати захист своїх прав та свобод у такий спосіб. Разом з тим, право на об’єднання у громадські організації передбачає право на участь у діяльності професійних спілок.

Чи можуть реалізувати право на участь у діяльності професійних спілок військовослужбовці в Україні? У ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року зазначено, що “військовослужбовці зупиняють членство у професійних спілках на період військової служби” [93]. Водночас в Законі України “Про професійні спілки, їхні права та гарантії їх діяльності” від 15 вересня 1999 року зазначається, що “особливості застосування цього закону у Збройних Силах України (для військовослужбовців) та інших військових формуваннях визначаються відповідними законами” [199]. Але на сьогодні немає жодного закону, який би визначав такі особливості. Це пов’язано з тим, що в Законі України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року, який є спеціальним законом, передбачена заборона участі у профспілках. На нашу думку, це обмеження не дає можливості реалізувати військовослужбовцям право на об’єднання в професійні спілки.

Для з’ясування цього питання звернемося до міжнародних актів, що закріплюють право на об’єднання. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року дозволяє запроваджувати законні обмеження користуватися цим правом для осіб, що входять до складу збройних

сил і поліції [88, ст. 22]. Водночас положення Хартії Європейського Співтовариства про основні соціальні права трудящих від 9 грудня 1989 року закріплює право на об'єднання та зазначає, що “внутрішній правопорядок держав-членів визначає, на яких умовах і в якому обсязі передбачені права застосовуються до збройних сил, поліції та цивільної служби” [200, ст. 14], що свідчить про встановлення меж використання цього права.

Можливо, зупинення членства військовослужбовців у професійній спілці законодавець розглядає як захід забезпечення політичної нейтральності військовослужбовців. Профспілка має право займатися політичною діяльністю, однак, якщо вона усувається від виконання соціально-економічних завдань, то перестає бути профспілкою. Активізація політичної діяльності професійних спілок є сигналом, котрий засвідчує неможливість розв'язувати проблеми, що виникають у соціально-економічній системі країни наявними засобами. Якщо в суспільстві не спрацювають законодавчі механізми, якщо відсутні прозорі способи прийняття рішень, якщо пасивні громадяни, то профспілки просто вимушені йти в політику [201, с. 6]. Тому слід погодитися з В. В. Забарським, який вважає, що “є підстави визначати професійні спілки елементами політичної системи, у разі їх політичної активності, яка, навіть у такому випадку, не ставить ціль створення даної організації, а лише є одним із засобів досягнення мети утворення і функціонування – захист і представництво трудових, соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. Це означає, що політична активність професійних спілок не є обов'язково притаманною професійній спілці як суб'єкту права” [60, с. 105].

Міжнародний досвід, з цього питання, свідчить про таке. У Законі про оборону і Збройні Сили Республіки Болгарія від 12 травня 2009 року військовослужбовцям заборонено займатися профспілковою діяльністю (ст. 184), але військовослужбовцям-лікарям, стоматологам, фармацевтам, медсестрам, акушеркам і іншим медичним працівникам дозволяється бути членами відповідних професійних організацій (ст. 185) [197]. Кодексом оборони Французької Республіки від 20 грудня 2004 року у ст. L4121-4 закріплено, що

існування військових професійних груп і характер військової служби несумісний з правилами військової дисципліни. Однак військові можуть вільно створювати національну професійну асоціацію військових [198].

Законодавством ФРН дозволяється участь військовослужбовців у профспілках. Однією із найстаріших і найбільш впливових серед національних спілок військовослужбовців є “Бундесвербанд” – спілка військовослужбовців бундесверу. Створення та існування цієї військової профспілки пов’язано з необхідністю вирішення конфліктних ситуацій між командуванням і військовослужбовцями, захистом їх статусу, щоб конституційний каталог прав і свобод та законодавчі акти про права військовослужбовців мали більшу гарантованість, а також могли використовуватися в якості допоміжної процедури [202, s. 11]. Аналіз змісту Статуту профспілки показує, що вона представляє і захищає інтереси військовослужбовців та членів їх сімей, при цьому зберігає нейтралітет стосовно політичних партій та різних конфесій і не втручається у службову діяльність командування. До профспілки входить майже кожен другий військовослужбовець збройних сил Німеччини. Усі члени профспілки рівні у своїх правах незалежно від військового звання і терміну служби. Профспілка бундесверу має вплив і сприяння при підготовці законів, що стосуються порядку проходження військової служби, фінансового та матеріального забезпечення військовослужбовців, соціального страхування. Під час розробки та прийняття законопроектів (якщо його власні ініціативи і зусилля не увінчалися успіхом) має можливість із зазначених питань впливати на громадську думку через пресу [203, с. 39–43]. Таким чином, спілка військовослужбовців бундесверу активно діє з метою забезпечення дотримання прав та свобод військовослужбовців, при цьому не займаючись політичною діяльністю.

Отже, здійснивши аналіз нормативних актів зарубіжних країн (Болгарії, Франції), взявши до уваги досвід функціонування та діяльності найбільш відомої професійної спілки у Збройних Силах ФРН, положень міжнародних актів, ст. 36 Конституції України, а також прагнення української спільноти стати членом

Європейського Союзу, на нашу думку, було б доцільним внести зміни до ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року та виключити заборону на участь військовослужбовців у професійних спілках. Водночас постає необхідність, яку обґрунтовують і інші науковці, зокрема В. В. Забарський, законодавчого врегулювання право на участь в діяльності професійних спілок, при цьому врахувати особливості цього права військовослужбовцями, виходячи зі специфіки військової служби та встановити межі використання його військовослужбовцями, а саме: заборонити профспілкам військовослужбовців займатися політичною діяльністю та обмежити право профспілок організовувати страйки та брати участь в їх діяльності.

До політичних прав людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, належить право на свободу мирних зібрань. Це право регулюється актами міжнародного та національного законодавства. Зокрема, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, які передбачають право кожного на свободу мирних зібрань. Ст. 39 Конституції України передбачає право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Обмеження цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1]. Що стосується реалізації цього права військовослужбовцями, то законодавством України обмеження цих прав чітко не визначені. Разом з тим, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 4 листопада 1950 року дозволяє закріплювати в національному законодавстві законні обмеження на здійснення прав (на свободу зібрань) особами, що входять до складу збройних сил [87, ст. 11]. Такі обмеження в законодавстві пов'язані з виконанням військовослужбовцями службових

обов'язків та з тим, щоб участь військовослужбовців у зібраннях не поставила під сумнів нейтралітет військовослужбовців під час несення ними служби.

Необхідно констатувати, що чинне законодавство України з питань організації і проведення мирних заходів на сьогодні є недосконалим і досі регулюється нормативно-правовими актами Радянського Союзу та актами місцевих органів влади. Крім того, на сьогодні немає спеціального закону, який регулював би суспільні відносини у сфері мирних зібрань, хоча спроб його прийняття було декілька. Крім зазначених вище нормативних актів, окремі питання реалізації права на мирні зібрання висвітлені в рішенні Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року N 4-рп/2001 року [204]. Провівши аналіз існуючих нормативно-правових актів, ми з'ясували, що на законодавчому рівні відсутні визначення термінів “збори”, “мітинги” та “демонстрації”. Єдиним нормативним актом, де дано визначення зазначених термінів, є Статут патрульно-постової служби міліції України, затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 1994 року № 404. Разом з тим, на нашу думку, викладені положення потребують уточнень та закріплення їх на законодавчому рівні. Відсутність правового врегулювання мирних зібрань призводить до численних зловживань, порушень прав громадян, в тому числі військовослужбовців, необґрунтованого втручання з боку органів влади у їх проведення. Виходячи з цього, військовослужбовці не можуть реалізувати право на мирні зібрання.

У багатьох зарубіжних державах таке право надано військовослужбовцям. Наприклад, в США військовослужбовцям забороняється брати участь в зборах, мітингах і демонстраціях, які проводяться без дозволу відповідної влади в службовий час; коли військовослужбовець одягнений у військову форму; коли перебуває на території частини, гарнізону, закладу; у період перебування за кордоном; а також коли участь в демонстраціях суперечить законам і наказам та коли застосовується насильство [205, с. 12]. Тому військовослужбовці США можуть реалізувати право на мирні зібрання із урахуванням зазначених умов.

Найбільш детально регламентовано право на мирні зібрання військовослужбовців у ФРН. Конституція ФРН проголошує свободу зібрань громадян, мирно збиратися без зброї та без попереднього повідомлення та дозволу. Відповідно до Закону про правове положення військовослужбовців ФРН від 19 березня 1956 року, заборонено носіння військової форми під час політичних заходів. Кишеньковий словник військовослужбовця визначає деякі рекомендації. Якщо зібрання, мітинг чи демонстрація не носили політичного характеру, а потім переросли в політичну акцію, військовослужбовець у формі повинен залишити цей захід; якщо військовослужбовець, запрошений на зібрання, сумнівається чи носить воно політичний характер – йому необхідно переодягнутися у цивільний одяг [56, с. 153].

У Латвії військовослужбовцям не заборонено участі в мирних зібраннях. Ст. 43 Закону Латвійської республіки про Сили оборони від 4 грудня 1992 року зазначає, що діючі офіцери, інструктори і солдати надстрокової служби з дозволу командира чи начальника можуть брати участь в зборах, мітингах, демонстраціях і інших масових заходах [206]. Таким чином, на прикладі ФРН, США, Латвії можна зробити висновок, що законодавство цих країн врегульовує питання реалізації права своїх громадян на участь в зборах, мітингах та демонстраціях та визначає умови участі у них військовослужбовців.

Враховуючи досвід ФРН, США та Латвії та для повноцінної реалізації ст. 39 Конституції України необхідно здійснити законодавче врегулювання порядку організації і проведення мирних заходів в Україні. Також є необхідність конкретизувати особливості зазначеного права військовослужбовцями в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та доповнити його ст. 5-1 “Право військовослужбовців на мирні зібрання”, виклавши в такій редакції: “Військовослужбовці мають право у вільний від виконання службових обов’язків, без військової форми одягу, мирно, без зброї брати участь у зборах, мітингах, походах та демонстраціях, які не переслідують політичних цілей та проводяться за межами військової частини, у встановленому законодавством порядку”. Цим

самим військовослужбовці як громадяни України зможуть реалізувати право на мирні зібрання, забезпечуючи при цьому принцип “армія поза політикою”.

Ще одним політичним правом громадян, в тому числі військовослужбовців, є право брати участь в управлінні державними справами. Але необхідно зазначити, що реалізація цього права здійснюється через реалізацію інших прав і свобод. Науковці зазначають, що “безпосередня участь громадян в управлінні справами держави здійснюється шляхом їх волевиявлення на виборах, референдумах, а також особистої участі в роботі органів законодавчої, виконавчої чи судової влади. Невипадково гарантіями і одночасно конкретними формами реалізації цього права є цілий ряд інших прав: право обирати і бути обраним, право брати участь у референдумі, право на рівний доступ до публічних функцій і посад, а також на участь в здійсненні правосуддя” [19, с. 153].

Юридичним підґрунтям цієї групи політичних прав та свобод є закріплені в ст. 5 та 69 Конституції України положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Ці положення відповідають міжнародним актам з прав людини, зокрема, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року.

Особливості цих прав та свобод військовослужбовців України визначені в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року (ст. 5), де передбачено, що “військовослужбовці – громадяни України, які проходять військову службу на території України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обраними народними депутатами, депутатами місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України” [91]. Аналіз зазначених норм свідчить, що військовослужбовці можуть реалізувати право безпосередньої участі у веденні державних справ шляхом голосування на виборах чи референдумі, проходження служби на виборних посадах. Що стосується права

голосування (активного виборчого права) на виборах чи референдумі, то військовослужбовці можуть його реалізувати без будь-яких обмежень чи особливостей. Слід зазначити, що військовослужбовці володіють і пасивним виборчим правом – тобто правом бути обраним [207, с. 122]. Водночас в багатьох державах діють положення, що передбачають обмеження виборчих прав військовослужбовців. Ці обмеження пов'язані з тим, що через виконання ними особливого виду державної служби – військової служби, на них розповсюджується дія особливих дисциплінарних правил, а обмеження у виборчих правах повинні не допустити такого стану, коли службова дисципліна могла б поставити під загрозу свободу вибору, вплинути на прийняття рішення виборцем, ослабити військову дисципліну. Не мають права голосу особи, які перебувають на військовій службі у збройних силах Аргентини, Туреччини, Мексики та інших. В Іспанії, Фінляндії, Туреччині військовослужбовці не можуть бути обрані в парламент. В Ізраїлі це стосується офіцерів, а в Бразилії – тільки начальників штабів [56, с.125–126].

Виборче право передбачає також право брати участь у роботі виборчих комісій як їх члени, а також у проведенні передвиборної агітації, здійсненні спостереження за проведенням виборів депутатів, передвиборчої агітації та інших заходах. Для військовослужбовців існують деякі обмеження, встановлені законами України. А саме: обмеження щодо участі військовослужбовців у місцевих виборах – заборона бути членами виборчих комісій (ч. 3 ст. 21), участі у передвиборній агітації (ч.1 ст. 60), заборона бути представником місцевої організації партії в територіальній виборчій комісії (ч. 1 ст. 61), заборона бути уповноваженою особою місцевої організації партії (ч.7 ст. 61), заборона бути довіреною особою кандидата (ч. 2 ст. 63), заборона бути офіційним спостерігачем від кандидата, місцевої організації партії (ч. 1 ст. 64), заборона виступати офіційним спостерігачем від громадської організації (ч. 4 ст. 66) [208]; у виборах народних депутатів України – заборона бути представником партії (ч. 2 ст. 75), довіреною особою кандидата у депутати (ч. 5 ст. 76), офіційним спостерігачем (ч. 1 ст. 78) [209]; у виборах Президента України – уповноваженим представником

кандидата на пост Президента України (ч. 2 ст. 66), офіційним спостерігачем (ч. 1 ст. 69), довіреною особою кандидата на пост Президента України (ч. 1 ст. 67), обмеження передвиборної агітації у військових частинах (формуваннях) (ч. 2 ст. 64) [210]. Ці обмеження пов'язані із забезпеченням політичної нейтральності військовослужбовців під час проходження ними військової служби, а особливо виборчого процесу.

Законом України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року передбачено, що військовослужбовці, обрані на виборні посади до місцевих рад, на яких вони працюють на постійній основі, прикомандировуються до відповідних місцевих рад із залишенням на військовій службі. Народний депутат України, який є військовослужбовцем, на строк виконання депутатських повноважень прикомандировується до Верховної Ради України із залишенням на строк виконання депутатських повноважень на військовій службі [91]. На період виконання депутатських повноважень продовжується строк дії контракту про проходження військової служби [103]. У багатьох зарубіжних країнах військовослужбовці, обрані на виборні посади, – звільняються з військової служби. Так, у США військовослужбовці, які обрані до конгресу або Президентом, можуть розпочати виконання обов'язків тільки після звільнення з військової служби [205, с. 11]. Аналогічна норма міститься в ст. 111 Закону Республіки Польща про військову службу професійних солдат від 11 вересня 2003 року, де зазначається, що в результаті обрання депутатом Європейського парламенту, сенатором, на державні керівні посади та органи місцевого самоврядування професійний солдат звільняється з військової служби [211].

Таким чином, військовослужбовці в Україні володіють як пасивним, так і активним виборчим правом. Водночас законодавством передбачені особливості, які виражаються в тому, що військовослужбовець не може бути представником партії, офіційним спостерігачем, довіреною особою кандидата, а також заборонено здійснювати передвиборчу агітацію у військових частинах [212, с. 338]. Крім того, військовослужбовці обрані на виборні посади, залишаються на

військовій службі, час роботи їх на виборній посаді зараховується до вислуги років на військовій службі. Ці норми є дуже демократичними і є своєрідними гарантіями реалізації їхніх конституційних прав та свобод. Але, на нашу думку, назва ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року не відповідає її змісту. Позаяк у ст. 5 зазначеного закону йдеться про забезпечення політичних та економічних прав військовослужбовців, а не громадянських. Це, у свою чергу, суперечить загальноприйнятій класифікації прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців. Тому для приведення у відповідність зазначених положень, необхідним є назву ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року викласти в такій редакції: “Особливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців”.

Розглянемо, які саме особливості економічних прав та свобод військовослужбовців в Україні передбачені законодавством. Фундаментальним економічним правом є право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, що передбачено ст. 42 Конституції України. Це право є досить багатогранне і у взаємозв’язку з правом приватної власності складає правову основу ринкової економіки [213, с. 131]. Разом з тим, Конституцією України визначено, що “підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом” [1]. А Законом України “Про державну службу” від 16 грудня 1993 року обмежуються права на заняття підприємницькою діяльністю депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. В Законі України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 року встановлені обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, зазначених осіб, в тому числі й військовим посадовим особам Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби. Обмеження полягає у забороні займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної

практики, інструкторської і суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю та входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України [214, ст. 25].

Досвід зарубіжних держав щодо можливості реалізації права на підприємницьку та іншу оплачувану діяльність військовослужбовцями свідчить про таке. Військовослужбовці американської армії не можуть займатися приватною підприємницькою діяльністю, а також консультувати приватні фірми з будь-яких питань, які торкаються інтересів федеральної влади [205, с. 13]. Також вони не мають права найматися на роботу в комерційні організації і отримувати винагороду, якщо це призведе до їх відлучення із частини чи буде створювати перешкоди для виконання службових обов'язків. Забороняється приймати плату за роботу, яка виконана в позаслужбовий час в будь-якому державному закладі, а також грошову винагороду від приватних осіб і фірм, які мають ділові відносини з міністерством оборони або зацікавлених в них (Титул 10 Звід законів США §973). Рядовому і сержантському складу, які проходять службу в регулярних Збройних Силах США, дозволяється працювати за винагороду в позаслужбовий час в комерційних організаціях, якщо це не буде заважати роботі цивільного населення і порушувати їхні права (Титул 10 Звід законів США §974). Разом з тим, в окремих випадках і офіцерам у вільний від служби час дозволяється займатися бізнесом та іншими видами діяльності, але для цього необхідний спеціальний дозвіл командування. В арміях США це називається “роботою під місячним світлом”. Така діяльність не заохочується командуванням, оскільки служба потребує від військовослужбовців багато сил і часу [56, с. 222]. Таким шляхом ідуть також західноєвропейські країни. Закон про правове положення військовослужбовців ФРН від 19 березня 1956 року (ст. 20) закріпив обов'язок

військовослужбовців письмово звернутися за дозволом до керівництва, якщо він бажає мати додаткову оплачувану роботу. Дозвіл на таку діяльність надається у випадках, якщо це не заважає виконанню службового обов'язку. Підставою для відмови може бути те, що додаткова робота перевищує вісім годин на тиждень, а загальна сума винагороди за всіма додатковими видами діяльності складає більше 40 відсотків від річного грошового забезпечення. Зміни щодо характеру та обсягу додаткової роботи повинні надаватися в письмовій формі. Не потребує дозволу діяльність щодо управління власним майном, викладацька або дослідницька діяльність, заходи із захисту професійних інтересів у профспілках чи професійних асоціаціях [196]. У Франції військовослужбовці можуть здійснювати додаткову діяльність, що приносить дохід на умовах, які встановлюються постановами Ради міністрів, якщо така діяльність сумісна з функціями, покладеними на них, і не впливає на їх здійснення. Військовослужбовці можуть вільно володіти акціями, вільно управляти своєю особистою власністю та сімейною спадщиною [198]. У Республіці Польща командир військової частини, у якій професійний солдат проходить службу, може дозволити займатися додатковою роботою або бізнес-діяльністю, якщо: це не заважає виконанню службових обов'язків солдата; відповідає його кваліфікації; негативно не впливає на престиж професійного солдата; здійснення такої діяльності не стосується продукції, яка за класифікацією належить до оборонної продукції, матеріалів, робіт і послуг, що здійснюються на замовлення військових підрозділів [211, art. 56].

Як бачимо, на прикладі США, ФРГ, Польщі та Франції, військовослужбовцям дозволяється з дозволу командування працювати у вільний від служби час та на умовах, визначених законодавством. Що стосується військовослужбовців України, то аналіз чинного законодавства дає можливість зробити висновок, що військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби) обмежені в реалізації права на підприємницьку діяльність та заняття іншою оплачуваною діяльністю. Обстоюючи цю точку зору, багато спеціалістів обґрунтовують це обмеження тим, що така діяльність буде позначатися на якості військової служби та здійснюватися на шкоду їй. Водночас слід врахувати, що

недостатній рівень грошового забезпечення, відсутність житла часто призводить до неможливості утримувати сім'ю та змушують військовослужбовців, ризикуючи бути звільненим з військової служби, порушувати вимоги законодавства щодо заняття іншою, крім військової служби, оплачуваною та підприємницькою діяльністю. Таке правопорушення відповідно до законодавства є корупційним, за яке передбачена адміністративна відповідальність, та, як наслідок, виступає підставою для звільнення військовослужбовця з військової служби. У свою чергу, в арміях провідних країн світу грошове забезпечення суттєво вище, ніж у військовослужбовців України, крім того, за перепрацьований час для військовослужбовців передбачені виплати. Тому в зарубіжних країнах питання додаткової оплачуваної діяльності не є такою актуальною проблемою, як в Україні.

На нашу думку, положення щодо обмеження для військовослужбовців права на заняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю, передбачені Законом України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 року [214], необхідно деталізувати в Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91], де чітко визначити, що саме відноситься до іншої оплачуваної діяльності, та сферу забороненої діяльності для військовослужбовців. Так, відповідно до Закону Республіки Польща про військову службу професійних солдат від 11 вересня 2003 року, оплачуваною вважається особисто виконана робота в рамках трудових відносин та на інших підставах, якщо така робота здійснюється упродовж більш ніж одного місяця [211, art. 56]. На нашу думку, було б доцільним доповнити Закон України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91] ст. 9-2 “Обмеження на зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю”, виклавши її в такій редакції: “Військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби, виступають суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення, на яких поширюється заборона на зайняття підприємницькою діяльністю.

Зазначені особи, (крім військовослужбовців строкової служби) можуть займатися викладацькою, науковою і творчою діяльністю, медичною практикою, інструкторською та суддівською практикою зі спорту на умовах, визначених законодавством. Іншою оплачуваною діяльністю (крім підприємницької діяльності) на умовах трудового договору військовослужбовці можуть займатися з письмового дозволу командира за умови, що така діяльність не буде негативно впливати на виконання службових обов'язків та не буде перевищувати двадцяти годин на тиждень”.

Є особливості і у сфері реалізації такого важливого права людини і громадянина, в тому числі і військовослужбовців, як права на працю. Саме це право і пов'язані з ним трудові права є вирішальним способом задоволення матеріальних, духовних і інших потреб людини. Конституція України в ст. 43 закріпила, що кожен має право на працю, що включає можливість заробити собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [1]. Стосовно військовослужбовців право на працю реалізується не за допомогою трудових правовідносини, що представляють собою суспільні відносини, врегульовані нормами трудового права, що виникають між працівником і роботодавцем на погоджених між ними умовах, а через військові правовідносини. Військовослужбовці реалізують право на працю шляхом проходження ними військової служби на основі норм військового законодавства. Норми трудового законодавства можуть застосовуватися до правовідносин, пов'язаних із проходженням військової служби лише у випадках, коли є пряма вказівка в законі.

З приводу цього, у Законі України “Про військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 року (ст. 2) зазначено, що “час перебування громадян України на військовій службі зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби” [92]. Таким чином, військовослужбовці в Україні реалізують передбачене Конституцією України право на працю шляхом проходження військової служби.

Частина 4 ст. 43 Конституції України закріплює право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом [1], а ст. 48 Конституції України – право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [1]. Норми цих статей взаємопов'язані, якщо розглядати право на достатній життєвий рівень в аспекті, що держава створює умови, за яких людина має можливість забезпечити рівень свого життя, яке відповідає її уявленням. Від рівня заробітної плати (грошового забезпечення) залежить можливість забезпечення достатнього життєвого рівня. Ці права військовослужбовців мають особливості, визначені законодавством. Згадані положення знаходять своє відображення в ст. 9 Закону України “Про соціальний та правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, де зазначається, що держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів. Грошове забезпечення визначається залежно від посади, військового звання, тривалості та умов військової служби кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця [91, ст. 9].

На сьогоднішній день, в умовах проведення антитерористичної операції, держава сприяє підвищенню зацікавленості військовослужбовців у якісному виконанні обов'язків військової служби, встановлює різноманітні виплати та допомоги, підвищує грошове забезпечення. Так, з 1 січня 2016 року суттєво збільшено грошове забезпечення військовослужбовців та закладено відповідне фінансування в бюджеті України на 2016 рік. Однак таке підвищення здійснене за рахунок премій, а не шляхом підвищення посадових окладів військовослужбовців, які є основою грошового забезпечення. Таке підвищення грошового забезпечення не є стабільним і може бути підґрунтям для корупції. Крім того, премія не належить до видів грошового забезпечення, які враховуються при призначенні пенсій та при їх перерахунку. Існуючі посадові оклади військовослужбовців не змінювалися протягом вже 8 років і є дуже низькими. Тому система грошового забезпечення потребує удосконалення. На думку В. Й. Пашинського, одним із

напрямів удосконалення грошового забезпечення є трансформація окремих щомісячних додаткових видів грошового забезпечення у посадові оклади та оклади за військовим званням, тобто збільшення питомої ваги грошового утримання [84, с. 122].

Законодавство США передбачає періодичну “ревізію” системи виплат військовослужбовцям, щоб співвіднести порядок і умови прийняття на військову службу з рівнем життя в країні і кон’юктурою на ринку робочої сили. З цією метою Конгрес США спеціальним рішенням щорічно підвищує їм базові оклади, надбавки на харчування і житло. А через кожні чотири роки передбачається внесення коректив в цю систему. Крім того, Президентом призначена комісія з питань виплати компенсацій і допомог у видах збройних сил, яка вносить відповідні пропозиції [215]. У Законі про оборону і Збройні Сили Республіки Болгарія від 12 травня 2009 року визначено, що сума основного місячного окладу визначається Радою Міністрів за пропозицією Міністра оборони. Розмір мінімального місячного окладу визначається щорічно в Державному бюджеті Республіки Болгарія [197]. При розрахунку грошового забезпечення враховується розмір мінімальної заробітної плати в країні, помножений на відповідний коефіцієнт, який відповідає певній категорії військовослужбовців [216]. Грошове забезпечення австрійських військовослужбовців складається з основного посадового окладу та різних надбавок. При цьому розмір основного окладу визначається залежно від розряду тарифної сітки, що збільшується кожні два роки [217]. У Великобританії розміри грошового забезпечення військовослужбовців визначаються урядом держави і щорічно коригуються, враховуючи посадові обов’язки кожної категорії військовослужбовців, рівень необхідної кваліфікації тощо. На нашу думку, такий досвід був би позитивним для військовослужбовців України, сприяв би зацікавленості, а також якісному виконанню службових обов’язків.

Отже, для повноцінної реалізації конституційного права на заробітну плату, що передбачене ст. 43 Конституції України та права на достатній життєвий рівень, що регламентується ст. 48 Конституції України важливим є закріплення в

законодавстві України відповідного рівня грошового забезпечення шляхом встановлення мінімальних розмірів посадових окладів військовослужбовців, як це передбачено для державних службовців Законом України “Про державну службу” від 10 грудня 2015 року, який набере чинності 1 травня 2016 року, оскільки, військова служба є державною службою особливого характеру. Тому, на нашу думку, доцільним буде Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” п. 1 ст. 9 доповнити абзацом третім, виклавши його у наступній редакції: “Мінімальний розмір посадового окладу осіб рядового складу (крім військовослужбовців строкової служби), які проходять військову службу за контрактом та за призовом під час мобілізації не може бути меншим 4 розмірів мінімальної заробітної плати. Посадові оклади інших категорій військовослужбовців визначається згідно схеми посадових окладів, встановленої Кабінетом Міністрів України”. Таке закріплення буде додатковою гарантією реалізації права військовослужбовців на достатній життєвий рівень, гідну оплату за виконання обов’язків військової служби. При кожному збільшенні мінімальної заробітної плати будуть перераховуватися посадові оклади різних категорій військовослужбовців.

Отже, право військовослужбовців на заробітну плату, достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї реалізується військовослужбовцями через отримання грошового забезпечення. А тому важливим завданням державних органів є прийняття відповідних заходів для усунення недоліків у грошовому забезпеченні військовослужбовців, закріплення на законодавчому рівні мінімальних посадових окладів.

Відповідно до ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року [153] та ст. 44 Конституції України [1], ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Тобто право колективно і публічно захищати свої економічні та соціальні права способами, що не заборонені законодавством. Що стосується військовослужбовців, то організація ними страйків і участь в їх проведенні не допускається. Це передбачено в Законах України “Про соціальний та правовий

захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року [91, ст. 5] та “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року [93, ст. 17]. Таке обмеження відповідає ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року, яка зазначає: “Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил....”[153]. Ми погоджуємося з військовими фахівцями, які зазначають, що проведення страйків, участь у таких заходах суперечать правовому режиму військової служби, який відрізняється від реалізації права на працю шляхом укладання трудового договору. Саме тому вказані обмеження повною мірою відповідають їхньому правовому статусу [158, с. 25]. Такий підхід відповідає світовій практиці. Так, у Кодексі оборони Французької Республіки від 20 грудня 2004 року в ст. L4121-4 зазначено, що здійснення права на страйк являється несумісним із військовою службою [198]. Аналогічна норма міститься у ст. 184 Закону про оборону і Збройні Сили республіки Болгарія від 12 травня 2009 року [197].

Ще однією групою прав і свобод є соціальні права та свободи людини і громадянина, які відображені в статтях 46-47, 49-50 Конституції України. Ст. 46 Конституції України передбачає право всіх громадян на соціальний захист. А в ч. 5 ст. 17 Конституції України конкретизується це право для військовослужбовців, а в більшій мірі обов’язок держави забезпечувати соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [1]. Ці положення продубльовані і в ст. 16 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року. Конституційні положення про соціальний захист військовослужбовців знаходять свою реалізацію в Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, ряді інших законів України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, відомчих нормативно-правових актах. Втім, хотілося б зауважити, що на сьогодні існує система нормативно-правових актів щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, але багато

положень цих нормативних актів не знаходять своєї реалізації на практиці. Причиною цього є багато чинників та факторів, однією із яких є недосконалість нормативно-правової бази.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, соціальний захист військовослужбовців – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі [91]. Соціальний захист військовослужбовців, на нашу думку, є і відповідним правом військовослужбовців, і гарантією держави щодо його забезпечення. Таким чином, військовослужбовці реалізують право на соціальний захист відповідно до військового законодавства. Це право надається їм у зв’язку з здійсненням ними спеціальних функцій і завдань, пов’язаних із обороною держави.

Одним із елементів соціального захисту військовослужбовців є право на житло. Ст. 47 Конституції України проголошує: “Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадян матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду” [1]. Військовослужбовці реалізують право на житло з деякими особливостями, які полягають в спеціальному порядку забезпечення житловими приміщеннями. Крім того, держава на законодавчому рівні гарантує право на житло військовослужбовцям та особам, звільненим з військової служби. Законодавчим актом, що визначає основні положення забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житлом, є Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, у якому проголошується обов’язок держави забезпечувати військовослужбовців житловими приміщеннями на підставах, у порядку і відповідно до вимог, встановлених Житловим Кодексом Української РСР від 30 червня 1983 року та іншими нормативно-правовими

актами. Ст. 12 зазначеного закону визначає умови, за яких військовослужбовець може реалізувати право на житло, закріплює відповідні гарантії та передбачає пільги для військовослужбовців та членів їх сімей. Наприклад, військовослужбовцям, які мають вислугу на військовій службі 20 років і більше, та членам їх сімей надаються жилі приміщення для постійного проживання або за їх бажанням грошова компенсація за належне їм для отримання жиле приміщення. У разі відсутності такого житла військова частина зобов'язана тимчасово орендувати житло для забезпечення ним військовослужбовця та його сім'ї або за бажанням військовослужбовця виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) ним жилого приміщення на умовах, встановлених Кабінетом Міністрів України [91, ст. 12]. Аналіз положень зазначеного закону свідчить, що військовослужбовці можуть реалізувати право на житло шляхом: надання їм службових жилих приміщень; надання жилих приміщень для постійного проживання; надання за згодою військовослужбовця кредиту або грошової компенсації за належне йому для отримання жилого приміщення; надання жилої площі у гуртожитках; надання місць у спеціально пристосованих казармах у розташуванні військової частини; оренди жилого приміщення або виплати компенсації за піднайом житла. Водночас зазначені положення реалізуються з урахуванням виду військової служби, вислуги років, того, до якого складу відноситься військовослужбовець (рядовий склад, сержантський і старшинський склад та офіцерський склад), забезпеченості конкретного військовослужбовця житлом тощо. Порядок реалізації зазначених положень конкретизуються у Постановах Кабінету Міністрів України та наказах відповідних міністерств та відомств. Так, механізм забезпечення військовослужбовців житлом передбачений Порядком забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями [108] та Інструкцією про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями [112].

Разом з тим, на сьогодні, стан забезпечення військовослужбовців житлом вкрай незадовільний і є найбільш гострою соціальною проблемою Збройних Сил

України та інших військових формувань. Спробою держави вирішити проблеми забезпеченості військовослужбовців житлом було розроблено “Комплексну програму забезпечення житлом військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, кримінально-виконавчої системи, службових осіб митних органів та членів їх сімей”, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1999 р. N 2166, яка була розрахована до 2010 року, а пізніше продовжена до 2017 року. Однак як показують час та практика, результати від зазначеної програми невітніші і на сьогодні намагання держави вирішити житлову проблему не призвели до бажаних результатів. Статистичні дані наведені в додатках Г, Д, Е.

За даними Головного квартирно-експлуатаційного управління, станом на 2016 рік на квартирному обліку перебуває 42,9 тис. сімей, що потребують поліпшення житлових умов. Серед них потреба в постійному житлі 25,8 тис., службовому – 17,1 тис. Таке становище зумовлене недосконалістю нормативно-правової бази, обмеженням фінансуванням житлової програми Міністерства оборони України, несвоєчасністю надходження коштів із загального фонду бюджету, що унеможливорює ефективне використання асигнувань, отриманих наприкінці року [218].

На противагу цьому, у провідних країнах світу забезпеченню військовослужбовців житлом, а також наданню житлових компенсацій та надбавок приділяється належна увага. У відповідності до законодавства США військовослужбовці забезпечуються житловою площею на території частини (гарнізону). У випадку оренди приватних квартир та будинків за межами території або їх купівлі військовослужбовцям передбачається виплати спеціальної житлової надбавки. Її величина залежить від звання, посадового окладу, сімейного стану. Крім того, офіцери, які прослужили у військах два і більше роки мають право на “житлову позику” на придбання житла із пільговим погашенням, що надається приватною кредитною фірмою [205, с. 12].

У ФРН військовослужбовці забезпечуються службовим житлом після перших 15 місяців проходження військової служби, а офіцери – незалежно від

строку служби. Військовослужбовцям, які звільнилися в запас або у зв'язку із закінченням строку контракту надається право на подальшу оренду житла, яке вони займали в період проходження військової служби. Однак майже всі військовослужбовці ФРН, як правило, купують за період проходження служби у власність будинок або квартиру [219, с. 39].

Військовослужбовці Франції отримують пільгові кредити (максимальна сума 19 056 євро на 10 років (3,91 % суми на весь період) та безвідсоткові кредити (максимальна сума 7662 на 6 років і 15 245 євро на 10 років) на придбання (будівництво) житла та придбання земельної ділянки. Крім того, законодавством передбачені для військовослужбовців безвідсоткові кредити в зв'язку з облаштуванням на новому місці служби і утримання дітей, які залишаються на старому місці проживання для продовження навчання [220, с. 10–13]. Аналізуючи досвід зарубіжних країн щодо вирішення житлових проблем, слід відзначити, що в різних державах застосовуються різноманітні підходи. І дуже важливим є те, що норми законодавства повною мірою реалізується на практиці.

Для вирішення житлової проблеми в Україні на сьогодні прийнято ряд нормативно-правових актів з питань житлового забезпечення військовослужбовців. Але реальний механізм застосування цих нормативних актів визначений не в повній мірі, а в державному бюджеті впродовж багатьох років були відсутні кошти для реалізації цих положень [221, с. 313–314].

Разом з тим, держава намагається вживати різноманітних заходів для виконання взятих на себе зобов'язань. Так, у 2015 році на будівництво та придбання житла для військовослужбовців Збройних Сил України було передбачено держбюджетом 1 мільярд 140,5 мільйонів гривень. Зазначена сума, чи не вперше за тривалий час, відповідала показникам Комплексної програми забезпечення житлом військовослужбовців. Відтак, планувалося збудувати та отримати більше 3 тисяч квартир. У тому числі, 1300 квартир – за рахунок придбання житла на умовах пайової участі на вторинному ринку та конкурсних засадах в регіонах України, 894 квартири – за рахунок продовження та завершення будівництва 11 житлових будинків, 587 квартир – за рахунок

здійснення реконструкції будівель та споруд під житлові будинки [222]. Але існуюча житлова проблема, не вирішена, зважаючи на статистику надходжень житла, вказану на діаграмі (додаток Г). У 2016 році на ці потреби передбачено Законом України “Про Державний бюджет України на 2016 рік” від 25 грудня 2015 року 687315,6 тисяч гривень [115], що в 1,6 разів менше, ніж це було передбачено в 2015 році. Водночас у Міністерстві оборони України планують вирішити у найближчі місяці житлові питання сімей загиблих військовослужбовців, які перебували на квартирному обліку. Міністерство оборони України має закупити квартири, що відповідатимуть потребам кожної сім’ї, з урахуванням їхніх побажань [223].

Ще одним важливим кроком до вирішення зазначених проблем є скасування норми про те, що обсяг видатків на придбання житла на вторинному ринку для Міноборони не повинен перевищувати 20% загального обсягу видатків, передбачених міністерству на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців на відповідний рік [224]. До цього часу на придбання житла для військовослужбовців дозволялося використовувати тільки п’яту частину коштів, передбачених держбюджетом для житлового будівництва.

Таким чином, право на житло військовослужбовці реалізують в спеціальному порядку відповідно до військового законодавства. Але стан забезпечення військовослужбовців житлом залишається вкрай незадовільним. На нашу думку, активна участь держави у процесі вирішення житлової проблеми дасть можливість реалізувати положення нормативних актів щодо забезпечення житлом військовослужбовців на практиці.

Слід зауважити, що максимальне забезпечення прав та свобод військовослужбовців сприяє якісному виконанню обов’язків військової служби. На військовослужбовців як громадян України поширюються й обов’язки людини і громадянина, визначені Конституцією України. Конституція України закріпила положення про те, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування державних символів є обов’язком громадян України [1]. Реалізація зазначеного обов’язку регулюється Законом України “Про військовий

обов'язок і військову службу" від 25 березня 1992 року. Ст. 1 зазначеного закону зазначає, що "захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України" [92]. Громадяни України виконують військовий обов'язок в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом. Законодавство України дозволяє виконувати військовий обов'язок, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням, шляхом проходження альтернативної (невійськової) служби. Особливістю військового обов'язку, що передбачений Конституцією України, є те, що військовослужбовці його реалізують шляхом проходження військової служби. У зв'язку з цим, військовослужбовці наділяються військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками. Обов'язок шанування державних символів України реалізується в особливому порядку під час проходження військової служби, оскільки державний гімн, герб та прапор є обов'язковими атрибутами кожної військової частини.

Обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законодавством, передбачає особливості його реалізації військовослужбовцями. Так, відповідно до ст. 165 Податкового Кодексу України від 2 грудня 2010 року встановлено вичерпний перелік доходів, які не включаються до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку, зокрема, що стосується військовослужбовців, у тому числі учасників антитерористичної операції та членів їх сімей: сума грошової допомоги, яка надається згідно із законом членам сімей військовослужбовців, котрі загинули (безвісно пропали) або померли під час виконання службових обов'язків; сума грошової компенсації, що виплачується військовослужбовцям за належне їм для отримання жиле приміщення; сума щорічної разової грошової допомоги, яка надається згідно із Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"; сума грошової допомоги (у тому числі в натуральній формі), що надається фізичним особам або членам їхніх сімей (діти, дружина, батьки), військовослужбовцям, призваним на військову службу за призовом у зв'язку з мобілізацією, відповідно до Закону України "Про соціальний і правовий захист

військовослужбовців та членів їх сімей”, та/або компенсаційні виплати з бюджету в межах середнього заробітку працівників, призваних на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період [225]. При цьому п. 168.5 ст. 168 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 року визначає, що “суми податку на доходи фізичних осіб, що утримуються з грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних, зокрема, військовослужбовцями, у зв’язку з виконанням обов’язків несення служби, спрямовуються виключно на виплату рівноцінної та повної компенсації втрат доходів цієї категорії громадян [225]. Тому суми, які не входять до зазначеного переліку доходів (в тому числі грошове забезпечення військовослужбовців), що не включаються до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку, оподатковуються на загальних підставах. Однак законодавством визначено, що суми податку спрямовуються на виплату компенсації втрат доходів військовослужбовців. В зв’язку з цим, військовослужбовці мають пільги в оподаткуванні свого доходу, отриманого у зв’язку із проходженням військової служби.

Реалізація обов’язку військовослужбовцями неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей здійснюється відповідно до військового законодавства. Положення Конституції України деталізуються у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, де зазначається, що “військовослужбовець зобов’язаний свято й непорушно дотримуватися Конституції України та законів України, Військової присяги, віддано служити Українському народові, сумлінно та чесно виконувати військовий обов’язок” [99, п. 11]. Позаяк військовослужбовець як представник державної влади при виконанні обов’язків військової служби захищає Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, тим самим забезпечуючи права і свободи інших громадян. У зв’язку із зазначеним вище, на військовослужбовців покладаються додаткові обов’язки, які визначаються військовим законодавством.

Таким чином, розглянувши кожен групу конституційних прав та свобод, ми виявили особливості таких прав та свобод для військовослужбовців. Так, із

сукупності громадянських (особистих) прав та свобод законодавством передбачені обмеження та особливості реалізації для військовослужбовців права на свободу пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати Україну. Недосконалість окремих нормативно-правових актів негативно позначається на процесі реалізації зазначених прав та свобод. Для того, щоб військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом, могли реалізувати право вільного пересування у неробочі, святкові та вихідні дні без необґрунтованих обмежень, пропонуємо, п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України доповнити та викласти в такій редакції: “Військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час мають право вільно переміщатися по території військової частини, а під час звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд військовослужбовців строкової служби за межі гарнізону (за винятком випадків відбуття у відпустку або відрядження) забороняється. Виїзд за межі гарнізону військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, крім вихідних, святкових та неробочих днів, здійснюється з дозволу командира військової частини. У вихідні, святкові та неробочі дні виїзд зазначеної категорії військовослужбовців за межі гарнізону здійснюється з обов’язковим повідомленням командира військової частини з метою своєчасного прибуття до місця військової служби для підтримання бойової готовності військової частини. Повідомлення може бути здійснене в усній або письмовій формі”.

Законодавство передбачає особливості права на свободу світогляду та віросповідання для військовослужбовців, які визначаються в Законах України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року. Однак зміст статті 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року не відповідає її назві “Обмеження політичної діяльності у Збройних Силах України”, позаяк право на свободу світогляду і віросповідання не належить до політичної діяльності. На нашу думку, для правильного розуміння та застосування норм зазначеної статті, було б доцільним її назву викласти в такій

редакції: “Стаття 17. Обмеження прав та свобод військовослужбовців у Збройних Силах України”.

Важливим в реалізації права на свободу світогляду та віросповідання є запровадження інституту військових священиків. Разом з тим, на нашу думку, було б доцільним закріпити інститут військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України на законодавчому рівні. Тому пропонуємо доповнити Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року статтею 17-1 “Діяльність військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України”, виклавши її в такій редакції: “Задоволення релігійних потреб особового складу здійснюють військові священики (капелани). Організація діяльності військових священиків (капеланів) визначаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України”.

Особливості політичних прав та свобод військовослужбовців полягають в тому, що військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій або організацій чи рухів; членами організацій, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Збройних Сил України та зупиняють членство у професійних спілках на період військової служби. Однак з урахуванням прагнення української спільноти стати членом Європейського Союзу, пропонуємо внести зміни до ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року та виключити заборону на участь військовослужбовців в професійних спілках. При цьому необхідно законодавчо врегулювати право військовослужбовців на участь в діяльності професійних спілок та врахувати особливості, виходячи зі специфіки військової служби, встановивши межі використання його військовослужбовцями, а саме: заборонити профспілкам військовослужбовців займатися політичною діяльністю та обмежити право профспілок організовувати страйки та брати участь в їх діяльності. Крім того, є необхідність законодавчого врегулювання порядку організації і проведення мирних заходів в Україні. А також, на нашу думку, слід конкретизувати особливості зазначеного права військовослужбовцями в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та доповнити закон ст. 5-1 “Право

військовослужбовців на мирні зібрання”, виклавши в такій редакції: “Військовослужбовці мають право у вільний від виконання службових обов’язків без військової форми одягу мирно, без зброї брати участь у зборах, мітингах, походах та демонстраціях, які не переслідують політичних цілей та проводяться за межами військової частини, у встановленому законодавством порядку.”

Законодавством передбачені особливості, що пов’язані із забезпеченням політичної нейтральності військовослужбовців під час проходження ними військової служби, які виражаються в тому, що військовослужбовець не може бути представником партії, офіційним спостерігачем, довіреною особою кандидата і т.д. На нашу думку, назва ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, якою передбачені відповідні положення, не відповідає її змісту. Позаяк у ст. 5 зазначеного закону йдеться про забезпечення політичних та економічних прав військовослужбовців, а не громадянських. Це, у свою чергу, суперечить загальноприйнятій класифікації прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців. Тому для приведення у відповідність зазначених положень необхідно назву ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року викласти в такій редакції: “Особливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців”.

Особливості економічних прав та свобод військовослужбовців в Україні полягають в тому, що з метою уникнення конфлікту інтересів для військовослужбовців передбачені обмеження на зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю. Однак враховуючи досвід зарубіжних держав пропонуємо положення, передбачені Законом України “Про запобігання корупції” 14 жовтня 2014 року, деталізувати в Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, де чітко визначити, що відноситься до іншої оплачуваної діяльності та сферу забороненої діяльності для військовослужбовців, шляхом доповнення ст. 9-2 “Обмеження на зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю”, виклавши її в такій редакції: “Військові посадові особи Збройних Сил України та інших

утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення, на яких поширюється заборона на зайняття підприємницькою діяльністю. Зазначені особи (крім військовослужбовців строкової служби) можуть займатися викладацькою, науковою і творчою діяльністю, медичною практикою, інструкторською та суддівською практикою зі спорту на умовах, визначених законодавством. Іншою оплачуваною діяльністю (крім підприємницької діяльності) на умовах трудового договору військовослужбовці можуть займатися з письмового дозволу командира за умови, що така діяльність не буде негативно впливати на виконання службових обов'язків та не буде перевищувати двадцяти годин на тиждень”.

Крім того, військовослужбовці реалізують право на працю шляхом проходження військової служби. Організація ними страйків і участь в їх проведенні не допускається. Право військовослужбовців на заробітну плату, достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї реалізується військовослужбовцями через отримання грошового забезпечення. А тому, для усунення недоліків у грошовому забезпеченні військовослужбовців, необхідним є закріплення на законодавчому рівні мінімальних посадових окладів та доповнити п. 1 ст. 9 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” абзацом третім: “Мінімальний розмір посадового окладу осіб рядового складу (крім військовослужбовців строкової служби), які проходять військову службу за контрактом та за призовом під час мобілізації не може бути меншим 4 розмірів мінімальної заробітної плати. Посадові оклади інших категорій військовослужбовців визначається згідно схеми посадових окладів, встановленої Кабінетом Міністрів України”.

Особливості соціальних прав та свобод військовослужбовців полягають в тому, що ст. 17 Конституції України передбачає обов'язок держави забезпечувати соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей. Це право надається їм у зв'язку зі здійсненням ними спеціальних функцій і завдань,

пов'язаних із обороною держави. Одним із видів соціального захисту є право на житло, яке військовослужбовці реалізують в спеціальному порядку відповідно до військового законодавства.

Відзначаємо, що максимальне забезпечення прав та свобод військовослужбовців сприяє якісному виконанню обов'язків військової служби. На військовослужбовців як громадян України поширюються і обов'язки, визначені Конституцією України. Конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, військовослужбовці реалізують шляхом проходження військової служби, у зв'язку з цим військовослужбовці наділяються військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками. Таким чином, відзначаємо, що конституційні права, свободи та обов'язки військовослужбовці здійснюють з особливостями, враховуючи специфіку військової служби.

Висновки до розділу 2

Узагальнивши методологію пізнання, поняття, класифікацію та особливості конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців можна сформулювати такі підсумкові положення, висновки, рекомендації і пропозиції:

1. Методологія наукового дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців це - система підходів, принципів та методів, які дозволили об'єктивно та всебічно розкрити проблему розуміння й реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. В основу методології дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців були покладені філософсько-методологічні підходи (системний, антропологічний, ціннісний (аксіологічний), герменевтичний); принципи (науковість, об'єктивність, всебічність, історизм, конкретність, комплексність) та методи пізнання: загальнонаукові (діалектичний, метод аналізу та синтезу, метод дедукції та індукції, структурно-функціональний, системний, історичний, порівняльний), спеціально-наукові (формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод тлумачення норм права, історико-

правовий, прогнозування, статистичний). Розмаїття інструментарію методологічної основи дослідження забезпечило здійснення всебічного та комплексного дослідження сутності прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

2. Ознаками військовослужбовця, є: а) належність до громадянства України, у випадках визначених законодавством іноземне громадянство чи відсутність громадянства; б) віковий ценз; в) проходження військової служби в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом (по мобілізації чи строкову військову службу); г) стан здоров'я; ґ) наявність військових звань; д) військова форма, знаки розрізнення; е) виконання безпосередньо обов'язків, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності; є) наявність військово-службових прав та обов'язків, у зв'язку з проходженням військової служби; ж) особливий суб'єкт відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної). Враховуючи викладене військовослужбовець – це громадянин України, у випадках, визначених законодавством, іноземець чи особа без громадянства, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, має військове звання, військову форму, знаки розрізнення, наділений правами, свободами та обов'язками, які визначені Конституцією України, законами України, у тому числі військовим законодавством, з метою забезпечення безпеки та оборони держави.

3. Новелою в законодавстві України є можливість проходження військової служби в Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства, що, беззаперечно, має бути узгодженим із ч. 2 ст. 65 Конституції України, яка передбачає, що військову службу відповідно до закону відбувають лише громадяни України.

4. Конституційні права та свободи військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, спрямовані на задоволення особистих та публічних інтересів під час проходження військової служби, що закріплені нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим

законодавством. Вони вирізняються деякими особливостями. По-перше, правовий статус військовослужбовців складається із загальногромадянської і військово-службової складових, саме тому загальногромадянська складова регламентується Конституцією України та законодавством України, з урахуванням особливостей військової служби, а військово-службова визначається військовим законодавством. По-друге, конституційні права та свободи військовослужбовців можуть обмежуватися Конституцією України та законами України, що передбачено і міжнародно-правовими документами. По-третє, конституційні права та свободи військовослужбовців повинні відповідати інтересам військової служби, а загалом державним та суспільним інтересам у сфері безпеки та оборони.

5. У сучасній міжнародній спільноті формується тенденція щодо скорочення обмежень прав та свобод військовослужбовців, про що свідчать прийняті Комітетом міністрів Ради Європи керівні настанови щодо прав осіб, які перебувають на військовій службі. Так, відповідно, запропоновано державам – членам Ради Європи скоротити обмеження прав та свобод військовослужбовців у своїх країнах, зокрема: дозволити брати участь у професійних спілках та організаціях військовослужбовців, у яких має бути створено спеціальні консультаційні пункти; ліквідувати обмеження на право участі у виборах там, де такі обмеження існують; дозволити участь військовим у політичних партіях та інші.

6. Конституційні обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки під час проходження військової служби, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки й оборони та закріплена нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством.

7. Військовослужбовці наділяються спеціальними військово-службовими правами та військово-службовими обов'язками. Військово-службові права – це можливості осіб, які проходять військову службу, пов'язані безпосередньо з їх професійною діяльністю з виконання військового обов'язку та спрямовані на

забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони. Військово-службові обов'язки – це міра необхідної поведінки осіб, які проходять військову службу, у процесі військово-службової діяльності, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки та оборони.

8. Сучасною тенденцією новітніх конституцій зарубіжних держав є використання ідеї єдності конституційних прав та обов'язків, тобто при формулюванні конкретного права одразу визначається відповідний йому обов'язок (конституції Іспанії, Італії, Польщі, Португалії). Ця тенденція знайшла відображення у назві розділу II Конституції України, хоча обов'язки людини і громадянина згруповані переважно в його заключних статтях. У розрізі зазначеного можна стверджувати, що саме у зв'язку із виконанням конституційного обов'язку, передбаченого ч. 2 ст. 65 Конституції України, військовослужбовці отримують додаткові військово-службові права та обов'язки.

9. Військово-службові права та обов'язки класифікуються на загальні, посадові та спеціальні. Загальні військово-службові права та військово-службові обов'язки мають всі військовослужбовці, що проходять військову службу, незалежно від терміну перебування на військовій службі, посади, військового звання. Посадовими правами та посадовими обов'язками військовослужбовці наділяються в зв'язку із зайняттям відповідних посад. Спеціальними правами та обов'язками військовослужбовці наділяються під час несення внутрішньої, гарнізонної та вартової служб, на бойовому чергуванні, при виконанні спеціальних завдань. Військово-службовим правам та обов'язкам властиві єдність, обумовленість та взаємозв'язок, вони можуть одночасно бути і правом, і обов'язком.

10. Для реалізації військовослужбовцями права вільного пересування, що передбачене, насамперед, ст. 33 Конституції України пропонуємо п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України доповнити й викласти в такій редакції: “Військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час мають право вільно переміщатися по території військової частини, а під час звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд військовослужбовців строкової служби

поза межі гарнізону (за винятком випадків відбуття у відпустку або відрядження) забороняється. Виїзд поза межі гарнізону військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, крім вихідних, святкових та неробочих днів, здійснюється з дозволу командира військової частини. У вихідні, святкові та неробочі дні виїзд зазначеної категорії військовослужбовців поза межі гарнізону здійснюється з обов'язковим повідомленням командира військової частини з метою своєчасного прибуття до місця військової служби для підтримання бойової готовності військової частини. Повідомлення може бути здійснене в усній або письмовій формі”.

11. Для забезпечення конституційного права військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, що передбачене ст. 35 Конституції України та з урахуванням досвіду провідних країн світу та досвіду проведення антитерористичної операції, на нашу думку, необхідно на законодавчому рівні закріпити діяльність у Збройних Силах України військових священиків (капеланів). Тому пропонуємо доповнити Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року ст. 17-1 “Діяльність військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України”, виклавши її в такій редакції: “Задоволення релігійних потреб особового складу здійснюють військові священики (капелани). Організація діяльності військових священиків (капеланів) визначаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України”. При цьому треба врахувати, що військові капелани функціонують у збройних силах Бельгії, Словенії, Угорщини, Італії, Польщі, Хорватії, Латвії, Чехії, США, ФРН, Швеції, Норвегії, Франції. Законодавчо їхня присутність заборонена тільки в арміях Китаю і Північної Кореї.

12. Аналіз зарубіжних та міжнародних нормативно-правових актів, ст. 36 Конституції України, а також прагнення української спільноти стати членом Європейського Союзу переконує, що було б доцільним внести зміни до ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року та виключити заборону на участь військовослужбовців у професійних спілках. Водночас постає необхідність законодавчого врегулювання права на участь в діяльності

професійних спілок та встановлення меж використання його військовослужбовцями, а саме: заборонити профспілкам військовослужбовців займатися політичною діяльністю та обмежити право профспілок організовувати страйки та брати участь в їх проведенні.

13. Враховуючи досвід ФРН, США та Латвії та для повноцінної реалізації ст. 39 Конституції України необхідно здійснити законодавче врегулювання порядку організації і проведення мирних заходів в Україні. Також є необхідність конкретизувати особливості зазначеного права військовослужбовцями в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та доповнити його ст. 5-1 “Право військовослужбовців на мирні зібрання”, виклавши в такій редакції: “Військовослужбовці мають право у вільний від виконання службових обов’язків, без військової форми одягу, мирно, без зброї брати участь у зборах, мітингах, походах та демонстраціях, які не переслідують політичних цілей та проводяться за межами військової частини, у встановленому законодавством порядку”. Цим самим військовослужбовці як громадяни України зможуть реалізувати право на мирні зібрання, забезпечуючи при цьому принцип “армія поза політикою”.

14. Враховуючи те, що зміст окремих статей законів України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року не відповідають їх назві та суперечать загальноприйнятій класифікації прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, пропонуємо назву ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року викласти в такій редакції: “Обмеження прав та свобод військовослужбовців у Збройних Силах України”, а назву ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року “Особливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців”.

15. Досвід США, ФРН, Польщі та Франції та необхідність забезпечення реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність регламентованого ст. 42 Конституції України переконує, що положення щодо обмеження для

військовослужбовців права на заняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю, передбачені Законом України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 року, необхідно деталізувати в Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, де чітко визначити, що саме відноситься до іншої оплачуваної діяльності, та сферу забороненої діяльності для військовослужбовців. У зв’язку із чим було б доцільним доповнити Закон України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року ст. 9-2 “Обмеження на зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю”, виклавши її в такій редакції: “Військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби, виступають суб’єктами відповідальності за корупційні правопорушення, на яких поширюється заборона на зайняття підприємницькою діяльністю. Зазначені особи (крім військовослужбовців строкової служби) можуть займатися викладацькою, науковою і творчою діяльністю, медичною практикою, інструкторською та суддівською практикою зі спорту на умовах, визначених законодавством. Іншою оплачуваною діяльністю (крім підприємницької діяльності) на умовах трудового договору військовослужбовці можуть займатися з письмового дозволу командира за умови, що така діяльність не буде негативно впливати на виконання службових обов’язків та не буде перевищувати двадцяти годин на тиждень”.

16. Для повноцінної реалізації конституційного права на заробітну плату, що передбачене ст. 43 Конституції України та права на достатній життєвий рівень, що регламентується ст. 48 Конституції України важливим є закріплення в законодавстві України відповідного рівня грошового забезпечення шляхом встановлення мінімальних розмірів посадових окладів військовослужбовців, як це передбачено для державних службовців Законом України “Про державну службу” від 10 грудня 2015 року, який набере чинності 1 травня 2016 року, оскільки військова служба є державною службою особливого характеру. Тому доцільним буде п. 1 ст. 9 Закону України “Про соціальний і правовий захист

військовослужбовців та членів їх сімей“ від 20 грудня 1991 року доповнити абзацом третім, виклавши його у наступній редакції: “Мінімальний розмір посадового окладу осіб рядового складу (крім військовослужбовців строкової служби), які проходять військову службу за контрактом та за призовом під час мобілізації не може бути меншим 4 розмірів мінімальної заробітної плати. Посадові оклади інших категорій військовослужбовців визначається згідно схеми посадових окладів, встановленої Кабінетом Міністрів України”.

РОЗДІЛ 3

ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

3.1 Правові гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців

Дослідження конституційних прав, свобод та обов'язків військовослужбовців буде неповним без висвітлення правових та інституційних засад їх забезпечення, оскільки без гарантування вони залишаються декларативними. Гарантування – це важливий чинник забезпечення прав та свобод людини і громадянина, в тому числі і військовослужбовців, яке здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій. Без гарантій права та свободи людини і громадянина перетворюються на своєрідні “заяви про наміри”, що не мають жодної цінності ні для особи, ні для суспільства [43, с. 72]. Слушною є думка Ю. С. Шемшученка, який зауважує, що “проголошення прав та свобод людини і громадянина є важливою, але не єдиною ознакою правопорядку в суспільстві. Необхідно також створити умови для реалізації відповідних прав, що може бути забезпечено надійною системою гарантій у цій сфері” [226, с. 401].

Визначенню гарантій конституційних прав та свобод військовослужбовців, на наш погляд, об'єктивно має передувати загальне визначення поняття гарантій прав та свобод людини і громадянина. В юридичній науці гарантії прав і свобод людини науковці розглядають, як: а) систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав та свобод людини і громадянина [28, с. 194]; б) систему загально-соціальних і юридичних засобів та інститутів, що створюють умови, необхідні й достатні для їх (прав і свобод) реалізації, охорони і надійного захисту [43, с. 73]; в) умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, виступають запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються

на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [32, с. 246]. Аналіз зазначених поглядів щодо поняття гарантій прав та свобод дає уявлення та можливість формулювання визначення гарантій конституційних прав та свобод військовослужбовців. Однак військовослужбовець виступає як суб'єкт, який, з одного боку, має загальний статус, а з іншого, – спеціальний, обумовлений особливостями військової служби. У зв'язку з цим, права та свободи військовослужбовців забезпечуються розмаїттям гарантій, які поширюються на всіх фізичних осіб. А особливий характер військової служби, який проявляється у підвищеному фізичному та психологічному навантаженні, ризику для життя та здоров'я, жорсткому забезпеченні військової дисципліни, чіткому виконанні наказів, обмеженні окремих прав та свобод військовослужбовців, визначає необхідність додаткових гарантій для військовослужбовців. На нашу думку, під гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти систему умов, способів і засобів, що утворюються і функціонують для належної реалізації, охорони, а в необхідних випадках – захисту прав та свобод військовослужбовців, визначених Конституцією, законодавством України, в тому числі військовим законодавством.

В юридичній літературі приділяється велика увага системі гарантій конституційних прав та свобод людини і громадянина. Традиційно поділ гарантій прав та свобод людини і громадянина здійснюється на загальні (загальносоціальні) та юридичні (спеціальні, правові) [28, с. 94; 179, с. 82–83; 141, с. 233; 43, с. 73–74].

У сучасній правовій науці традиційно загальні (загальносоціальні) гарантії конституційних прав та свобод поділяють на політичні, економічні, соціальні та духовні, які визначаються рівнем розвитку основних сфер життя держави та суспільства. До політичних гарантій конституційних прав та свобод належать, насамперед, такі основні політичні інститути як інститут народного суверенітету, форм безпосередньої демократії, політичного та ідеологічного плюралізму, багатопартійності та інші. Економічні гарантії конституційних прав та свобод представлені інститутами власності, економічного плюралізму, свободи

підприємницької та господарської діяльності тощо. Соціальні гарантії конституційних прав та свобод передбачають наявність розвиненого громадянського суспільства, соціальної держави, громадського контролю тощо. Культурні (духовні) гарантії конституційних прав та свобод виражені в наявності розвиненої національної культури та культури національних меншин, поваги до прав і свобод, як до традиційних духовних цінностей тощо [28, с. 194]. Загалом загальні гарантії прав та свобод людини і громадянина поширюються на військовослужбовців.

Загальні гарантії прав та свобод набувають правового змісту у взаємодії із правовими (юридичними). Слушною є думка І. В. Ростовщикова, який зазначає, що “якщо у сфері прав та свобод громадян, їх охорони і здійснення, розраховувати на існування відповідних загальних гарантій, і не створювати при цьому інші гарантії та не вживати інших додаткових заходів, це призведе до серйозних помилок, серйозних негативних наслідків, оскільки будь-які повноваження потребують юридичної підтримки” [227, с. 50–58].

На думку вчених, правові (юридичні) гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина це: а) передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [29, с. 40]; б) встановлені державою з наданням їм формальної (юридичної) обов’язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту [32, с. 249–250]; в) система взаємопов’язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов’язків [228, с. 60]. Військові юристи, які досліджували і продовжують досліджувати питання прав та свобод військовослужбовців, також формулюють авторські визначення правових (юридичних) гарантій. Так, Ю. І. Мігачов та С. В. Тіхоміров під юридичними гарантіями розуміють закріплені в законодавстві засоби (способи), спеціальні міри, які покликані безпосередньо забезпечити правомірну реалізацію і захист прав та свобод військовослужбовців, задоволення їх інтересів, користування

благами, що лежать в основі того чи іншого права чи свободи [145, с. 253]. На думку В. Й. Пашинського: “Правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод військовослужбовців – це сукупність встановлених державою правових норм, правових способів і засобів, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права та свободи особи та поновлюються порушені права” [84, с. 134]. Відтак, під правовими (юридичними) гарантіями прав та свобод військовослужбовців слід розуміти закріплену в Конституції України та законодавстві України, в тому числі військовому законодавстві, сукупність умов, способів і засобів, які забезпечують належну реалізацію, охорону та захист прав та свобод військовослужбовців.

У юридичній науці існують різноманітні підходи до класифікації правових (юридичних) гарантій. Так, правові (юридичні) гарантії прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, поділяють на: універсальні та специфічні [146, с. 114]; національні (внутрішньодержавні) і міжнародно-правові [32, с. 250]; конституційні і галузеві [32, с. 250; 43, с. 74; 53, с. 55]; гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту [43, с. 74]; нормативно-правові і інституційні (організаційно-правові) [28, с. 194; 179, с. 83; 177, с. 40; 53, с. 63].

Усі зазначені вище класифікації правових (юридичних) гарантій мають право на існування та поширюються й на військовослужбовців як громадян України, але з особливостями, що спричинені специфікою військової служби. Водночас розмаїття підходів ускладнює розуміння їх змісту та призначення. Тому, на нашу думку, було б доцільним погодитися з науковцями, які поділяють правові (юридичні) гарантії прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, на: нормативно-правові та (інституційні) організаційно-правові.

Українські юристи-наковці визначають, що нормативно-правові гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав та свобод людини і громадянина; першочергового значення вони набувають при практичній реалізації суб’єктивних прав громадян, тобто нормативно-правові гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення

прав та свобод людини і громадянина [29, с. 40]. Нормативно-правові гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина включають в себе сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод особистості, тобто це – об’єктивне право [53, с. 63]. На думку В. Й. Пашинського, нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців – це сукупність встановлених правовими нормами специфічних правових способів і засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона й захист прав та свобод, а також поновлення порушених прав військовослужбовців [84, с. 137].

Отже, із урахуванням зазначених вище підходів, під нормативно-правовими гарантіями прав та свобод військовослужбовців слід розуміти систему правових норм, що передбачають умови, способи та засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона й захист прав та свобод військовослужбовців. Традиційно до нормативно-правових гарантій конституційних прав та свобод відносять норми-принципи, процесуальні норми, юридичні обов’язки, юридичну відповідальність.

Норми-принципи, які виступають гарантіями прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, у першу чергу, визначені у Конституції України. До них належать такі: права та свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21); конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22); права та свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є невичерпними (ст. 22); конституційні права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України та інші (ст. 64) [1].

Норми-принципи як гарантії прав та свобод людини і громадянина (військовослужбовця) є результатом цілеспрямованої, свідомої діяльності держави, її органів, вони сповнюють декларовані конституційні права реальним змістом, роблять ці права дієвими. Слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку держави не всі норми-принципи забезпечуються державою в повному обсязі. Як приклад, можна навести неодноразові рішення Конституційного Суду

України, якими констатувалися випадки порушення норм-принципів щодо звуження змісту існуючих прав та свобод військовослужбовців.

Складовою нормативно-правових гарантій прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, є процесуальні норми, котрі виступають як специфічні юридичні засоби процедурного забезпечення реалізації норм. Юридичні процедури, у рамках яких регулюються й охороняються права та свободи людини, як правило, містяться в конституціях, але можуть міститися і в інших нормативно-правових актах. Найбільш важливими процесуальними гарантіями є право на захист, право на безоплатну юридичну допомогу та інші. Однією з найважливіших є право судового захисту, що передбачено ст. 55 Конституції України, відповідно до якої гарантується право громадян на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звернутися по захист своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, а після використання всіх національних засобів правового захисту аж до відповідних міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна [179, с. 86–87].

Розглядаючи норми-принципи, які за своєю суттю є матеріальними та їх співвідношення із процесуальними нормами, слід зауважити, що Конституцією України та законами України закріплена цілісна система взаємопов'язаних між собою гарантій, основним завданням яких є забезпечення ефективної реалізації прав та свобод людини і громадянина, у тому числі і військовослужбовців, а також їх охорона та захист від можливих протиправних незаконних посягань.

Специфічним видом нормативно-правових гарантій конституційних прав та свобод є юридична відповідальність. Фізичні особи, в тому числі військовослужбовці, згідно із законодавством України несуть такі види юридичної відповідальності: дисциплінарну, матеріальну, адміністративну, цивільну та кримінальну. Водночас військовослужбовці мають встановлені особливості при притягненні їх до кримінальної, дисциплінарної,

адміністративної і матеріальної відповідальності. Цивільну відповідальність військовослужбовці несуть на загальних підставах.

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року передбачає відповідальність військовослужбовців та військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних або спеціальних зборів за вчинення спеціального виду злочинів – військових злочинів. Це злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, вони згруповані в розділі XIX Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року [230]. До них належать: непокора (ст. 402), невиконання наказу (ст. 403), самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409) та інші [230]. Крім того, у разі вчинення військовослужбовцями злочинів у сфері службової діяльності вони несуть відповідальність, передбачену розділом XVII Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. Слід також зауважити, що для військовослужбовців передбачені спеціальні види кримінальних покарань, які не можуть застосовуватися до цивільних осіб. Це службові обмеження для військовослужбовців, позбавлення військового звання, тримання в дисциплінарному батальйоні. А також до всіх військовослужбовців не застосовується такий вид покарання як виправні роботи, а до військовослужбовців строкової служби – громадські роботи. Арешт військовослужбовців відбувають на гауптвахті [230]. Відповідальність військовослужбовців за вчинення інших злочинів, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року, здійснюється на загальних підставах, тобто як громадян України без поділу за суб'єктною ознакою.

Особливості адміністративної відповідальності військовослужбовців полягають тому, що вони несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за Дисциплінарним статутом Збройних Сил України від 24 березня 1999 року. Разом з тим, Кодексом України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року визначені правопорушення, за які військовослужбовці несуть адміністративну відповідальність на загальних

підставах. Це порушення правил, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, правил полювання тощо. Крім того, до них не можуть бути застосовані такі адміністративні стягнення як виправні роботи та адміністративний арешт [231].

Важливо зазначити, що Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року доповнено главою 13-Б “Військові адміністративні правопорушення”, за умови, що ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Введено такий вид адміністративного стягнення для військовослужбовців як арешт з утриманням на гауптвахті задля забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Збройних Силах України в умовах особливого періоду. Позаяк в умовах сьогодення, коли Україна фактично перебуває у стані війни, проведення антитерористичної операції, мають місце випадки грубого порушення військової дисципліни. Це пов’язано із самовільним залишенням військових частини або місця служби, непокорю чи невиконанням наказів командирів, вживанням алкогольних напоїв у районах проведення антитерористичної операції військовослужбовцями, які призвані під час часткової мобілізації. Усі зазначені фактори негативно позначаються на обороноздатності держави, авторитеті Збройних Сил України, інших військових формувань та реалізації прав та свобод військовослужбовцями.

Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців настає на підставі Дисциплінарного статуту Збройних Сил України від 24 березня 1999 року за невиконання (неналежне виконання) військовослужбовцем своїх службових обов’язків порушення військової дисципліни або громадського порядку. Відповідно до зазначеного статуту до військовослужбовців застосовуються такі види дисциплінарних стягнень як зауваження, догана, сувора догана, позбавлення чергового звільнення з розташування військової частини, посадове пониження, пониження у військовому званні на один ступінь, попередження про неповну службову відповідність, звільнення з військової служби через службову невідповідність, позбавлення військового звання та інші [100]. Права командирів щодо притягнення до відповідальності військовослужбовців різних категорій

чітко визначені Дисциплінарним статутом Збройних Сил України від 24 березня 1999 року.

Військовослужбовці, винні у заподіянні шкоди державі під час виконання ними службових обов'язків, передбачених військовим законодавством, несуть матеріальну відповідальність у відповідності з Положенням про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі від 23 червня 1995 року № 243/95-ВР. Матеріальна відповідальність військовослужбовців може бути обмеженою, повною чи підвищеною залежно від ступеня вини, розміру заподіяної шкоди, а також інших конкретних обставин [135]. Відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, завданої їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків, здійснюється у відповідності до Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року на підставі ст. 1172 [232]. Інші види відповідальності військовослужбовці несуть на загальних підставах як громадяни держави.

Загалом у сукупності всі види юридичної відповідальності призначаються для забезпечення упорядкованості, стабільності суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі і для забезпечення гарантій прав та свобод людини і громадянина (військовослужбовців). Разом з тим відповідальність військовослужбовців під час виконання ними службових обов'язків має особливості, що пов'язані специфікою військової служби та є умовою виконання конституційного обов'язку та гарантією прав та свобод як самих військовослужбовців, так і інших людей.

Ще одним видом нормативно-правових гарантій конституційних прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, є юридичні обов'язки. Юридичні обов'язки виступають необхідним компонентом оптимальної взаємодії держави і особистості, без них неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок, ані інші явища і прояви суспільного життя. Вони – умова нормального функціонування конституційних інститутів, управління похідними процесами, підтримки стійкості і стабільності в суспільстві, законна перешкода на шляху

сваволі, хаосу, неорганізованості, всього деструктивного і того, що заважає нормальному розвитку суспільства [53, с. 76]. Гарантіями прав та свобод людини виступають як обов'язки держави та її органів, так і обов'язки людини та громадянина перед іншими особами, суспільством та державою.

Юридичні обов'язки виступають елементом правового статусу особи поряд з правами та свободами і одночасно із цим нормативно-правовою гарантією прав та свобод людини і громадянина, а разом з тим і військовослужбовців. Юридичні обов'язки військовослужбовців ми розглянули в попередньому розділі. Загалом слід зауважити, що неналежне виконання обов'язків військовослужбовцями призводить до негативних наслідків, які, у свою чергу, порушують права та свободи, як інших військовослужбовців, так і людей, що не проходять військову службу.

Отже, в Україні існує ряд нормативно-правових гарантій прав та свобод людини і громадянина, у тому числі й військовослужбовців. До них належать норми-принципи, процесуальні норми, юридичні обов'язки та юридична відповідальність.

Нормативно-правові гарантії конституційних прав та свобод знаходять своє відображення в Конституції України, законах України та підзаконних нормативно-правових актах і поширюються в повній мірі на військовослужбовців. Разом з тим, слід зазначити, що військовослужбовці, відповідно до законодавства України, наділені додатковими, порівняно з іншими громадянами, гарантіями прав та свобод, які сприяють реалізації прав та свобод військовослужбовців і виступають запорукою якісного виконання обов'язків військової служби, важливим чинником забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності військ, які можуть виступати як відповідним правом, так і гарантією реалізації того чи іншого права. Необхідність таких гарантій зумовлена тим, що служба у Збройних Силах України, інших військових формуваннях пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, підвищеними вимогами до дисципліни, професійної придатності, фахових, фізичних, вольових та інших якостей. Тобто такі гарантії

військовослужбовців впливають з характеру покладених на них службових обов'язків, у зв'язку з виконанням ними державних функцій.

Важливою конституційною гарантією прав та свобод військовослужбовців є соціальний захист військовослужбовців, який ґрунтується на основі вимог, передбачених ч. 5 ст. 17 Конституції України, де зазначено, що “держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей”[1].

Держава надає військовослужбовцям відповідні гарантії, щоб певним чином відшкодувати навантаження під час виконання обов'язків військової служби, що супроводжуються ризиком для їхнього життя і здоров'я. Військовий юрист І. І. Качан, у свою чергу, звертає увагу на необхідність соціального захисту стосовно осіб, які її проходять. Він зазначає, що “законною підставою права військовослужбовців на соціальний захист є соціальний ризик, пов'язаний з їх професійною діяльністю та суспільно значуща мета військової служби як особливого виду державної служби” [233, с. 17]. У зв'язку з цим, держава повинна створювати умови для реалізації прав і свобод осіб, що проходять військову службу та надавати певні переваги, у порівнянні із особами, що не проходять військову службу, тобто гарантувати їм права та свободи. Держава гарантує військовослужбовцям відповідний рівень грошового забезпечення. Особливий характер грошового забезпечення полягає в тому, що воно зберігається за військовослужбовцем під час хвороби (при перебуванні у військово-медичних закладах), відпустки, у випадку їх захоплення в полон чи заручники, а також, якщо вони інтерновані в нейтральних державах чи безвісно відсутні.

Слід зазначити, що в умовах сьогодення держава не забезпечує військовослужбовцям гарантування певних положень, що призводить до неможливості в повному обсязі реалізувати права та свободи. Так, упродовж багатьох років поспіль законодавцями робилися численні спроби призупинити виплату пільг чи певних компенсацій, передбачивши положення про зупинення дії норм військового законодавства у Законах про Державний бюджет на різні

роки, а також шляхом прийняття Законів України “Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів” від 17 лютого 2000 року [234] та “Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні” від 27 березня 2014 року [235]. Наприклад, аналіз Закону України “Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні” від 27 березня 2014 року [235], дозволяє стверджувати, що зазначеним нормативно-правовим актом нехтується одна з конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців щодо недопущення їх скасування чи звуження змісту та обсягу при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, що передбачена чч. 2 та 3 ст. 22 Конституції України. Зазначеним законом виключено ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, яка передбачала, що “нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які обмежують права і пільги військовослужбовців та членів їх сімей, є недійсними”. Цим самим вона гарантувала військовослужбовцям недопущення скасування чи звуження обсягу та змісту їх прав та свобод. На нашу думку, вилучення ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року суперечить Конституції України. Тому вкрай необхідним є визнання Конституційним Судом України ч. 1 п. 9 Закону України “Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні” від 27 березня 2014 року, неконституційною та відновлення чинності попередньої редакції статті. Також Законом України “Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні” від 27 березня 2014 року внесені зміни до ч. 2 ст. 13 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” від 9 квітня 1992 року, відповідно, “максимальний розмір пенсії, обчислений відповідно до цієї статті, не повинен перевищувати 70 процентів відповідних сум грошового забезпечення” [97]. До внесення зазначених змін стаття передбачала 80 відсотків відповідних сум грошового

забезпечення. У зв'язку з цим, військовослужбовці почали масово звільнятися. Така ситуація призводить до диспропорцій у пенсіях військовослужбовців, які будуть звільнятися після зазначених змін, і особами, які вже звільнилися до прийняття змін. Період прийняття зазначеного закону збігається з розгортанням активних подій на Сході України у процесі яких військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань залучили до участі в антитерористичній операції.

Враховуючи складні умови проходження військової служби, пов'язані з постійним ризиком для життя і здоров'я, жорсткі вимоги до дисципліни, професійної придатності, фахові, фізичні, вольові та інші якості військовослужбовців, які повинні компенсуватися наявністю підвищених гарантій соціальної захищеності, держава почала вживати ряд заходів щодо забезпечення прав та свобод військовослужбовців. У зв'язку з цим, прийнято ряд нормативно-правових актів щодо стимулювання військовослужбовців до проходження військової служби. Наприклад, прийнята Постанова Кабінету Міністрів України “Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення антитерористичних операцій” від 31 січня 2015 року № 24 [236]. Зазначеною постановою передбачається виплата винагороди під час безперервного перебування на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я після отриманих під час безпосередньої участі у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду поранень (контузії, травми, каліцтва), а також додаткові виплати винагороди за виконання окремих завдань під час безпосередньої участі у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції. Цим самим уряд держави сприяє реалізації прав та свобод військовослужбовців, підвищує їх мотивацію до виконання обов'язків військової служби.

Законом України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року передбачені й інші гарантії, які впливають зі специфіки військової служби та у зв'язку з виконанням ними

державних функцій. Так, гарантією прав та свобод військовослужбовців є зарахування строку військової служби до страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби. А в особливий період ще й до стажу державної служби на пільгових умовах у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України. Також законодавством встановлена гарантія щодо зарахування часу проходження строкової військової служби, а також час проходження військової служби в особливий період до стажу роботи, що дає право на призначення пенсії за віком на пільгових умовах, якщо до призову на військову службу чи службу в особливий період особа навчалася за фахом у професійно-технічному закладі, працювала за професією або обіймала посаду, що передбачала право на таку пенсію [91]. Крім того, законодавством передбачені для військовослужбовців гарантії при переїзді на нове місце військової служби до іншого населеного пункту. Це виплата підйомної допомоги у розмірі місячного грошового забезпечення на військовослужбовця та 50% місячного грошового забезпечення на кожного члена сім'ї, що переїжджає, а також виплата добових військовослужбовцям, що перебувають у відрядженні.

Таким чином, забезпечення прав та свобод військовослужбовців здійснюється за допомогою гарантій, під якими слід розуміти систему умов, способів і засобів для належної реалізації, охорони, а в необхідних випадках – захисту прав та свобод військовослужбовців, визначених Конституцією, законодавством України, в тому числі військовим законодавством. Гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців поділяють на: загальні, до яких відносять політичні, економічні, соціальні, і культурні (духовні) та правові (юридичні). Під правовими (юридичними) гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти закріплені в Конституції України та законодавстві України, в тому числі військовому законодавстві, сукупність умов, способів і засобів, які забезпечують належну реалізацію, охорону та захист прав та свобод військовослужбовців. Правові (юридичні) гарантії конституційних прав та свобод поділяються на нормативно-правові й інституційні (організаційно-правові). До нормативно-правових гарантій конституційних прав та свобод

відносять норми-принципи, процесуальні норми, юридичні обов'язки, юридичну відповідальність.

Для відновлення конституційних гарантій прав та свобод військовослужбовців щодо недопущення скасування чи звуження змісту та обсягу прав при прийнятті нових законів необхідно для гарантування прав та свобод військовослужбовців поновити чинність ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, яка передбачала, що “нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які обмежують права і пільги військовослужбовців та членів їх сімей, є недійсними”.

Загалом слід зазначити, що виходячи зі спеціального статусу військовослужбовців, з одного боку, на них поширюються гарантії, визначені Конституцією та законодавством України, як на громадян України, а з іншого боку, специфіка їх діяльності потребує додаткових, порівняно з іншими громадянами, гарантій, які виступають запорукою якісного виконання обов'язків військової служби, важливим чинником забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності військ, які можуть виступати як відповідним правом, так і гарантією реалізації того чи іншого права.

3.2 Інституційні гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців

Конституційні права та свободи військовослужбовців забезпечується інституційними (організаційно-правовими) гарантіями, під якими вітчизняні юристи-науковці розуміють діяльність державних органів та громадських організацій щодо забезпечення, реалізації й охорони прав та свобод людини і громадянина в Україні [179, с. 89]; механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, а також політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих

умов для реального використання громадянами своїх прав і свобод [53, с. 63]; систематичну організаторську діяльність держави та всіх її органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадських організацій і політичних партій, засобів масової інформації, спрямовану на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав особи (військовослужбовця) [84, с. 150]. Таким чином, під інституційними (організаційно-правовими) гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти організаторську діяльність держави, її органів та громадянського суспільства, спрямовану на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав та свобод військовослужбовців.

Ефективність інституційних (організаційно-правових) гарантій залежить від якості нормативно-правових актів, тобто від нормативно-правових гарантій, які є взаємопов'язаними. Конституційні права та свободи неможливо реалізувати без відповідних суб'єктів, які створюють умови, захищають від порушень, а також беруть участь у відновленні порушених прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців.

До таких суб'єктів належать: Українська держава, її органи: Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, органи місцевого самоврядування, а також громадянське суспільство: міжнародні організації, громадські організації, засоби масової інформації та інші.

Основним суб'єктом гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, є держава, оскільки відповідно до Конституції України права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави [1, ст. 3]. Крім того, значення держави як головного гаранта

прав, свобод та обов'язків людини і громадянина впливає зі змісту багатьох статей Конституції України.

Надаючи особі права та свободи, держава тим самим бере на себе обов'язок створювати усі необхідні умови та можливості для реалізації їх на практиці. Іншими словами, правам та свободам військовослужбовців “кореспондуються” відповідні обов'язки держави. Ці обов'язки проявляються у вигляді зафіксованих у законі гарантій, тобто умов та засобів, які утворює та надає держава громадянам для здійснення ними своїх основних прав [237, с. 16]. Відтак, держава закріплює конституційну гарантію в ст. 17 Конституції України: “Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей”[1], яка виступає основою для інших гарантій.

Слід зазначити, що на сьогодні держава не може повною мірою виконати свої зобов'язання у сфері прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців. Норми права, що стосуються прав та свобод військовослужбовців, а загалом прав та свобод людини і громадянина об'єктивно не відповідають фактичним соціальним можливостям, які вони опосередковують. Через наявні проблеми в правовій, економічній, політичній та соціальній сфері держава фактично неспроможна забезпечити й гарантувати військовослужбовцям велику кількість проголошених в Конституції прав та свобод, а, в першу чергу, соціальних та економічних. Не менш важливою проблемою є недоліки нормативно-правового забезпечення. До них належать: недостатня розробленість дієвих юридичних механізмів реалізації й захисту деяких прав та свобод, внутрішня неузгодженість та протиріччя нормативно-правових актів, низка декларативних норм в Конституції та законах України. Тому необхідно розвивати й удосконалювати механізми держави, правову базу в сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців.

Таким чином, держава як головний гарант забезпечення прав та свобод повинна створювати умови, способи та засоби для їх реалізації. Усі інші державні органи та громадянське суспільство, що виступають гарантами прав та свобод

військовослужбовців, взаємопов'язані й залежать від функціонування демократичної, соціальної і правової держави.

Особливе місце в системі суб'єктів гарантування прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, посідає Президент України. Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина [1, ст. 102]. Крім того, Президент наділений повноваженнями безпосередньо у сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців. Зокрема, Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, у межах своїх повноважень, визначених Конституцією України, здійснює керівництво у сфері національної безпеки та оборони держави; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, очолює Раду національної безпеки і оборони України, здійснює керівництво Збройними Силами України та видає укази, розпорядження, директиви з питань оборони [1], тим самим сприяє забезпеченню прав та свобод військовослужбовців. Таким чином, Президент України виступає гарантом прав та свобод людини і громадянина і, як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, – гарантом забезпечення прав та свобод військовослужбовців.

Пріоритетна роль щодо гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, належить Верховній Раді України. Однією із функцій Верховної Ради є законодавча функція, що полягає у створенні і прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили чинність, або в призупиненні їх дії. Слід зауважити, що Конституція України закріплює положення, що є своєрідною гарантією, адже зазначається, що виключно законами визначаються права та свободи людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, гарантії цих прав та свобод; основні обов'язки громадянина. Так, Верховна Рада України приймає закони, якими визначаються права, свободи та обов'язки військовослужбовців, їх гарантії, встановлюються пільги та компенсації для військовослужбовців, основи їх соціального та

правового захисту, форми і види пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби тощо. Водночас аналіз законодавчої бази свідчить, що із близько 5500 законів, прийнятих за роки незалежності, понад 50 відсотків – це закони про внесення змін і доповнень до інших законів. До Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року за роки його існування вносилися зміни і доповнення більше 50 разів [91]. Разом з тим необхідно визнати, що якість законів впливає на реалізацію прав та свобод військовослужбовців. Тому при прийнятті законів Верховна Рада України повинна надавати перевагу не кількісним, а якісним показникам, а також визначати механізми реалізації прав та свобод військовослужбовців.

Також необхідно зауважити, що виконуючи контрольну функцію, Верховна Рада України приділяє увагу питанням реалізації державної політики у сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців. Так, у Верховній Раді проводяться парламентські слухання, за результатами яких видаються постанови Верховної Ради України, де визначаються рекомендації органам державної влади щодо вжиття заходів для реалізації прав та свобод військовослужбовців. Зокрема, згідно з такими рекомендаціями, Кабінет Міністрів України має вдосконалити механізм забезпечення житлом військовослужбовців, шляхом надання пільгових кредитів на будівництво та придбання житла, виділення земельних ділянок під будівництво житла, закупівлі житла на вторинному ринку. Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони спільно з іншими комітетами Верховної Ради України підготувати необхідні пропозиції щодо подальшого вдосконалення законодавчої бази у сферах оборони і безпеки держави як єдиного комплексу, зокрема, стосовно соціального захисту військовослужбовців [238]. Разом з тим, такі рекомендації не завжди виконуються й реалізуються на практиці. Крім того, такі слухання проводяться несистематично.

Верховна Рада України включає до свого складу органи, які наділені повноваженнями щодо гарантування конституційних прав та свобод

військовослужбовців. Одним з таких органів є Комітет з питань національної безпеки і оборони. Відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання” від 4 грудня 2014 року № 22-VIII, до предмета відання зазначеного Комітету належать соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей, здійснення цивільного, у тому числі парламентського, контролю над Воєнною організацією держави [239]. У зв’язку з цим, Комітет розробляє законопроекти та здійснює контроль над Воєнною організацією держави, що відіграє важливу роль в гарантуванні прав і свобод військовослужбовців.

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, та захист їх прав здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у багатьох країнах світу називається омбудсманом. Інститут омбудсмана діє зараз більш ніж у ста країнах світу.

У деяких країнах поряд з національними омбудсманами існують також регіональні та навіть місцеві Уповноважені з прав людини, а також можуть бути створені інститути Уповноваженого з конкретних питань та напрямів. Так, у ряді зарубіжних країн існують військові омбудсмани (Швеція, Норвегія, Ізраїль, ФРН). Вони відіграють важливу роль у захисті та гарантуванні прав та свобод військовослужбовців. У ФРН зазначений інститут функціонує вже близько 60 років, він був введений у правову систему Німеччини в результаті внесення змін до Конституції. Це було викликано прагненням бундестагу при створенні нового військового законодавства поставити бундесвер у рамки демократичного парламентаризму на основі ідеї “громадянина у військовій формі”. Як наслідок, були передбачені такі інститути парламентського контролю над бундесвером, як комітет у справах оборони і уповноважений бундестагу з оборони (військовий омбудсман) [240]. Завдяки цьому інституту бундестагу та уряду ФРН вдалося подолати чимало армійських “болячок”, що відіграє значну роль у зміцненні

боездатності бундесверу (заслугою омбудсманів можна вважати і той факт, що за 20 років грошове забезпечення збільшилося в 6 разів) [241, с. 36–42].

В Україні повноваження Уповноваженого Верховної Ради з прав людини визначені Законом України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 року. До них належить: захист прав та свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією, законами України та міжнародними договорами України; додержання та повага до прав та свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права та свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій сфері тощо [242, ст. 3].

Відповідно до чинного законодавства Уповноважений має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених парламентом України [242, ст. 11]. Ст. 11 Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” від 19 червня 2003 року передбачає, що “для здійснення контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина у сфері національної безпеки і оборони, правоохоронної діяльності затверджується представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах захисту прав військовослужбовців, повноваження якого обмежуються терміном повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” [98]. Водночас слід зазначити, що такий представник і досі не призначений у відповідності до закону. Звернення громадян, у тому числі військовослужбовців, до Уповноваженого з прав людини вказують на те, що в роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб підприємств, організацій та установ усіх форм власності є суттєві недоліки, що призводять до масових та систематичних порушень прав та свобод людини і громадянина (військовослужбовців).

Про результати своєї діяльності Уповноважений Верховної Ради України з прав людини представляє щорічні та спеціальні доповіді. У щорічних доповідях окремим розділом відображається стан додержання конституційних прав і свобод військовослужбовців. Так, аналіз зазначених джерел свідчить, що у 2008 році до Уповноваженого звернулося за захистом 574 військовослужбовців [243], в 2009 році – 568 [243], у 2012 році – 284 [244], у 2013 році – 275 [245], у той час як у 2014 році – лише 163 [246]. Статистичні дані представлені в додатку Ж.

Статистичні дані свідчать про те, що кількість звернень військовослужбовців за останні 5 років щорічно зменшується, що свідчить про недоліки в роботі Уповноваженого. На нашу думку, для підвищення ефективності діяльності омбудсмана необхідним є призначення представника Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців та запровадження регіональних представників у Оперативних командуваннях Збройних Сил України. Таку позицію висловлюють військові науковці А. М. Синиця, В. Й. Пашинський та інші. Співпраця інституції Уповноваженого і Міністерства оборони України, на нашу думку, дасть змогу успішніше розв'язувати проблеми армії, сприятиме усуненню причин та передумов порушення прав людини у Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

Слід погодитися з думкою Т. М. Заворотченко, яка зауважує, “що наближення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини через своїх представників до народу надасть можливість для нього якомога глибше вивчати проблеми громадян, тісніше спілкуватися з людьми і більш оперативно реагувати на факти порушень гарантій прав і свобод людини і громадянина; для громадян України Уповноважений з прав людини буде найбільш доступним, у них з'явиться можливість звертатися за захистом своїх прав без виїзду в столицю нашої держави [53, с. 134–135].

Важливу роль в гарантуванні прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, відіграють органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади) та органи місцевого самоврядування.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Конституції і законів України, актів Президента України; вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина; забезпечує проведення політики у сфері соціального захисту, спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади, розробляє проект закону про Державний бюджет і забезпечує виконання Державного бюджету, подає Верховній Раді звіт про його виконання, здійснює заходи із забезпечення обороноздатності й національної безпеки України та ін. [1, ст. 116].

Повноваження Кабінету Міністрів України детально регламентовані Законом України “Про Кабінет Міністрів України” від 27 лютого 2014 року. Так, відповідно до ст. 20 зазначеного закону Кабінет Міністрів України у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина вживає заходів щодо захисту прав і свобод, гідності, життя і здоров’я людини та громадянина від протиправних посягань, охорони власності та громадського порядку, запобігання і протидії корупції тощо. Цією статтею також визначені повноваження Кабінету Міністрів України у сфері національної безпеки та обороноздатності. Відповідно, одним із важливих повноважень Кабінету Міністрів України в цій сфері є забезпечення соціальних і правових гарантій військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, та членам їхніх сімей [247, ст. 20]. Також Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених у запас або у відставку, членів їх сімей [248, ст. 9].

Безпосередньо реалізує політику у сфері забезпечення прав та свобод військовослужбовців Міністерство оборони України, яке є центральним органом виконавчої влади і військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України [93, ст. 3]. Воно є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у сфері формування та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва та органом військового управління [249]. Міністерство оборони України наділене повноваженнями, що безпосередньо стосуються прав та свобод

військовослужбовців. А саме: забезпечує права та свободи військовослужбовців; здійснює заходи, спрямовані на реалізацію соціально-економічних і правових гарантій військовослужбовцям, членам їх сімей, особам, звільненим у запас або відставку [248, ст. 10]; розробляє й подає в установленому порядку на розгляд Президентові України та Кабінету Міністрів України проекти законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України; здійснює відповідно до законодавства правовий і соціальний захист військовослужбовців, резервістів Збройних Сил, розробляє, подає на затвердження до Кабінету Міністрів України та впроваджує Комплексну програму забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей тощо [249] .

Разом з тим, слід зазначити, що на сьогодні Міністерство оборони України не в змозі в повному обсязі забезпечити реалізацію прав і свобод військовослужбовців. Це стосується, перш за все, соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Причинами цього є недосконалість нормативно-правових актів та правових механізмів, корупція, якою просякнуті всі сфери суспільного життя тощо. Негативно впливає на реалізацію прав і свобод військовослужбовців і недофінансування потреб оборони та соціальних програм, що мали місце багато років поспіль. Реальне забезпечення фінансування необхідних потреб Збройних Сил України забезпечується на рівні менше 50–60% [250, с. 43]. Разом з тим, слід зазначити, що протягом двох останніх років простежується позитивна динаміка. Так, частка бюджетних асигнувань Міністерства оборони України на 2015 рік передбачала 40537061,2 тис. грн. [216], а на 2016 рік вже передбачено 55500000,0 тис. грн. [115], що в багато разів перевищує видатки попередніх п'яти років. Отже, фінансова забезпеченість в необхідних обсягах Збройних Сил України буде позитивно позначатися на реалізації прав та свобод військовослужбовців.

Безпосередньо державну політику щодо реалізації прав та свобод, соціального захисту військовослужбовців, в тому числі учасників антитерористичної операції та осіб, звільнених з військової служби, здійснюють місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Через їх

діяльність забезпечуються гарантії прав та свобод людини і громадянина, в тому числі і військовослужбовців, на певній території. Відповідно до Конституції України місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку тощо [1, ст. 119]. Зазначені органи безпосередньо наділені повноваженнями щодо гарантування прав та свобод військовослужбовців. Так, Закон України “Про оборону України” від 6 грудня 1991 року передбачає, що місцеві державні адміністрації реалізують право на соціально-економічний та соціально-правовий захист військовослужбовців та осіб, звільнених у запас або у відставку, членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки тощо [248, ст. 14].

Особливого значення в гарантуванні прав та свобод військовослужбовців, в умовах проведення антитерористичної операції, набувають органи місцевого самоврядування. Відповідно до Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року сільські, селищні, міські ради передають земельні ділянки у власність або у користування із земель комунальної власності відповідних територіальних громад для всіх потреб [251, ст. 122]. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, територіальні органи земельних ресурсів та органи місцевого самоврядування з початку реалізації ініціативи щодо проведення заходів із виділення землі учасникам антитерористичної операції виділили 12 тис. га землі (станом на грудень 2015 року) [252].

Крім того, в Україні створена Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, яка є центральним органом виконавчої влади України. Служба реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції,

соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, та учасників антитерористичної операції. Основними завданнями Служби є: 1) реалізація державної політики у сфері: соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, зокрема, щодо забезпечення їх психологічної реабілітації, санаторно-курортним лікуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання освітніх послуг та організації поховання; соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, а також учасників антитерористичної операції; 2) внесення на розгляд Міністра соціальної політики пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері: соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції; соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, та учасників антитерористичної операції. Служба здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи (сектори у всіх областях) [253]. Військовослужбовці, які звільняються, особи, звільнені з військової служби, та учасники антитерористичної операції можуть звернутися до Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції для отримання відповідної допомоги. Таким чином, зазначений орган виступає суб'єктом гарантування прав та свобод військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, та учасників антитерористичної операції.

Гарантами прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців, виступають суди. Ст. 124 Конституції України визначає, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції [1].

Роль Конституційного Суду України як гаранта прав та свобод визначається з огляду на завдання Конституційного Суду України: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави, тобто забезпечувати пріоритет її норм щодо прав та свобод людини і громадянина перед іншими нормативно-

правовими актами, а саме забезпечення реалізації конституційних норм-принципів, які є конституційними гарантіями прав та свобод військовослужбовців [254].

Ефективність діяльності Конституційного Суду України щодо гарантування прав та свобод військовослужбовців підтверджується неодноразовими рішеннями, у яких Конституційний Суд України визнавав окремі положення законів про Державний бюджет України щодо зупинення або обмеження пільг, компенсацій і гарантій такими, що не відповідають Конституції України. Так, наприклад, Законом України “Про бюджет на 2003 рік” від 26 грудня 2002 року було встановлено зупинення певних пільг та компенсацій для військовослужбовців та працівників правоохоронних органів [255]. Рішенням Конституційного Суду України від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів) визнано окремі положення Закону про бюджет на 2003 рік неконституційними [256].

Однак для більш ефективного гарантування конституційних прав та свобод особи, в тому числі військовослужбовців, на нашу думку, необхідно надати право громадянам України (військовослужбовцям) оскаржувати в Конституційному Суді України закони та нормативно-правові акти, що обмежують їх права та свободи. Втім, на нашу думку, величезний потік звернень може дезорганізувати роботу Конституційного Суду України. Вихід із зазначеної проблеми можливий через встановлення умов звернення, якими можуть бути: використання всіх засобів правового захисту, а також певна кількість звернень фізичних осіб з одного і того ж питання. Необхідність наділення громадян правом конституційної скарги неодноразово обґрунтовувалася науковцями.

Правом конституційної скарги наділені громадяни, в тому числі військовослужбовці ФРН. Так, позов може бути поданий проти будь-якого акту законодавчої, виконавчої чи судової влади, якщо він, на думку позивача, порушує його конституційні права. Порушення справи в порядку конституційної скарги вимагає в якості умови, попереднього використання всіх інших засобів правового

захисту. Якщо позов поданий в інший суд, то скарга в Конституційний Суд надійде після того, як пройде всі судові інстанції. Така процедура необхідна, тому що накопичення позовів зазвичай перевищує можливості Конституційного Суду з їхнього розгляду [257, с. 4–5]. Надання права громадянам України (військовослужбовцям) звертатися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою буде сприяти більш ефективній реалізації прав та свобод військовослужбовців.

Гарантами прав та свобод військовослужбовців у правовій державі виступають суди загальної юрисдикції. Гарантія щодо судового захисту прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовця, конкретизована в ст. 7 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” від 7 липня 2010 року, у якій кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону [258].

Розгляд справ для відновлення порушених прав та свобод військовослужбовців здійснюється у загальному порядку, відповідно до вимог чинного законодавства. Кроком вперед в системі гарантування прав та свобод військовослужбовців є створення і функціонування адміністративних судів у системі судів загальної юрисдикції та прийняття Кодексу адміністративного судочинства України. Так, військовослужбовці для захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб’єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі, на виконання делегованих повноважень звертаються до адміністративних судів. Компетенція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, до якої відноситься і військова служба [259, ст. 17]. Вказане свідчить, що військовослужбовці можуть звертатися до адміністративних судів як громадяни держави для захисту своїх прав і свобод, а також як окрема соціальна група з приводу порушення прав і свобод, пов’язаних із проходженням військової

служби. Так, наприклад, Вищий адміністративний суд зазначає, що “особливий порядок забезпечення осіб публічної служби житлом (військовослужбовців), встановлений ст. 12 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, пов’язаний із проходженням ними публічної служби. З урахуванням викладеного вище, вимоги, пов’язані із забезпеченням відповідно до вказаних законів осіб публічної служби житлом, підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства” [260]. Це один із випадків, коли військовослужбовець як публічний службовець може звернутися за захистом свого конституційного права до адміністративного суду.

Слід зауважити, що захист, який здійснюють адміністративні суди, спрямований на відновлення порушеного права. Пріоритет адміністративної юстиції спрямований на захист прав громадянина (військовослужбовців), а не держави, що має сприяти зростанню довіри до судової влади в Україні. Тому функціонування адміністративних судів і можливість звернення до них військовослужбовців є важливим аспектом на шляху до утвердження України як правової держави.

Особливими правами та обов’язками щодо гарантування прав та свобод військовослужбовців наділений командир військової частини. Так, наприклад п. 59 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України визначає обов’язки командира: забезпечувати соціальну та правову захищеність військовослужбовців, у разі необхідності клопотати за них перед старшими командирами (начальниками); знати потреби і запити особового складу, приймати рішення за його заявами, скаргами та іншими зверненнями тощо [99, п. 59]. Крім того, командири військових частин наділені повноваженнями посвідчувати заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з’єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім’ї і члена сім’ї військовослужбовця [232, ст. 1252].

Відповідно до п. 28 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, одним із принципів будівництва і керівництва Збройними Силами України є

єдиноначальність, яка полягає в наділенні командира (начальника) всією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих і покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця; наданні командирові (начальникові) права одноособово приймати рішення, віддавати накази [99]. Тому головним щодо гарантування прав та свобод військовослужбовців є виконання завдань командирами, в межах повноважень, визначених законодавством.

В умовах сьогодення дедалі більшого значення набувають інститути громадянського суспільства, складовою яких є громадські організації, що створюються задля здійснення захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів. Відповідно, актуальним питанням є здійснення громадського контролю за дотриманням прав і свобод військовослужбовців, особливо в умовах проведення антитерористичної операції.

В Україні діють громадські організації, які об'єднують спільними інтересами не тільки військовослужбовців, а й членів їх сімей. До них належать організації, що мають місцевий, всеукраїнський чи навіть міжнародний статус. Такими громадськими організаціями є Спілка офіцерів України, Товариство українських офіцерів, Всеукраїнська спілка безквартирних офіцерів тощо. Зазначені організації провадять активну діяльність у сфері забезпечення прав і свобод військовослужбовців, шляхом проведення круглих столів з актуальних питань, участі в парламентських слуханнях із пенсійного забезпечення, соціального захисту тощо.

У Збройних Силах та інших військових формуваннях діють Громадські ради, які є консультативно-дорадчими органами. У 2005 році створено Громадську раду при Міністерстві оборони України, метою якої є налагодження системного діалогу з інститутами громадянського суспільства, надання можливості доступу до інформації про діяльність Збройних Сил України, забезпечення принципів гласності, відкритості та прозорості діяльності

Міністерства оборони України, забезпечення системного впливу інститутів громадянського суспільства на реалізацію соціальних прав військовослужбовців та членів їх сімей. До складу Громадської ради входять представники 105 інститутів громадянського суспільства, в тому числі і перерахованих вище громадських організацій.

В Україні діють правозахисні громадські організації, основними напрямками діяльності яких є захист прав людини та основоположних свобод у судах, органах державної влади та місцевого самоврядування; надання правової допомоги особам у захисті своїх прав і свобод; здійснення постійного моніторингу дотримання прав людини та основоположних свобод в Україні й інформування про факти порушень прав та свобод тощо. Військовослужбовці також можуть звертатися до зазначених організацій для захисту своїх прав та свобод. Особливу роль правозахисні організації відіграють в умовах сьогодення, коли наші військовослужбовці боронять країну від агресії на Сході України. Нині військовослужбовцям особливо потрібна правова допомога.

Діяльність правозахисних організацій є своєрідною гарантією забезпечення прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців. Найбільш потужною на сьогодні є Українська Гельсінська спілка з прав людини, до якої входять близько 30 правозахисних організацій України. Результати своєї діяльності вони відображають в щорічних звітах. Окремим розділом звіту є права військовослужбовців. Так, у звіті звертається увага на проблемні питання та позитивні моменти щодо забезпечення прав і свобод військовослужбовців. Наприклад, Українська Гельсінська спілка з прав людини звертає увагу на необхідність підвищення бойової майстерності, рівня підготовки і професіоналізму військовослужбовців, розглядаючи це як важливий засіб дотримання їх конституційних прав [261, с. 312]. Зазначимо, що ст. 19 Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” 19 червня 2003 року передбачає можливість громадських організацій запитувати та отримувати в установленому порядку інформацію, яка не містить державної таємниці, з питань діяльності Збройних Сил

України, інших військових формувань, правоохоронної діяльності; проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції відповідним державним органам для врахування в ході реформування Збройних Сил України, інших складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави; брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань реформування і діяльності Збройних Сил України, інших ланок Воєнної організації та правоохоронних органів держави, проблем правового і соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей; через суб'єктів права законодавчої ініціативи виступати із законодавчими ініціативами в галузі соціального захисту військовослужбовців, пенсіонерів та членів їхніх сімей [98].

Водночас слід зазначити, що на практиці деякі зазначені положення важко реалізувати. Наприклад, це стосується доступу на територію військових частин та інших об'єктів представників громадських організацій, можливості безпосереднього спілкування представників громадськості з військовослужбовцями та інші.

Громадський інститут правового захисту може відігравати роль незалежного контролера та сприяти інформуванню громадськості про потреби і проблеми військовослужбовців. Позитивним, на нашу думку, щодо участі громадськості у військовій сфері є діяльність військового командування за цим напрямом А саме: видання наказу Міністра оборони України “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики у військовій сфері” від 18 травня 2011 року №262 [262] та Директиви “Про вдосконалення співпраці органів військового управління з громадськими організаціями” від 27 квітня 2009 року № Д-13 [263], які передбачають заходи щодо взаємодії із громадськими організаціями. А саме, органи військового управління повинні сприяти роботі громадських організацій у виконанні їх статутних завдань у сфері оборони, для чого у планах виховної та соціально-психологічної роботи передбачати проведення спільних заходів щодо участі громадських організацій у вирішенні питань соціального захисту, сприяти вивченню громадської думки,

забезпечити своєчасне публічне реагування на пропозиції та зауваження громадських організацій; вживати заходів, спрямованих на розвиток партнерських відносин та поглиблення співробітництва з громадськими організаціями тощо [263].

На нашу думку, громадські організації на сьогодні досі не займають такого місця в суспільстві, як у зарубіжних державах. Проте, на нашу думку, необхідно всіма засобами сприяти тому, щоб громадські організації посіли визначене, належне їм місце в суспільстві.

Велике значення у механізмі гарантування прав та свобод людини і громадянина в Україні, в тому числі і військовослужбовців, посідають міжнародні судові установи та міжнародні організації, до компетенції яких входить захист прав та свобод людини і громадянина шляхом застосування міжнародно-правових гарантій. Основною метою міжнародних організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання національних та міжнародних гарантій прав людини. Угоди держав, що передбачають право конкретного громадянина вимагати від своєї держави виконання міжнародно-визнаних прав і свобод, підкріплюються міжнародними механізмами, створеними в рамках різноманітних міжнародних організацій.

Відповідно до Конституції України, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1, ст. 55]. Важливе місце в системі міжнародно-правових гарантів прав та свобод людини і громадянина посідають міжнародні організації. Серед них – Організація Об'єднаних Націй, Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі, Рада Європи та багато інших міжнародних організацій. Серед міжнародних судових органів із прав людини функціонує Європейський суд з прав людини. Він має право розглядати індивідуальні та міждержавні скарги, подані до Європейського суду з прав людини проти одного або декількох держав-членів Ради Європи або проти Європейського союзу; визнавати факт того, що було порушено те чи інше право заявника; присудити

заявнику виграну, справедливу компенсацію; тлумачити Конвенцію про захист прав людини та основних свобод; встановлювати факт того, що будь-яке порушення в певній державі носить масовий характер через системну проблему, у зв'язку з чим, наказувати цій державі вжити заходів щодо виправлення цього недоліку тощо [264]. Як свідчить практика щороку зростає кількість справ, розглянутих Європейським судом з прав людини щодо громадян України. У 2002 році було винесено одне рішення Європейського суду з прав людини проти України, 2003 році – 6, 2004 року – 13, від початку 2005 року – 54 рішення проти України [265]. Стрімко зросла кількість рішень в 2010–2013 роках. Відтак, у 2010 році – 135, у 2011 році – 139, у 2012 році – 171, у 2013 році – 151. Україна декілька років поспіль є лідером за кількістю справ, що перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини [266]. За кількістю рішень про порушення прав людини, винесених Європейським судом з прав людини в 2015 році, Україна перебуває на четвертому місці (за рік було 50 рішень) [267]. Серед зазначеної кількості справ мають місце звернення військовослужбовців до Європейського суду з прав людини. Загалом така ситуація свідчить про недостатню ефективність діяльності національних органів, неспроможних забезпечити своїм громадянам належний захист їх прав та свобод, гарантованих Конституцією, та винести справедливе рішення в Україні. У зв'язку зі зростанням кількості звернень фізичних осіб до Європейського суду з прав людини нагальною потребою є оптимізація національної системи судового і позасудового захисту прав людини. З цією метою слід широко залучати громадські правозахисні організації.

Таким чином, під інституційними (організаційно-правовими) гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти організаторську діяльність держави, її органів та громадянського суспільства спрямовану на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав та свобод військовослужбовців.

Суб'єктами гарантування конституційних прав та свобод військовослужбовців виступають: Українська держава, її органи: Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Президент України,

Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, органи місцевого самоврядування, а також громадянське суспільство: міжнародні організації, громадські організації, засоби масової інформації та інші.

На нашу думку, для підвищення ефективності інституційних (організаційних) гарантій необхідним є призначення представника Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців та запровадження регіональних представників у Оперативних командуваннях Збройних Сил України, а також необхідно надати право громадянам України (військовослужбовцям) оскаржувати у Конституційному Суді України закони та нормативно-правові акти, що обмежують їх права та свободи.

Висновки до розділу 3

Узагальнивши правові та інституційні гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців, можна сформулювати такі підсумкові положення, висновки, рекомендації і пропозиції:

1. Під гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти систему умов, способів і засобів, що утворюються і функціонують для належної реалізації, охорони, а в необхідних випадках – захисту прав та свобод військовослужбовців, визначених Конституцією, законодавством України, в тому числі військовим законодавством. Гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців поділяють на: загальні, до яких відносять політичні, економічні, соціальні, і культурні (духовні) та правові (юридичні).

2. Правові (юридичні) гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців – це закріплена в Конституції України та законодавстві України, у тому числі військовому законодавстві, сукупність умов, способів і засобів, які забезпечують належну реалізацію, охорону та захист прав та свобод військовослужбовців. Вони поділяються на нормативно-правові і інституційні (організаційно-правові) гарантії.

3. Під нормативно-правовими гарантіями прав та свобод військовослужбовців слід розуміти систему правових норм, що передбачають умови, способи та засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона й захист прав та свобод військовослужбовців. До них належать норми-принципи, процесуальні норми, юридичні обов'язки та юридична відповідальність.

4. Для відновлення конституційних гарантій прав та свобод військовослужбовців щодо недопущення їх скасування чи звуження їх змісту та обсягу при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, що передбачені ч. 2 та 3 ст. 22 Конституції України необхідно поновити чинність ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, яка передбачала, що “нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які обмежують права і пільги військовослужбовців та членів їх сімей, є недійсними”.

5. Законом України “Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні” від 27 березня 2014 року внесені зміни до ч. 2 ст. 13 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” від 9 квітня 1992 року, відповідно, “максимальний розмір пенсії, обчислений відповідно до цієї статті, не повинен перевищувати 70 процентів відповідних сум грошового забезпечення”. До внесення зазначених змін стаття передбачала 80 відсотків відповідних сум грошового забезпечення.

6. Військовослужбовці, відповідно до законодавства України, наділені додатковими, порівняно з іншими громадянами, гарантіями прав та свобод, які сприяють їх реалізації і виступають запорукою якісного виконання обов'язків військової служби і які можуть виступати як відповідним правом, так і гарантією реалізації того чи іншого права.

7. Під інституційними (організаційно-правовими) гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти організаторську діяльність держави, її органів та громадянського суспільства,

спрямовану на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав та свобод військовослужбовців.

8. Досвід зарубіжних країн переконує, що для підвищення ефективності діяльності вітчизняного омбудсмана необхідним є призначення представника Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців та запровадження регіональних представників у Оперативних командуваннях Збройних Сил України.

9. Для більш ефективного гарантування конституційних прав та свобод особи, в тому числі військовослужбовців, необхідно надати право громадянам України (військовослужбовцям) оскаржувати в Конституційному Суді України закони та нормативно-правові акти, що обмежують їх права та свободи. Правом конституційної скарги наділені військовослужбовці ФРН.

ВИСНОВКИ

Дослідивши конституційно-правові аспекти прав, свобод та обов'язків військовослужбовців в Україні, можна сформулювати такі теоретичні узагальнення, рекомендації і практичні пропозиції:

1. Формування і розвиток теоретико-правової думки щодо прав, свобод та обов'язків військовослужбовців нерозривно пов'язані з розвитком теоретичних поглядів на права, свободи та обов'язки людини і громадянина. З набуттям Україною незалежності питання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців висвітлювалися в науковій літературі, але комплексні їх дослідження окремо не проводилися. До того ж, ця проблема дуже багатоаспектна, а тому є предметом розгляду різних юридичних наук. На сучасному етапі відсутні дисертаційні роботи, присвячені дослідженню конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

2. На різних етапах розвитку української держави формувалося особливе ставлення з боку влади та суспільства до осіб, які проходять військову службу, закріплення їх прав, свобод та обов'язків, надання їм додаткових прав, обов'язків, пільг та компенсацій за особливі умови служби. На теренах сучасної України права, свободи та обов'язки військовослужбовців регулювалися спочатку нормами звичаєвого права, пізніше писаними нормами права. У різні історичні періоди права, свободи та обов'язки військових закріплювалися в нормативно-правових актах. Значна увага до нормативно-правового закріплення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців приділялася у період боротьби за національну державність на початку XX століття.

3. На міжнародному рівні правове регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців здійснюється на основі правових норм, що містяться у міжнародних договорах, зокрема, у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року та інших. На національному рівні права,

свободи та обов'язки військовослужбовців регламентовані нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Це, насамперед, ст. 17, ч. 4 ст. 35, ч. 3 ст. 37, ч. 3 ст. 43, ст. 65, пп. 9, 22 та 23 ч. 1 ст. 85, п. 17 ч. 1 та п. 2 ч. 2 ст. 92, пп. 17–20 ч. 1 ст. 106, ст. 107, пп. 2 та 7 ст. 116, п. 14 Розділу XV “Перехідні положення” Конституції України. Саме ці норми є конституційно-правовою основою прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

4. У конституціях окремих держав містяться глави, розділи, частини, які закріплюють норми, що визначають статус Збройних Сил (Конституції Швейцарської Конфедерації, Фінляндії, Португальської Республіки, Австрійської Республіки, Республіки Македонія, Угорської Республіки, Республіки Албанія, Королівства Бельгія). У деяких зазначених вище розділах, главах, частинах конституцій містяться норми, що стосуються прав та свобод військовослужбовців (Конституції Угорської Республіки, Португальської Республіки, Королівства Бельгія, Республіки Албанія). У ряді конституцій зарубіжних держав передбачаються обмеження прав і свобод для військовослужбовців (Конституції ФРН, Португальської Республіки, Королівства Іспанія, Республіки Білорусь, Грузії). Беручи до уваги зазначене вище, пропонуємо передбачити аналогічний розділ у Конституції України, назвавши його “Оборона і безпека” або “Збройні Сили України”, та викласти в ньому норми права, що регулюють і охороняють суспільні відносини у сфері статусу та діяльності Збройних Сил України, у тому числі й найбільш важливі, фундаментальні та відправні положення, що стосуються прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

5. Методологія наукового дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців – це система підходів, принципів та методів, які дозволили об'єктивно та всебічно розкрити проблему розуміння й реалізації прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. В основу методології дослідження прав, свобод та обов'язків військовослужбовців були покладені філософсько-методологічні підходи (системний, антропологічний, ціннісний (аксіологічний), герменевтичний); принципи (науковість, об'єктивність, всебічність, історизм, конкретність, комплексність) та методи пізнання: загальнонаукові (діалектичний,

метод аналізу та синтезу, метод дедукції та індукції, структурно-функціональний, системний, історичний, порівняльний), спеціально-наукові (формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод тлумачення норм права, історико-правовий, прогнозування, статистичний).

6. Ознаками військовослужбовця є: а) належність до громадянства України, у випадках визначених законодавством, іноземне громадянство чи відсутність громадянства; б) віковий ценз; в) проходження військової служби в добровільному порядку (за контрактом) чи за призовом (по мобілізації чи строкова військова служба); г) стан здоров'я; ґ) наявність військових звань; д) військова форма, знаки розрізнення; е) виконання безпосередньо обов'язків, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності; є) наявність військово-службових прав та обов'язків; ж) особливий суб'єкт відповідальності. Враховуючи викладене, військовослужбовець це – громадянин України, у випадках, визначених законодавством, іноземець чи особа без громадянства, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, має військове звання, військову форму, знаки розрізнення, наділений правами, свободами та обов'язками, які визначені Конституцією України, законами України, у тому числі військовим законодавством, з метою забезпечення безпеки та оборони держави. Новелою в законодавстві України є можливість проходження військової служби в Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства, що, беззаперечно, має бути узгодженим із ч. 2 ст. 65 Конституції України, яка передбачає, що військову службу відповідно до закону відбувають лише громадяни України.

7. Права, свободи та обов'язки військовослужбовців визначаються їх спеціальним статусом, пов'язаним із виконанням обов'язків державної служби особливого характеру – військової служби, що передбачає, крім загальногромадянських прав, свобод та обов'язків, наявність додаткових прав та обов'язків, що визначаються службовим становищем цієї категорії.

8. Конституційні права та свободи військовослужбовців – це можливості осіб, які проходять військову службу, спрямовані на задоволення особистих та публічних інтересів під час проходження військової служби, що закріплені нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством. Конституційні обов'язки військовослужбовців – це міра необхідної поведінки під час проходження військової служби, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки й оборони та закріплена нормами Конституції та законів України, у тому числі військовим законодавством. Конституційні права, свободи та обов'язки військовослужбовців мають особливості, які визначаються військовим законодавством.

9. У сучасній міжнародній спільноті формується тенденція щодо скорочення обмежень прав та свобод військовослужбовців, про що свідчать прийняті Комітетом міністрів Ради Європи керівні настанови щодо прав осіб, які перебувають на військовій службі. В зв'язку з цим, запропоновано державам – членам Ради Європи: дозволити брати участь у професійних спілках та організаціях військовослужбовців, у яких має бути створено спеціальні консультаційні пункти; ліквідувати обмеження на право участі у виборах там, де такі обмеження існують; дозволити участь військовим у політичних партіях та інші.

10. Для повноцінної реалізації конституційного права військовослужбовців на соціальний захист, що передбачене ст. 46 та ч. 5 ст. 17 Конституції України, доцільно ст. 21 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня 2003 року доповнити ч. 6, виклавши її в такій редакції: “Одноразова грошова допомога у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, які брали (беруть) участь в антитерористичній операції призначається і виплачується в розмірах, визначених Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”.

11. Сучасною тенденцією новітніх конституцій зарубіжних держав є використання ідеї єдності конституційних прав та обов'язків, тобто при

формулюванні конкретного права одразу визначається відповідний йому обов'язок (Конституції Іспанії, Італії, Польщі, Португалії). У розрізі зазначеного можна стверджувати, що саме у зв'язку із виконанням конституційного обов'язку, передбаченого ч. 2 ст. 65 Конституції України, військовослужбовці набувають додаткових військово-службових прав та обов'язків. Військово-службові права – це можливості осіб, які проходять військову службу, пов'язані безпосередньо з їх професійною діяльністю з виконання військового обов'язку та спрямовані на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки і оборони. Військово-службові обов'язки – це міра необхідної поведінки осіб, які проходять військову службу, у процесі військово-службової діяльності, що спрямована на забезпечення інтересів особи, суспільства, держави у сфері безпеки та оборони. Військово-службові права та обов'язки класифікуються на загальні, посадові та спеціальні. Військово-службовим правам та обов'язкам властиві єдність, обумовленість та взаємозв'язок, вони можуть одночасно бути і правом, і обов'язком.

12. Враховуючи те, що зміст окремих статей законів України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року та “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року не відповідають їх назві та суперечать загальноприйнятій класифікації прав та свобод людини і громадянина, у тому числі військовослужбовців, пропонується назву ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року викласти в такій редакції: “Обмеження прав та свобод військовослужбовців у Збройних Силах України”, а назву ст. 5 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року “Особливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців”.

13. Для реалізації військовослужбовцями права вільного пересування, що передбачене, насамперед, ст. 33 Конституції України є сенс п. 216 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України доповнити й викласти в такій редакції: “Військовослужбовці строкової служби у вільний від занять та робіт час мають право вільно переміщатися по території військової частини, а під час

звільнення – і в межах гарнізону. Виїзд військовослужбовців строкової служби поза межі гарнізону (за винятком випадків відбуття у відпустку або відрядження) забороняється. Виїзд поза межі гарнізону військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, крім вихідних, святкових та неробочих днів, здійснюється з дозволу командира військової частини. У вихідні, святкові та неробочі дні виїзд зазначеної категорії військовослужбовців поза межі гарнізону здійснюється з обов'язковим повідомленням командира військової частини з метою своєчасного прибуття до місця військової служби для підтримання бойової готовності військової частини. Повідомлення може бути здійснене в усній або письмовій формі”.

14. Для забезпечення конституційного права військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, що передбачене ст. 35 Конституції України та з урахуванням досвіду провідних країн світу, досвіду проведення антитерористичної операції необхідно на законодавчому рівні закріпити діяльність у Збройних Силах України військових священиків (капеланів), у зв'язку із чим пропонується доповнити Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року ст. 17-1 “Діяльність військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України”, виклавши її в такій редакції: “Задоволення релігійних потреб особового складу здійснюють військові священики (капелани). Організація діяльності військових священиків (капеланів) визначаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України”.

15. Аналіз зарубіжних та міжнародних нормативно-правових актів, ст. 36 Конституції України, а також прагнення української спільноти стати членом Європейського Союзу переконує, що було б доцільним внести зміни до ст. 17 Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року та виключити заборону на участь військовослужбовців у професійних спілках. Водночас постає необхідність законодавчого врегулювання права на участь в діяльності професійних спілок та встановлення меж використання його військовослужбовцями.

16. Враховуючи досвід зарубіжних країн та для повноцінної реалізації ст. 39 Конституції України необхідно здійснити законодавче врегулювання порядку організації і проведення мирних заходів в Україні. Також є необхідність конкретизувати особливості реалізації зазначеного права військовослужбовцями в Законі України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року і доповнити його ст. 5-1 “Право військовослужбовців на мирні зібрання”, яку викласти в такій редакції: “Військовослужбовці мають право у вільний від виконання службових обов’язків, без військової форми одягу, мирно, без зброї брати участь у зборах, мітингах, походах та демонстраціях, які не переслідують політичних цілей та проводяться за межами військової частини, у встановленому законодавством порядку”.

17. Для повноцінної реалізації конституційного права на заробітну плату, що передбачене ст. 43 Конституції України та права на достатній життєвий рівень, що регламентується ст. 48 Конституції України важливим є закріплення в законодавстві України відповідного рівня грошового забезпечення військовослужбовців шляхом встановлення мінімальних розмірів посадових окладів, як це передбачено для державних службовців Законом України “Про державну службу” від 10 грудня 2015 року, який набуде чинності 1 травня 2016 року, оскільки військова служба є державною службою особливого характеру. Тому доцільним буде п. 1 ст. 9 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року доповнити абзацом третім, виклавши його у редакції: “Мінімальний розмір посадового окладу осіб рядового складу (крім військовослужбовців строкової служби), які проходять військову службу за контрактом та за призовом під час мобілізації не може бути меншим 4 розмірів мінімальної заробітної плати. Посадові оклади інших категорій військовослужбовців визначається згідно схеми посадових окладів, встановленої Кабінетом Міністрів України”.

18. Досвід США, ФРН, Польщі та Франції, а також необхідність забезпечення реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність регламентованого ст. 42 Конституції України переконує, що положення щодо

обмеження для військовослужбовців права на заняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю, передбачені Законом України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 року, необхідно деталізувати в Законі України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, доповнивши його ст. 9-2 “Обмеження на зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю” і викласти її в такій редакції: “Військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової служби, виступають суб’єктами відповідальності за корупційні правопорушення, на яких поширюється заборона на зайняття підприємницькою діяльністю. Зазначені особи (крім військовослужбовців строкової служби) можуть займатися викладацькою, науковою і творчою діяльністю, медичною практикою, інструкторською та суддівською практикою зі спорту на умовах, визначених законодавством. Іншою оплачуваною діяльністю (крім підприємницької діяльності) на умовах трудового договору військовослужбовці можуть займатися з письмового дозволу командира за умови, що така діяльність не буде негативно впливати на виконання службових обов’язків та не буде перевищувати двадцяти годин на тиждень”.

19. Під гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти систему умов, способів і засобів, що утворюються і функціонують для належної реалізації, охорони, а в необхідних випадках – захисту прав та свобод військовослужбовців, визначених Конституцією, законодавством України, в тому числі військовим законодавством. Гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців поділяють на: загальні та правові (юридичні).

20. Правові (юридичні) гарантії конституційних прав та свобод військовослужбовців – це закріплена в Конституції України та законодавстві України, у тому числі військовому законодавстві, сукупність умов, способів і засобів, які забезпечують належну реалізацію, охорону та захист прав та свобод військовослужбовців. Вони поділяються на нормативно-правові і інституційні (організаційно-правові) гарантії. Під нормативно-правовими гарантіями прав та

свобод військовослужбовців слід розуміти систему правових норм, що передбачають умови, способи та засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація, охорона й захист прав та свобод військовослужбовців. До них належать норми-принципи, процесуальні норми, юридичні обов'язки та юридична відповідальність. Під інституційними (організаційно-правовими) гарантіями конституційних прав та свобод військовослужбовців слід розуміти організаторську діяльність держави, її органів та громадянського суспільства, спрямовану на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав та свобод військовослужбовців.

21. Для відновлення конституційних гарантій прав та свобод військовослужбовців щодо недопущення їх скасування чи звуження їх змісту та обсягу при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, що передбачені ч. 2 та 3 ст. 22 Конституції України необхідно поновити чинність ч. 3 ст. 1-2 Закону України “Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 року, яка передбачала, що “нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які обмежують права і пільги військовослужбовців та членів їх сімей, є недійсними”.

22. Досвід зарубіжних країн (Швеції, Норвегії, Ізраїлю, ФРН), де запроваджена посада військового омбудсмана переконує, що для підвищення ефективності діяльності вітчизняного омбудсмана необхідним є призначення представника Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців та запровадження регіональних представників у Оперативних командуваннях Збройних Сил України.

23. Для більш ефективного гарантування конституційних прав та свобод особи, в тому числі військовослужбовців, необхідно надати право громадянам України (військовослужбовцям) оскаржувати в Конституційному Суді України закони та нормативно-правові акти, що обмежують їх права та свободи. Правом конституційної скарги наділені військовослужбовці ФРН.

Зазначені основні результати дослідження конституційно-правових аспектів прав, свобод та обов'язків військовослужбовців не є вичерпними, а запропоновані

теоретичні узагальнення, рекомендації і практичні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства будуть сприяти реформуванню сектору безпеки і оборони держави, реальному вирішенню проблем, пов'язаних з реалізацією прав, свобод та обов'язків військовослужбовців, їх гарантуванню і підвищенню боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
3. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник – К. : Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 350 с.
4. Кучинский В. А. Личность, свобода, право / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – 207 с.
5. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина : монографія / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
6. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
7. Плутарх Избранные жизнеописания : в 2 т. / Плутарх. – М. : Правда, 1987. – Т. 1. – С. 592.
8. Советская историческая энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1961. – Т. 1. – 1023 с.
9. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – К. : Ін Юре, 2004. – 368 с.
10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.
11. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з

повною згодою з обох сторін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

12. Сковорода Г. С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода; АН УРСР, Ін-т філософії. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 411–463.

13. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє / Т. Г. Шевченко // Кобзар. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1954. – 492 с.

14. Гуренко-Вайцман М. М. Історичні традиції формування сучасного громадянського суспільства в Україні / М. М. Гуренко-Вайцман, Н. В. Філик // Крим. юрид. вісн. – 2009. – № 1 (5). – С. 156–166.

15. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособ. / Л. Д. Воеводин. – М. : МГУ, Изд. группа Инфра-М; Норма, 1997. – 304 с.

16. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов, 1987. – 294 с.

17. Матузов Н. И. Юридические обязанности личности / Н. И. Матузов / Теория государства и права : курс лекцій; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд. – М., 2001. – С. 306.

18. Лукашева Е. А. Общая теория прав человека / Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – 509 с.

19. Права человека : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – 2-е изд., переработ. – М. : Норма-Инфра-М, 2011. – 560 с.

20. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.

21. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.

22. Лысенков С. Л. Развитие прав и свобод граждан в советском обществе / С. Л. Лысенков. – К. : Вища шк., 1985. – 64 с.

23. Лысенков С. Л. Гарантии прав и свобод личности в советском обществе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С. Л. Лысенков; Ин-т государства и права АН УССР. – К., 1976. – 23 с.

24. Копейчиков В. В. Права человека: мифы и реальность / В. В. Копейчиков. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те издательского объединения “Вища школа”, 1987. – 87 с.

25. Копейчиков В. В. Реальный социализм: демократия, личность, права человека / В. В. Копейчиков, З. И. Сущук. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те издательского объединения “Вища школа”, 1983. – 151 с.

26. Сиренко В. Ф. Реальность прав советских граждан / В. Ф. Сиренко. – К. : Наукова думка, 1983. – 139 с.

27. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины : теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2003. – 328 с.

28. Погорілко В. Ф. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Правова єдність, 2009. – 429 с.

29. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.

30. Погорілко В. Ф. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики / В. Ф. Погорілко // Право України. – 2005. – № 8. – С. 144–146.

31. Права людини й оновлення Конституції України : монографія / П. М. Рабінович, Д. А. Гудима, С. П. Добрянський та ін. // Праці лабораторії дослідження проблем прав людини юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів : Малий видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка, 2011. – Вип. 5. – 184 с.

32. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.

33. Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні : монографія / Нац. акад. прав. наук України, НДІ державного будівництва

та місцевого самоврядування; гол. ред. П. М. Рабінович. – Львів : Медицина і право, 2012. – 180 с.

34. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій / П. М. Рабінович, Ю. М. Groшевий, С. П. Добрянський // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія І: Дослідження та реферати. – Вип. 18. – Львів : Край, 2008. – 70 с.

35. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14–23.

36. Права людини та інформація: зб. наук. праць / А. М. Колодій (ред.); Національна академія внутрішніх справ України, Британська Рада в Україні. – К., 2001. – 141 с.

37. Колодій А. М. Розуміння “демократії” та забезпечення прав людини на шляху до європейської інтеграції України / А. М. Колодій // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник “Повітряне і космічне право”. Зб. наук. пр. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2008. – № 4 (9). – С. 41–46.

38. Колодій А. М. Дотримання прав та свобод людини і громадянина в Україні: дотримання прав людини в діяльності МВС / А. М. Колодій // Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2009. – С. 24–25.

39. Колодій А. М. Демократія, верховенство права та права людини у контексті європейської інтеграції України / А. М. Колодій // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник “Повітряне і космічне право”. Зб. наук. пр. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2008. – С. 33–38.

40. Олійник А. Ю. Механізм, форми, методи та особливості забезпечення органами внутрішніх справ реалізації прав людини і громадянина / А. Ю. Олійник. – К. : НАВСУ, 1997. – 38 с.

41. Олійник А. Ю. Критерії класифікації конституційних свобод людини і громадянина в Україні / А. Ю. Олійник // Науковий вісник НАВС : науково-теоретичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 79–86.

42. Олійник А. Ю. Виникнення та розвиток теорій свободи людини в Україні / А. Ю. Олійник // Науковий вісник НАВС : науково-теоретичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 3–12.
43. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
44. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.
45. Совгиря О. В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.
46. Гуренко М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина : монографія / М. М. Гуренко. – К. : НАВСУ, 2001. – 218 с.
47. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Гуренко. – К., 2004. – 448 с.
48. Гончаренко О. М. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. М. Гончаренко. – К. : Б.в., 2006. – 19 с.
49. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ж. М. Пустовіт. – К., 2001. – 18 с.
50. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л. І. Летнянчин. – Х., 2002. – 18 с.
51. Мацькевич М. М. Конституційні культурні права та свободи людини і громадянина в Україні: праворозуміння та практика реалізації: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / М. М. Мацькевич. – Київ, 2014. – 39 с.

52. Войналович М. В. Конституційно-правові аспекти реалізації права на об'єднання у громадські організації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. В. Войналович. – Київ, 2015. – 19 с.

53. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т. М. Заворотченко. – К., 2002. – 222 с.

54. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Пушкіна. – Острогоз, 2008. – 457 с.

55. Артамонов Н. В. Правовой статус советских военнослужащих : дис. ... докт. юрид. наук / Н. В. Артамонов. – М., 1984. – 456 с.

56. Мигачев Ю. И. Конституционные права военнослужащих (сравнительное исследование законодательства РФ, США, Франции и ФРГ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. И. Мигачев. – М., 1993. – 287 с.

57. Мигачев Ю. И. Правовые гарантии реализации статуса военнослужащих / Ю. И. Мигачев. – М. : Изд. Воен. ун-та, 1998. – 321 с.

58. Сорока Н. Ю. Конституционные права, свободы и законные интересы военнослужащих, лиц, уволенных с военной службы, и членов их семей: вопросы теории и практики реализации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Н. Ю. Сорока. – СПб., 2004. – 180 с.

59. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Й. Пашинський. – К., 2007. – 20 с.

60. Забарський В. В. Адміністративно-правове регулювання політичних прав військовослужбовців Збройних Сил України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. В. Забарський. – Київ, 2012. – 173 с.

61. Синиця А. М. Адміністративно-правове регулювання у сфері забезпечення прав і свобод військовослужбовців : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. М. Синиця. – Харків, 2012. – 220 с.

62. Буличев А. О. Адміністративно-правовий статус військовослужбовця Національної гвардії України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. О. Буличев. – К., 2014. – 279 с.

63. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Є. І. Григоренко. – Х. : Б.в., 2009. – 18 с.

64. Дацюк І. П. Механізми соціального захисту військовослужбовців у трансформаційному суспільстві : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / І. П. Дацюк. – Донецьк, 2010. – 20 с.

65. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І. Ф. Корж. – К., 2004. – 222 с.

66. Паламарчук В. О. Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. О. Паламарчук. – Ірпінь, 2003. – 13 с.

67. Підпригора О. А. Римське право : підруч. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

68. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Книга 49 Титул XVI. О военном деле : учеб. пособ. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

69. Історія держави і права України : у 2 т. / [під ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 646 с.

70. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах : монографія / Н. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1986. – 160 с.

71. І. Крип'якевич. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.

72. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. I. – 432 с.

73. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с.
74. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : ВД “КМ Academia”, 2000. – 300 с.
75. Хрестоматія з правознавства : збірник нормативних документів / уклад. І. П. Козинцев, Л. М. Козаченко. – 2-ге вид. – К., 1998. – 545 с.
76. Слюсаренко А. Г. Історія Української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Знання, 1993. – 310 с.
77. Волков С. В. Русский офицерский корпус / С. В. Волков. – М. : Центрполиграф, 2003. – 414 с.
78. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. : організаційна структура, штати: історико-правове дослідження. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 292 с.
79. Терлюк І. Я. Історія держави і права України [Електронний ресурс] : навч. посіб. / І. Я. Терлюк; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – К. : Атіка, 2011. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/61224-vyskove-budvinitstvo.html>.
80. Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921 рр. : воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – 119 с.
81. Гетьманат Павла Скоропадського (29 квітня 1918 – 26 грудня 1918) [Електронний ресурс] // Український історик. – Режим доступу : <http://istoryk.in.ua/getmanat-pavla-skoropadskogo-29-kvitnya-1918-26-grudnya-1918>.
82. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. / М. Шкільник. – Торонто, 1971. – 366 с.
83. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1919 року // Вісті ВУЦВК.– 1929. – № 143. – 23 черв.
84. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Й. Пашинський. – К. : 2007. – 190 с.

85. Військове законодавство України : збірник нормативних актів / Ф. В. Саганюк та ін.; під ред. В. І. Кравченка. – К. : Атіка, 1999. – 800 с.
86. Довідник з міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини / упоряд: О. О. Гудзовський та ін.; за заг. ред. О. Г. Процепка. – К., 2001. – 342 с.
87. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
88. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
89. Конституции стран мира: хрестоматия : в 7 ч. – Ч. 2: Европа. / сост. Д. В. Кузнецов. – Благовещенск : Благовещенский гос. пед. ун-т, 2014. – 1054 с.
90. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – 824 с.
91. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
92. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
93. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1934-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.
94. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квіт. 2003 р. № 661-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.
95. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 берез. 2014 р. № 876-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.

96. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

97. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квіт. 1992 р. № 2262-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2262-12>.

98. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 975-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.

99. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 берез. 1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.

100. Дисциплінарний статут Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 берез. 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.

101. Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 берез. 1999 р. № 550-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 196.

102. Стройовий статут Збройних Сил України : затв. Законом України від 24 берез. 1999 р. № 549-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 195.

103. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10 груд. 2008 р. № 1153/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008>.

104. Про Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби зовнішньої розвідки України : Указ Президента України від 17 лип. 2006 р. № 619/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/619/2006>.

105. Про Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України : Указ Президента України від 27 груд. 2007 р. № 1262/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1262/2007>.

106. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України від 29 груд. 2009 р. № 1115/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1115/2009>.

107. Про упорядкування структури та умов грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 листоп. 2007 р. № 1294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1294-2007-п>.

108. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2006 р. № 1081 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-п>.

109. Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 черв. 2013 р. № 450 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-п>.

110. Деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та інших громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2015 р. № 728 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/728-2015-%D0%BF>.

111. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Наказ Міністра оборони України від 10 квіт. 2009 р. № 170

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008>.

112. Про затвердження Інструкції про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями: Наказ Міністра оборони України від 30 листоп. 2011 р. № 737 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0024-12>.

113. Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міністра оборони України від 11 черв. 2008 р. № 260 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0638-08>.

114. Про затвердження Інструкції про організацію розгляду звернень та проведення особистого прийому громадян у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України : Наказ Міністра оборони України від 3 груд. 2005 р. № 722 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1512-05>.

115. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 25 груд. 2015 р. № 928-VIII // *Голос України*. – 2015. – № 250. – 31 груд.

116. Про Державний бюджет України на 2015 рік : Закон України від 28 груд. 2014 р. № 80-VIII // *Відомості Верховної Ради України*. – 2015. – № 5. – Ст. 37.

117. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 31 груд. 2013 р. № 719-VII // *Відомості Верховної Ради України*. – 2014. – № 9. – Ст. 93.

118. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV // *Відомості Верховної Ради України*, 2003. – № 25. – Ст. 180.

119. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII // *Відомості Верховної Ради України*. – 1993. – № 45. – С. 425.

120. Про додаткові заходи соціального захисту учасників антитерористичної операції : Указ Президента України від 18 берез. 2015 р. № 150 // Урядовий кур'єр. – 2015 р. – № 52. – 21 берез.

121. Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 груд. 2013 р. № 975 // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 17. – 29 січ.

122. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво (придбання) житла для сімей загиблих військовослужбовців, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, а також для інвалідів I–II групи з числа військовослужбовців, які брали участь у зазначеній операції, та потребують поліпшення житлових умов : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 трав. 2015 р. № 348 // Офіційний вісник України. – 2015 – № 6. – 4 черв.

123. Ганкевич К. Б. Соціально-правовий захист учасників антитерористичної операції. Державні гарантії. Врегулювання правових колізій / К. Б. Ганкевич // Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції : матер. наук.-практ. конференції (3 черв. 2015 р.) / М-во оборони України, Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К. : НУОУ, 2015. – С. 335.

124. Права та пільги для учасників Антитерористичної операції // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 160 (5564). – 13 жовт.

125. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

126. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3 : К – М. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004, 2001. – С. 618–619.

127. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.

128. Фальковський А. О. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнеокласичного етапу розвитку методології юриспруденції / А. О. Фальковський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / [ред. кол. : С. В. Ківалов та ін.]. – Одеса : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 42. – С. 62–71.

129. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві : антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія / С. В. Бобровник. – К. : Юридична думка, 2011. – 384 с.

130. Рабінович П. М. Наука філософії права : до характеристики предмета й методології // Проблеми філософії права. – К.; Чернівці, 2003. – Т. 1. – С. 22–26.

131. Загальна теорія держави і права : підр. для студ. юрид. вищ. навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х : Право, 2009. – 584 с.

132. Щерба С. П. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; під ред. С. П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

133. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : методичні поради. 5-е видання, виправлене і доповнене / авт.-упор. Л. А. Пономаренко. – К. : Толока, 2011. – 79 с.

134. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

135. Про затвердження Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : Постанова Верховної Ради України від 25 черв. 1995 р. № 243/95-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – Ст. 193.

136. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В. П. Тимощука, А. М. Школика. – К. : Конус-Ю, 2007. – 735 с.

137. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. О. В. Зайчука; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.

138. Военная администрация : учебник / под общ. ред. В. М. Корякина. – М. : Российская академия правосудия; РОД “За права военнослужащих”, 2012. – 400 с.

139. Артамонов Н. В. Правовой статус советских военнослужащих и его обеспечение / Н. В. Артамонов. – М. : Изд. воен. ин-та, 1984. – 145 с.

140. Гіда Є. О. Сучасне поняття та класифікація прав людини / Є. О. Гіда // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 2. – С. 138–146.

141. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.

142. Пашинський В. Й. Конституційні права військовослужбовців: класифікація та обмеження / В. Й. Пашинський // Право України. – 2006. – № 1. – С. 65–69.

143. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.

144. Croker L. P., Lawtehncr P. M. The Army officer's Guide: 44 th edition. – Harrisburg, 1988. – 602 p.

145. Мигачев Ю. И. Военное право : учеб. / Ю. И. Мигачев, С. В. Тихомиров. – М. : ЗАО “Бизнес Консалтинг Центр”, 1998. – 304 с.

146. Военное право: учебник / В. К. Белов, О. В. Дамаскин, С. В. Корнишин и др. – М. : За права военнослужащих, 2004. – 640 с.

147. Добровольский А. М. Особенности положения военнослужащих в области публичного права / А. М. Добровольский. – Спб., 1913. – 127 с.

148. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.ombudsman.gov.ua/images/stories/07022011/Dopovid_5.pdf.

149. Опалева С. А. О критериях и принципах допустимого ограничения прав граждан / С. А. Опалева // Вестник Моск. ун-та МВД России. – 2005. – № 1. – С. 46–49.

150. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 336 с.

151. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 20–42.

152. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

153. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

154. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР / Н. В. Витрук. – М. : Юрид. лит., 1985. – 176 с.

155. Бичков С. І. Теоретичні аспекти формування системи соціального захисту населення / С. І. Бичков // Політика і час. – 2004. – № 4. – С. 23–29.

156. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика / А. В. Малько. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 233 с.

157. Мигачев Ю. И. Военное право : учеб. / Ю. И. Мигачев, М. В. Тихомиров. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 464 с.

158. Богуцький П. П. Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” : наук.-практ. коментар / П. П. Богуцький, О. В. Кривенко, А. О. Кривенко. – Львів : АСВ, 2014. – 214 с.

159. Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда : в 11 т. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 250.

160. Рішення Конституційного Суду України від 20 берез. 2002 р. № 5-рп/2002 у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – Ст. 6.

161. Рішення Конституційного Суду України від 6 лип. 1999 р. № 8-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 27. – Ст. 177.
162. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 тис. слів / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
163. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / О. Ф. Фрицький. – К : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
164. Летнянчин Л. І. Конституційні обов’язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / Л. І. Летнянчин. – Харків : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 256 с.
165. Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования : моногр. / А. В. Кудашкин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 574 с.
166. Петров М. И. Военное право России : учеб. для вузов / М. И. Петров. – М. : Приор-издат, 2004. – 384 с.
167. Основи законодавства України : підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. / В. П. Базов, А. М. Бережний, О. М. Боярчук та ін.; за заг. ред. В. І. Кириленко. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 617 с.
168. Cranston M. What Are Human Rights? – London: Bodley Head, 1973. – 170 p.
169. Малеина М. Н. Защита личных имущественных прав советских граждан : пособие для слушателей народных университетов / М. Н. Малеина. – М. : Знание, 1991. – 127 с.
170. Осакве К. Сравнительное правоведение. Общая и особенная части / К. Осакве. – М., 2002. – С. 92.
171. Конституційне право України. Академічний курс : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.
172. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, О. В. Городецький та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 2000. – 732 с.
173. Маклаков В. В. Конституционно-правовой статус человека и гражданина / В. В. Маклаков, Б. А. Страшун // Конституционное (зарубежное)

право зарубешных стран : в 4 т. / отв. ред. Б. А. Страшун. – М. : БЕК, 2000. – Т. 1–2. Часть общая. – С. 165–166.

174. Індекс економічної свободи: Україна остання в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/01/150128_sa_index_of_economic_freedom.

175. Місце України в рейтингу “індекс економічної свободи” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://expert.fpsu.org.ua/news/mistse-ukrajini-v-rejtingu-indeks-ekonomichnoji-svobodi>.

176. Актуальні проблеми конституційного права України : підр. за заг. ред. А. Ю. Олійника. – К. : ВД “Скіф”, 2012. – 552 с.

177. Гончаренко О. М. Права людини в Україні : навч. посіб. / О. М. Гончаренко. – К. : Знання, 2008. – 207 с.

178. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма–Инфра-М, 2000. – С. 338–339.

179. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / Ж. М. Пустовіт. – К. : КНТ, 2009. – 232 с.

180. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. акад. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. Ю. М. Тоди́ки, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.

181. Баглай М. В. Основы правового положения личности. Конституционные права и свободы граждан / Конституционное право зарубежных стран : учеб. для вузов / под ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : Норма, 2005. – 1056 с.

182. Андреева О. Б. Службові права посадових осіб як особливої категорії державних службовців / О. Б. Андреева // Право і безпека. – 2012. – № 1. – С. 59–62.

183. Грачев Т. С. Права и обязанности: модели единства / Т. С. Грачев // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Спец. вып. “Правоведение”. – 2009. – № 5. – С. 31–33.

184. Матузов Н. И. Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 672 с.
185. Ropelo J.-C. Le statut des militaires. – Paris, 1979. – P. 46.
186. Силовики назвали кількість загиблих в АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3592814-sylovyky-nazvaly-kilkist-zahyblykh-v-ato>.
187. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 груд. 2003 р. №1382-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
188. Добровольский А. М. Военно-административные законы. Военная служба : конспект лекций / А.М. Добровольский. – СПб., 1905. – 193 с.
189. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3857-ХІІ // Урядовий кур'єр. – 1994. – 26 берез.
190. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 27 січ. 2015 р. № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>.
191. Карпенко Олег. Капеланство у світі [Електронний ресурс]. / Олег Карпенко – Режим доступу : <http://kapelanstvo.org.ua/kapelanstvo-u-sviti/>.
192. Тошмачёв С. Служба военных священников Войска Польского / С. Тошмачёв, А. Юрченко // Зарубежное военное обозрение. – 2014. – № 9. – С. 39–43.
193. Колесов П. Служба капелланов в Вооруженных Силах Латвии / П. Колесов // Зарубежное военное обозрение. – 2009. – № 6. – С. 28–30.
194. Колесов П. Служба капелланов в Вооружённых Силах Чехии / П. Колесов // Зарубежное военное обозрение. – 2010. – № 1. – С. 29–32.
195. Медвідь Л. П. Роль військових капеланів у реалізації прав і свобод військовослужбовців / Л. П. Медвідь // Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників

антитерористичної операції: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 3 черв. 2015 р.). – К. : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2015. – С. 344–347.

196. Gesetz über die Rechtsstellung der Soldaten : 19 März 1956 // Bundesgesetzblatt (BGBl)1, s/1482.

197. Закон за отбраната и въоръжените сили на Република България. В сила от 12 Travnia 2009 Roku [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135631954>.

198. Code de la défense. Parties législative et réglementaire – Textes mis à jour au 25 mars 2015 // Administration – Défense, sécurité. – 2015. – 632 p.

199. Про професійні спілки, їхні права та гарантії їх діяльності : Закон України від 15 верес. 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397. – 12 листоп.

200. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих : міжнародний документ від 9 груд. 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_044.

201. Лациба М. Звіт за результатами фокус-групового дослідження “Участь профспілок у політичному житті України” / М. Лациба // Участь профспілок у політичному житті України : інф.-аналіт. вид. – 2002. – № 4. – С. 3–8.

202. Giesen H. Deutscher Bunoleswehr – Verbend: Spitzenorganisation der Soldaten. Wirtschaftsverlag Wiesbaden., 1984. – S. 11.

203. Борисенко В. М. Создание и деятельность профсоюзов военнослужащих нуждаются в законодательном обеспечении / В. М. Борисенко // Среднее профессиональное образование. – 2006. – № 6. – С. 39–43.

204. Рішення Конституційного Суду України від 19 квіт. 2001 р. № 4-рп/2001 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01>.

205. Мгимов Ю. Социально-правовой статус военнослужащих США / Ю. Мгимов // Зарубежное военное обозрение. – 1992. – № 6. – С. 11–14.

206. Закон Латвийской Республики о Силах обороны от 4 декаб. 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://factmil.com/publ/strana/latvija/zakon_latvijskoj_respubliki_o_silakh_oborony/10-1-0-128.

207. Медведь Л. П. Особенности реализации политических прав и свобод военнослужащих в Украине / Л. П. Медведь // Оралдын гылым жаршысы: научно-теоретический и практический журнал. – 2015. – № 11 (142). – С. 117–125.

208. Про місцеві вибори : Закон України від 14 лип. 2015 р. № 595-VIII // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 147. – 13 серп.

209. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 234. – 15 груд.

210. Про вибори Президента України : Закон України від 5 берез. 1999 р. № 474-XIV // Голос України. – 1999. – 25 берез.

211. Ustawa o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych z dnia 11 września 2003 r. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20140001414](http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20140001414).

212. Медвідь Л. П. Виборчі права військовослужбовців // Військова наука та майбутнє : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 листоп. 2013 р.) – К. : ВІ КНУ, 2012 – С. 337–339.

213. Конституційне право України в схемах і дефініціях : навч. посіб. для студ. юрид. ВНЗ та фак. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, В. Ф. Веніславський та ін. – Х. : Торнадо, 2003. – 328 с.

214. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

215. Военнослужащие в армиях зарубежных стран. Соединенные Штаты Америки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mybiblioteka.su/4-92007.html>.

216. Гомельский В. Социально-правовое и финансовое обеспечение военнослужащих Вооружённых сил Болгарии [Электронный ресурс] / В. Гомельский. Режим доступа : http://factmil.com/publ/strana/bolgarija/socialno-pravovoe_i_finansovoe_obespechenie_voennosluzhashhikh_vooruzhjonnykh_sil_bolgarii_2012/24-1-0-118.

217. Симонов А. Социальная защищённость военнослужащих вооружённых сил Австрии [Электронный ресурс] / А. Симонов. Режим доступа : http://factmil.com/publ/strana/avstrija/socialnaja_zashhishhjonnost_voennosluzhashhikh_vooruzhjonnykh_sil_avstrii_2012/54-1-0-33.

218. Забезпечення житлом військовослужбовців Збройних Сил України та звільнених у запас або відставку: історія та сьогодення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vvb.net.ua/bud-vnitstvo-zhitla>.

219. Вассенберг Г. Защита прав военнослужащих в ФРГ / Г. Вассенберг // Государство и право. – 1997 – № 8. – С. 39-40.

220. Дякин В. Социальная защита военнослужащих Франции / В. Дякин // Зарубежное военное обозрение. – 1990. – № 8. – С. 10–13.

221. Медвідь Л. П. Конституційне право військовослужбовців на житло // Військова наука та майбутнє: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (22 листоп. 2013 р.). – К. : ВІ КНУ, 2013 – С. 313–314.

222. Понад 3 тисячі квартир для військовослужбовців ЗСУ придбає Міноборони на отримані з бюджету кошти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.mil.gov.ua/news/2015/04/10/ponad-3-tisyachi-kvartir-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zsu-pridbae-minoboroni-na-otrimani-z-byudzhetu-koshti-/-](http://www.mil.gov.ua/news/2015/04/10/ponad-3-tisyachi-kvartir-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zsu-pridbae-minoboroni-na-otrimani-z-byudzhetu-koshti-/).

223. За квартири для військових полетіла перша голова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : expres.ua/news/2015/06/30/141551-kvartyry-viyskovykh-poletila-persha-golova.

224. Про внесення зміни до пункту 8 Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу: Постанова

Кабінету Міністрів України від 17 черв. 2015 р. № 404 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248264121>.

225. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

226. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрична думка, 2007. – 992 с.

227. Ростовщиков И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР : вопросы теории / И. В. Ростовщиков. – Саратов : Изд. Саратовского ун-та, 1988. – 117 с.

228. Нерсисянц В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан / В.С. Нерсисянц / Социалистическое правовое государство : концепция и пути реализации. – М., 1990. – 146 с.

229. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слинько. – Х. : Факт, 2001. – 440 с.

230. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

231. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР від 7 груд. 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

232. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Голос України. – 2003. – № 45. – 12 берез.

233. Качан І. До питання про соціальний захист військовослужбовців / І. Качан // Право військової сфери. – 2005. – № 3–4. – С. 16–18.

234. Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів : Закон України від 17 лют. 2000 р. № 1459-III // Відомості Верховної Ради України, 2000. – № 13. – Ст. 102.

235. Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні : Закон України від 27 берез. 2014 р. № 1166-VII // Голос України. – 2014. – № 60–61. – 31 берез.

236. Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення антитерористичних операцій : Постанова Кабінету Міністрів України 31 січ. 2015 р. № 24 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 19. – 3 лют.

237. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. / Л. Д. Воеводин – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 300 с.

238. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України” : Постанова Верховної Ради України від 5 лип. 2012 р. № 5086-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 25. – Ст. 263.

239. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання : Постанова Верховної Ради України від 14 груд. 2014 р. № 22-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/22-viii>.

240. Основной закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 г., ст. 45 Б // Федеративная Республика Германия : Конституция и законодательные акты / под ред. Ю.П. Урьяса. – М. : Прогресс, 1991. – С. 181–234.

241. Трумпель К. Б. Уполномоченный Бундестага ФРГ по обороне как пример деятельности военного омбудсмана / К. Б. Трумпель // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998. – № 4. – С. 36–42.

242. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 776/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>.

243. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2010. – 278 с.

244. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К., 2013. – 398 с.

245. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. – К., 2014. – 552 с.

246. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. – К., 2015. – 552 с.

247. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII // Відомості Верховної Ради України, 2014. – № 13. – Ст. 222.

248. Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

249. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2014 р. № 671 // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 230. – 10 груд.

250. Черняк О. Конвергенція витрат на оборонний комплекс та економічного розвитку країни [Електронний ресурс] / О. Черняк, Г. Харламова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2013. – Вип. 31. – С. 40–45. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKNU_vsn_2013_31_11.pdf.

251. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 211 – 15 листоп.

252. Інфографіка : Держгеокадастр узагальнив дані про виділення землі учасникам АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/info/infohrafika-derzhheokadastr-uzahalnyv-dani-pro-vydilennia-zemli-uchasnykam-ato/>.

253. Деякі питання Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 416 // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 167. – 12 верес.

254. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – С. 272.

255. Про державний бюджет на 2003 рік : Закон України від 26 груд. 2002 р. № 380-IV // Голос України. – 2003. – № 4. – 10 січ.

256. Рішення Конституційного Суду України від 17 берез. 2004 р. № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів) // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 75. – 21 квіт.

257. Дацюк І. П. Порівняльний аналіз механізмів соціально-правового захисту військовослужбовців у розвинутих країнах світу [Електронний ресурс] / І. П. Дацюк. // Державне будівництво. – 2007. – № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2007_2_48.pdf.

258. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41. – Ст. 529.

259. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

260. Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів : Постанова пленуму Вищого адміністративного суду від 20 трав. 2013 р. № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13>.

261. Права людини в Україні – 2014 : доповідь правозахисних організацій / за ред. О. А. Мартиненка, Є. Ю. Захарова; Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х. : Права людини, 2015. – 340 с.

262. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики у військовій сфері : наказ Міністра оборони України від 18 трав. 2011 р. № 262 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/gromadska-rada/nakaz-pro-uchasti-gromadskosti-u-formuvanni-ta-realizaczii-derzhavnoi-politiki-u-vijskovij-sferi.html>.

263. Про вдосконалення співпраці органів військового управління з громадськими організаціями : директива Міністра оборони України від 27 квіт. 2009 р. № Д-13 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/gromadska-rada/direktiva-ministra-oboroni-ukraini-pro-vdoskonalennya-spivpraczy-organiv-vijskovogo-upravlinnya-z-gromadskimi-organizacziyami.html>.

264. Лутковська В. В. Судова практика Європейського суду з прав людини. Рішення щодо України / В. В. Лутковська (відп. ред.). – К. : Праксіс, 2005. – 480 с.

265. Тенденція, однак... [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2005. – № 46. – 25 листоп. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/LAW/tendentsiya,_odnak.html.

266. Звіти про результати діяльності урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/9329>.

267. Україна – лідер за позовами в Європейський суд з прав людини [Електронний ресурс] // Європейська правда. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/01/28/7044016/>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідка Юридичного департаменту Міністерства оборони України про
впровадження результатів дисертаційного дослідження

ЮРИДИЧНИЙ
ДЕПАРТАМЕНТ
МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ
УКРАЇНИ

Код 24968099

«17» 06 2015 р.

№ 298/5/381

03168, м. Київ, 168, пр-т Повітрофлотський, 6

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Медвідь Людмили Петрівни на тему: “Права, свободи та обов’язки
військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти”**

Довідка видана здобувачу Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського Медвідь Людмилі Петрівні про те, що результати її дисертаційного дослідження на тему: “Права, свободи та обов’язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти” за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право, були використані у нормотворчій та правозастосовній діяльності Юридичного департаменту Міністерства оборони України при:

розробленні проектів нормативно-правових актів для подання їх на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України щодо вдосконалення законодавства щодо забезпечення прав і свобод військовослужбовців;

при організації правової роботи під час здійснення заходів щодо реалізації правових гарантій військовослужбовців та членів їх сімей;

при підготовці довідково-інформаційних матеріалів з питань реалізації прав і свобод військовослужбовців, у тому числі учасників антитерористичної операції;

при здійсненні перевірки проектів наказів, директив та інших актів на відповідність законодавству України.

Директор Юридичного департаменту
Міністерства оборони України
полковник юстиції

В.П.КОВАЛЬ

Додаток Б

Довідка Управління правового забезпечення Генерального штабу Збройних Сил
України про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ
ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
Код 1111111

№ 316/1/498

98168, Київ, 168, Повітрофлотський пр-т, 6

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Медвідь Людмили Петрівни на тему: "Права, свободи та обов'язки
військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти"**

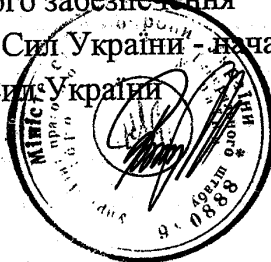
Довідка видана здобувачу Національного університету оборони України імені Івана Черняховського Медвідь Людмили Петрівни про те, що результати її дисертаційного дослідження на тему: "Права, свободи та обов'язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти" за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право, були використані в практичній діяльності Управління правового забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України при:

розробленні проектів відомчих нормативно-правових актів, що стосуються прав, свобод та обов'язків військовослужбовців;

забезпеченні, в межах компетенції, правильного застосування норм законодавства по реалізації прав і свобод військовослужбовців та членів їх сімей;

поданні пропозицій командирам щодо поновлення порушених прав військовослужбовців.

Начальник Управління правового забезпечення
Генерального штабу Збройних Сил України - начальник
юридичної служби Збройних Сил України
полковник юстиції

М.В.КУШНІР

Додаток В

Акт Національного університету оборони імені Івана Черняховського про
реалізацію результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника університету
з навчальної роботи
кандидат військових наук, доцент

ПОЛКОВНИК

 С.М. САЛКУЦАН
“10” червня 2015 року

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційної роботи за темою “Права, свободи та обов’язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти” на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право, викладача кафедри правового забезпечення Національного університету оборони України імені Івана Черняховського Медвідь Людмили Петрівни у навчально-виховному процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Підстава: Наказ начальника НУОУ № 6 від 26 лютого 2010 року “Про створення комісій з питань оцінки впровадження результатів науково-дослідних (дослідно-конструкторських) робіт у навчальний процес та наукову і науково-технічну діяльність університету”.

Комісія у складі:

голова комісії: начальник гуманітарного інституту кандидат історичних наук, доцент полковник Грицюк В.М.;

члени комісії: заступник начальника науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності кандидат технічних наук, старший науковий співробітник полковник Романюк Д.В.

тимчасово виконуючий обов’язки начальника кафедри правового забезпечення кандидат юридичних наук підполковник юстиції Прохоренко М.М.;

начальник науково-дослідної лабораторії кафедри правового забезпечення кандидат психологічних наук полковник юстиції Тимофеев Ю.П.

у період з 2 по 4 червня 2015 року розглянула навчально-методичні матеріали з навчальних дисциплін ВПП 4.03 “Забезпечення прав і свобод людини в умовах військової служби”, ВПП.3.02 “Правове забезпечення діяльності Збройних Сил України”, НПП 2.17 “Актуальні проблеми конституційної реформи в Україні” кафедри правового забезпечення Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Комісія встановила:

1. Результати дисертаційної роботи Медвідь Л.П. за темою “Права, свободи та обов’язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти” використані при:

проведенні занять зі слухачами оперативно-тактичного рівня підготовки гуманітарного інституту університету з навчальних дисциплін:

ВПП 4.03 “Забезпечення прав і свобод людини в умовах військової служби”, за темою 2 “Правовий статус людини і громадянина. Особливості правового статусу військовослужбовців”, за темою 3 “Правові гарантії та конституційно-правовий механізм забезпечення реалізації прав і свобод військовослужбовців”;

ВПП 3.02 “Правове забезпечення діяльності Збройних Сил України” за темою 20 “Правова робота по забезпеченню соціального і правового захисту особового складу Збройних Сил України”;

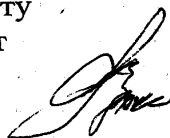
НПП 2.17 “Актуальні проблеми конституційної реформи в Україні” за темою 2 “Конституційно-правові засади гуманітарної реформи в Україні”.

2. Результати дисертаційної роботи Медвідь Л.П. за темою “Права, свободи та обов’язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти”, вважати реалізованими у навчально-виховному процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського у частині, стосовно поняття, класифікації прав, свобод і обов’язків військовослужбовців та гарантій їх реалізації.

Голова комісії:

Начальник гуманітарного інституту
кандидат історичних наук, доцент

полковник

В.М. ГРИЦЮК

Члени комісії:

Провідний науковий співробітник науково-методичного відділу організації, координації та супроводження навчально-виховного процесу науково-методичного центру організації освітньої діяльності

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

полковник

Д.В. РОМАНЮК

ТВО начальника кафедри правового забезпечення
кандидат юридичних наук

підполковник юстиції

М.М. ПРОХОРЕНКО

Начальник науково-дослідної лабораторії
кафедри правового забезпечення

кандидат психологічних наук

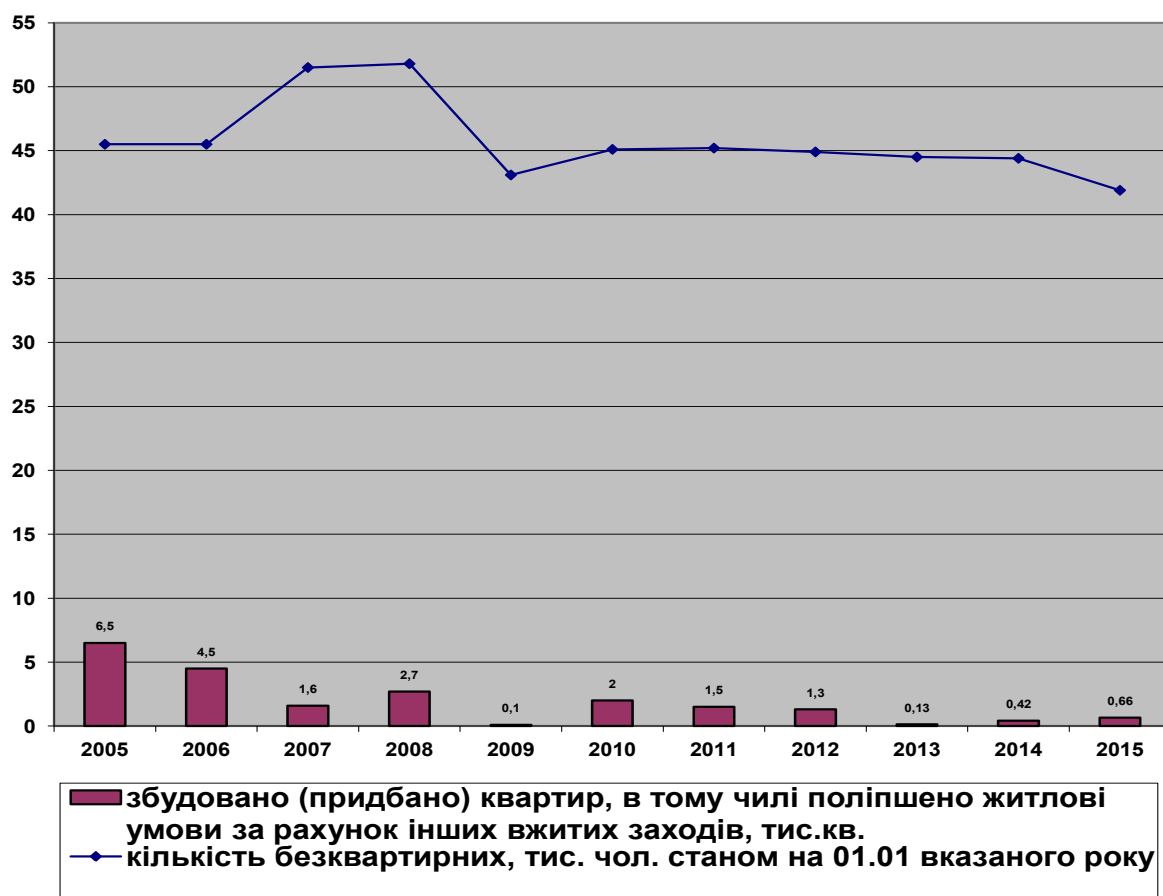
полковник юстиції

Ю.П. ТИМОФЕЄВ

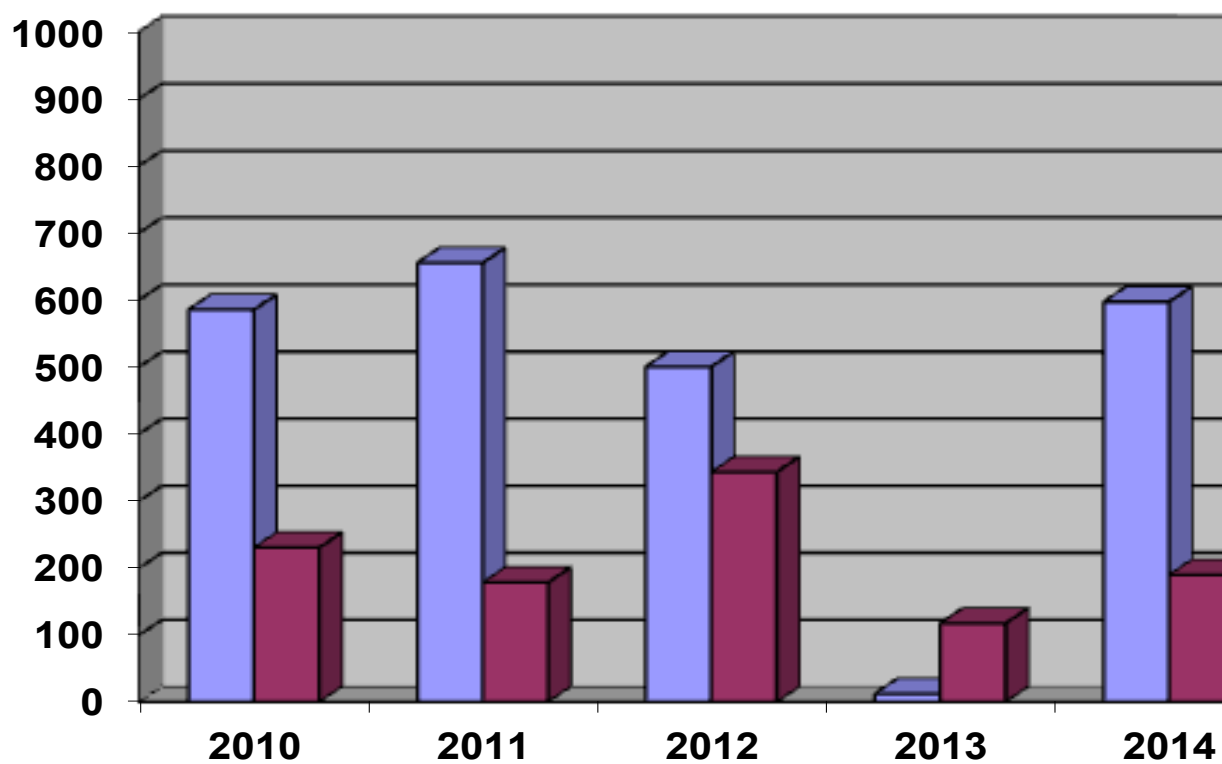
Додаток Г

Кількість збудованих (придбаних) квартир по відношенню до безквартирних військовослужбовців за 10 років (з 2005 року по 2015 рік).

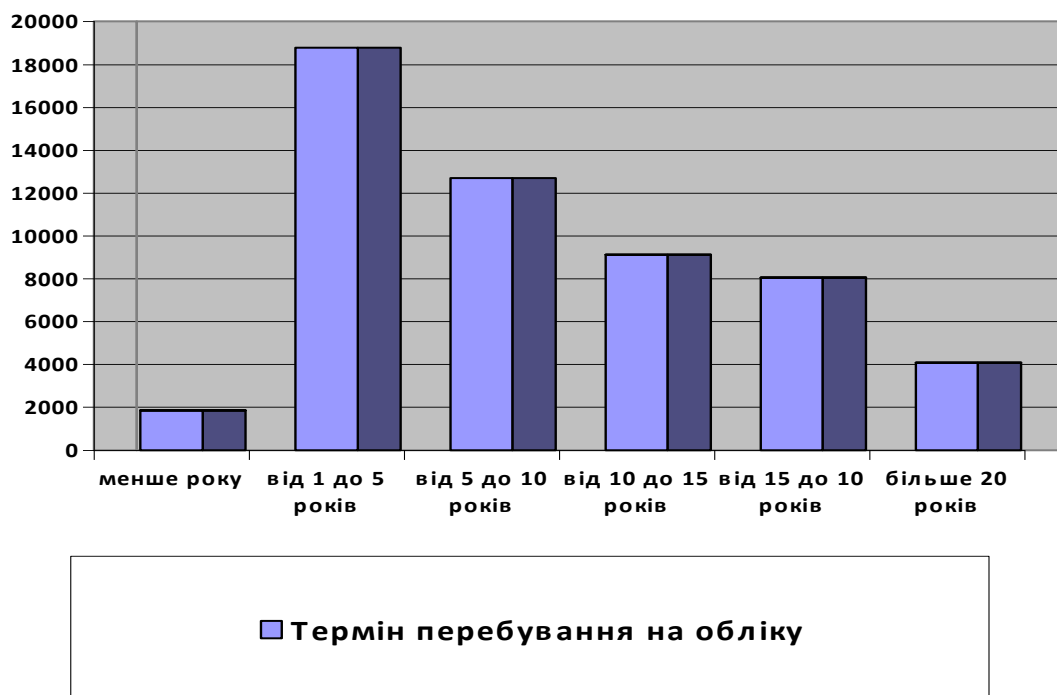
Додаток Д

Виконання плану фінансування будівництва житла з 2010 року по 2015 рік.

Додаток Е

Термін перебування військовослужбовців на квартирному обліку

Додаток Ж
Звернення військовослужбовців до Уповноваженого Верховної Ради України з
прав людини в період з 2008 до 2014 рр.

